

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

ŞƏHLA MƏMMƏDLİ

XVII–XVIII ƏSRLƏRDƏ
AZƏRBAYCAN-HİNDİSTAN
TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ

“Şərq-Qərb”
Bakı – 2011

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunub*

- Layihənin rəhbəri: **Yaqub Mahmudov**
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor*
- Elmi redaktor: **Tofiq Mustafazadə**
tarix elmləri doktoru, professor
- Rəyçilər: **Səidə Hacıyeva**
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Güntəkin Nəcəfli
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Şəhla Rafiq qızı Məmmədli.

XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan–Hindistan ticarət əlaqələri.

Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011, 152 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunan məhsulların son orta əsrlərdə böyük miqyasda ticarət apararı hindli tacirlər tərəfindən nəinki Hindistana, həmçinin bir çox Avropa ölkələrinə ixracından bəhs edilir.

Kitabda Azərbaycan və Hindistan arasında mövcud olan iqtisadi əlaqələrin bu ölkələrin orta əsr memarlığına, incəsənət və musiqisinə təsirinə də toxunulmuş, tədqiq olunan dövrdə Hindistandan gələn zəvvarların etiqad məskəninə çevrilən, XVII əsrdə zəngin hindli tacirlər tərəfindən ucaldılan Suraxanı od məbədi barədə maraqlı məlumatlar əks olunmuşdur.

ISBN 978-9952-34-630-5

© AMEA Tarix İnstitutu, 2011
© Ş.R.Məmmədli, 2011
© “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011

Valideynlərimin əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

MÜƏLLİFDƏN

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha çox inkişaf etmiş forması ticarətdir. Beynəlxalq ticarətin yaranma tarixi qədim dövrə aiddir və sonrakı dövrlərdə daha mükəmməl mərhələlərlə müşayiət olunmuşdur. Bərabərlik və qarşılıqlı mənfəət üzərində qurulan beynəlxalq ticarət müxtəlif siyasi sistemlərə malik dövlətlərin sülh şəraitində yaşamasına səbəb olan mühüm şərtlərdən biridir, həmçinin xalqların maddi rifahının yüksəldilməsinə xidmət edəcək amillərdəndir.

Beynəlxalq ticarətin inkişafı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə dövlətlərin dinc yanaşı yaşamalarının iqtisadi və siyasi əsasları da möhkəmlənmiş olur. Dövlətlər arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı, bir çox hallarda elmi-texniki əməkdaşlıq, mütəxəssis və xidmət mübadiləsi, mədəni əlaqələrin inkişafı, təhsil, səhiyyə, hüquq və s. sahələrdə qarşılıqlı anlaşmalara da səbəb olur ki, bu da dövlətlərarası münasibətlərin hərtərəfli inkişafına təkan verir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin xalq təsərrüfatına təsirinin artması müasir dünyamızın iqtisadi həyatının mühüm istiqamətlərindən biridir. Bundan başqa xalqların və ölkələrin yaxınlaşması prosesində mühüm rol məhz xarici iqtisadi əlaqələrə aiddir. Bu baxımdan hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan ticarət əlaqələrinin tədqiqi heç bir zaman aktuallığını itirə bilməz.

Tədqiqatçılar Azərbaycan ərazisinin qədimdən bəri dünya əhəmiyyətli ticarət yolları ilə fərqlənməsi fikrində yekdildirlər. Ticarətin, əmtəə-pul münasibətlərinin, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın inkişafı, orta əsr dövlətlərinin siyasi münasibətlərinə də nəzərəcarpacaq təsirini göstərmişdir. Tədqiq olunan dövrdə, demək olar ki, bütün dünyada Hindistanla ticarət

əlaqələrinə maraq artmış, bir çox qüdrətli dövlətlər bu zəngin ölkə üzərində hökmranlığa cəhd göstərmişlər. Azərbaycanın qədimdən mövcud olan ticarət yolları Hindistanla da əmtəə mübadiləsi aparılmasına imkan verirdi.

XVII əsrin sonları – XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Azərbaycana və Səfəvilərin bir çox mütləklərinə sahib olması ingilis siyasətinin bir çox planlarını, o cümlədən Azərbaycan və İrandan keçərək Hindistanla quru yolla ticarət əlaqələri yaratmaq kimi əsas məqsədlərindən birini məhv etdi. İngilislər portuqalialıların bu ölkədən dəniz yolu ilə daşdıqları nemətlərə sahib olmaq arzusuna çata bilmədilər. Orta əsrlərdə nüfuzlu dövlətlərdən olan Moskva knyazlığı da Hindistanla ticarət əlaqələrində maraqlı olmuşdur və bu məqsədlə Hindistana müxtəlif illərdə dörd səfirlik göndərmişdir.

Əsrlər boyu xalqların qarşılıqlı inteqrasiyasında iqtisadi əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu baxımdan birbirindən xeyli aralı iki müxtəlif şərq ölkəsi arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin araşdırılması diqqətəlayiq mövzudur. Hazırda iqtisadi problemlərin həllinə, müxtəlif ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin inkişafına diqqətin artdığı bir zamanda uzun illərdən bəri bu cür əlaqələrin mövcudluğunun ortaya çıxarılaraq təhlil edilməsinə maraq itmir, öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ölkəmizi Hindistanla bağlayan, bu ölkələr arasında tarixən yaranmış əlaqələrdən xəbər verən, xarici qonaqların diqqətini daim cəlb edən memarlıq abidəsi – Atəşgah indiyədək sirli görkəmi ilə maraq doğurur. Bakı şəhəri yaxınlığında, Suraxanı kəndində yerləşən od məbəbindən savayı, İçərişəhərdə bu günədək qorunub saxlanan XVI əsr abidəsi – Multanı karvansarası da Azərbaycan-Hindistan tarixi əlaqələrinə danılmaz sübut kimi mövzunun aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Ölkəmizin bugünkü iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni həyatında onun tarixi keçmişi təbii olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir, müxtəlif ölkələr arasında zəruri əlaqələrin dövrün

tələbləri əsasında yenidən qurularaq möhkəmləndirilməsi yolunda qüvvələrin səfərbər edilməsi ehtiyacı yaranır. Mövcud əlaqə və münasibətlərin üzə çıxarılaraq təhlil edilməsi, bu məsələ ətrafında gərəkli və zəruri məqamların qabardılması isə öz əks-sədasını müasir dövlətlərarası əlaqə və münasibətlərdə mütləq tapmalıdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycanla Hindistan arasında ticarət əlaqələrinin inkişaf dövrünün araşdırılaraq tədqiq edilməsi aktual mövzu kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə iştirakı, müxtəlif ölkələrin ticarət əlaqələrində onun yerinin müəyyən edilməsi ilə yanaşı, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin tədqiqi istər-istəməz həm elmi, həm də siyasi əhəmiyyətli mövzudur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın tarixən malik olduğu ticarət əlaqələri onun sonrakı dövrlərdə iqtisadi inkişafına müsbət təsir edən əsas amillərdən hesab olunmalıdır.

Azərbaycanla Hindistan arasında iqtisadi-ticarət münasibətlərinin indiyə kimi müstəqil tədqiqat mövzusu olmaması, mövzunun ilkin qaynaqlarının pərakəndə vəziyyəti, respublikada bu barədə lazımi sənədlərin yoxluğu, yaxud mövzu ilə bağlı materiallara nadir hallarda təsadüf olunması, şübhəsiz ki, onun ətraflı öyrənilməsində müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Buna baxmayaraq, Moskva, Sankt-Peterburq və Həştərxan arxivlərindəki bir sıra sənədlər, eləcə də müasirlərin qeydləri və konsulların məktubları əsasında Azərbaycandan Hindistana, Hindistandan Azərbaycana ixrac olunan mallar, hind tacirlərinin Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyəti haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür.

Azərbaycanla Hindistan arasında iki yüzillik ərzində mövcud olan iqtisadi əlaqələrin nisbətən geniş həcmdə, ilkin mənbələr əsasında tədqiq edilməsi əsərin ana xəttini təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycanın tranzit ticarətdə iştirakında hind tacirlərinin vasitəçi rolunun müəyyən edilməsinə cəhd göstərilmiş, tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanla Hin-

distan arasında əmtəə mübadiləsinin mənzərəsi əks olunmuş, hind tacirlərinin Azərbaycanın ticarət həyatında iştirakının təhlili verilmişdir.

Azərbaycan-Hindistan əlaqələrinin canlı şahidi və bəhrəsi olan Atəşgah haqqında (onun tikilmə səbəbləri, işin gedişi, sakinlərinin həyat tərzi və s.) mövcud materiallar kompleks şəkildə, mümkün qədər geniş tədqiq olunmuş, sual doğuran məsələlər (xüsusilə Atəşgah müəlliflərinin mənşə məsələsi) ətrafında təhlillər aparılmışdır.

Monoqrafiya dissertasiya əsasında hazırlanmışdır. Tədqiqat obyektini kimi bu mövzuya müraciət etməyimdə yaxından yardım göstərən, işin ilkin strukturunun qurulmasında zəhməti olan tarix elmləri doktoru, professor Fuad Məmmədbağır oğlu Əliyevin xatirəsini minnətdarlıqla yad etməyi özümə borc bilirəm.

Monoqrafiyanın hazırlanmasında əməyi olan, dəyərli elmi məsləhətlər verən, əsərin elmi redaktoru, tarix elmləri doktoru, professor T.T.Mustafazadəyə, həmçinin rəyçilər t.ü.f.d. S.M.Hacıyevaya və t.ü.f.d. G.C.Nəcəfliyə təşəkkürümü bildirirəm.

GİRİŞ

Monoqrafiyanın yazılmasında, əsasən, aşağıdakı mənbələrdən istifadə olunmuşdur: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu Elmi Arxivinin (AMEA TİEA) sənədlərindən. Burada öyrənilən dövrə aid, mövzu ilə əlaqəli materiallar, həmçinin fransız, ingilis dillərindən tərcümə materialları araşdırılmış, təhlil edilmişdir; Rusiya Dövlət Qədim Aktlar Arxivinin (RDQAA) sənədlərindən. Bu arxivin bir neçə fondunda (Senat, Orujeynaya palata, Posolskiy prikaz, Snoşeniya Rossii s Persiy) Azərbaycanla Hindistan arasında ticarət əlaqələrinin çiçəklənmə dövrünə, yəni XVII əsrin ortalarına aid maraqlı sənədlər aşkar edilmiş, həmçinin hindli tacirlərin Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyəti ilə bağlı XVIII əsrə aid sənədlər də üzə çıxarılmışdır.

Hindistandan Azərbaycana müxtəlif əmtəələr gətirərək, yerli malları Hindistana, eləcə də digər ölkələrə aparən tacirlərin fəaliyyəti, həyat təzləri barədə xeyli məlumatlar tədqiq olunan dövrə aid müasirlərin qeydlərindən əxz edilmişdir. Mövzunun araşdırılması zamanı əsas mənbələr kimi Azərbaycan tarixi muzeyinin bəzi eksponatlarından da istifadə olunmuş, müqayisə və təhlillər aparılmışdır.

“Russko-indiyskiye otnoşeniya” adlı iki cilddən ibarət sənədlər toplusunda tədqiq olunan mövzu ilə bağlı müəyyən sayda material olması tədqiqat işinin daha da zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Sözügedən sənədlər toplusu XVII əsr Azərbaycan-Hindistan münasibətləri haqqında biliklərimizdə yeni mərhələ olaraq, Rusiyanın Qədim Aktlar arxivi və Şərqi-Şərqişnaslıq institutunun birgə işi kimi nəşr edilmişdir (126; 127). Hind tacirlərinin öyrənilən dövrdə Rusiya və ona qonşu olan ərazilərdə fəaliyyətini əks etdirən çoxsaylı sənədlərin Qədim Aktlar Arxivinin işçiləri T.D.Lavrenyeva, R.V.Ovçinnikov və V.N.Şumilin tərəfindən Moskva, Sankt-Peterburq, Həştərxan arxivlərində araşdırılaraq üzə çıxarılması əvəzsiz xidmətdir.

Məhz həmin toplunun sənədləri əsasında Azərbaycan şəhərlərinə mal gətirən hindli tacirlər barəsində, satış üçün nəzərdə tutulan məhsulların növü, çeşidləri, sayı haqqında məlumatlar əldə edirik. Həştərxan gömrükxanasının qeydiyyat dəftərinə istinadən tərtib olunmuş bəzi sənədlər isə öyrənilən dövrdə və daha əvvəl Azərbaycandan Hindistana, oradan isə geriyyə mal gətirən tacirlərin fəaliyyətinə sübutdur.

Toplunun N.N.Qoldberqə məxsus ön söz hissəsində zəngin tarixşünaslıq şərhli yer tutmuş, yeni materialların əhəmiyyəti mükəmməl surətdə nəzərə çatdırılmışdır.

1965-ci ildə Moskvada arxiv sənədlərinin nisbətən tam nəşri ilə fərqlənən Rusiya-Hindistan əlaqələrinin ikinci cildi işıq üzü gördü (127). Məhz bu monoqrafiya işinin də yazılmasında adı çəkilən, iki cildədən ibarət toplunun müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, topluda Azərbaycan şəhərləri ilə mütəmadi ticarət əlaqələri aparan hind tacirlərinin fəaliyyəti haqqında da dəyərli sənədlər mövcuddur. Bir qayda olaraq, topluda Moskva, Həştərxan, Sankt-Peterburq arxivlərindən aşkar edilmiş sənədlərin surətləri, xülasələri dərc edilmiş, mövzunun ətraflı işıqlandırılması naminə XVIII–XIX əsrlərdə Rusiyada nəşr olunmuş hind tacirlərinin fəaliyyəti, adət-ənənələri, dini mərasimləri haqqında materiallar da topluya daxil edilmişdir.

Əsrlər boyu Azərbaycana Rusiya dövlətinin siyasi-iqtisadi maraqları, eləcə də müəyyən tarixi dövr ərzində Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərkibinə qatılması səbəblərindən Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir çox məsələlərin araşdırılması rus tarixşünaslığının iştirakı olmadan, rus mənbələrinə istinad edilmədən mükəmməl hesab oluna bilməz. Həqiqətən, rus müəllifləri öz məlumatlarında, elmi əsərlərində Azərbaycanla bağlı məqamlara da diqqət ayırmış və tədqiqat işlərində istinad üçün əsas vermişlər. Xüsusilə Həştərxandakı hind koloniyası haqqında xeyli məlumatlar rus tədqiqatçılarının əsərlərində, müasirlərin qeydlərində əks olunmuşdur ki, buradan da Hindistana üz tutan rus tacirlərinin keçdikləri yollar, Azərbaycan

şəhərləri vasitəsilə hərəkət etmələri, hind tacirlərinin Azərbaycan şəhərlərində apardıqları ticarət əməliyyatları və s. barəsində xəbər tuturuq.

Bəzi məlumatların əldə edilməsinə öyrənilən dövrə aid Qərbi Avropa mənbələri, xüsusilə səyyah gündəlikləri də yardımçı olmuşdur. Dünyaya gələrək, böyüdüüyü yerdən fərqli bir təbiətə və mədəniyyətə malik mühitə düşən səyyah, təbii olaraq, şahidi olduğu hadisələrə öz dünyagörüşü və sinfi marağı prizmasından yanaşır, müşahidə etdiklərini qələmə almaq arzusu güclü şəkildə özünü büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, səyyahlar əhalinin yalnız müəyyən təbəqələri ilə münasibətdə olur və bu da hadisələri hansı dərəcədə obyektiv qavramalarına öz təsirini göstərir. Həmin səbəbdən onların vasitəsi ilə bizə çatan məlumatlar mütləq analiz edilməlidir.

XVII əsrə aid mənbələr içərisində J.Şarden (167) və J.B.Tavernyenin (169) məlumatları dolğun olmaları baxımından diqqəti cəlb edir. Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan şəhərlərində olan bu səyyahlar bir çox məsələlərlə yanaşı, ticarətin inkişafına, sələmçiliklə bağlı faktlara da diqqət yetirmişlər.

XVII əsrin sonunda Bakı şəhərinin sosial-iqtisadi tarixini işıqlandıran Qərbi Avropa səyyahları arasında İsveç səfirliyinin katibi kimi Moskva dövlətində və İranda olmuş alman səyyahı, həkim və təbiətşünas Elgerbert Kempferin fəaliyyəti xüsusi diqqətə layiqdir. 1683-cü ildə Bakıda olmuş Kempfer şəhərin geniş təsvirini verməsi ilə fərqlənir. O, həmçinin neft və duz mədənlərinə baxmış, Abşeronun yanar odlarını müşahidə etmiş, Bakı və Abşeronun iqtisadiyyatına, sosial həyatına, etnoqrafiya məsələlərinə, memarlıq və məişətinə dair xeyli sayda dəyərli məlumatlar vermişdir. E.Kempferin mövzu ilə bağlı məlumatlarının əldə edilməsində biz A.Sısoyev və S.Aşurbəylinin tədqiqat işlərinə müraciət etmişik.

1782–1783-cü illərdə ingilis Corc Forster Şimali Hindistandan keçərək Benqaliyadan İngiltərəyə, Kəşmir, Əfqanıstan, İran və Rusiyaya getmişdir. Hindistanda Ost-Hind şirkəti mütləklərinin general-qubernatoru Korvallesə məktub kimi

ünvanladığı məlumatların dərc edildiyi kitabda (151, 8-9) müəllif Azərbaycan-Hindistan əlaqələri, Suraxanı məbədi, Mulfandan gələrək Bakıda geniş ticarətlə məşğul olan hindlilər haqqında maraqlı faktlar verir. Azərbaycanı səyahət edən C.Forster məlumatlarında təsdiq edir ki, hindlilər Şirvan vilayətinin xarici ticarətində çox önəmli rol oynamışlar. C.Forster onların Hindistanla Azərbaycan arasında əlaqələrdə vasitəçi rolunu göstərir, yazır ki, bu tacirlər İrana gedən karvanları müşayiət edir, bəziləri Həştərxanla ticarət əlaqələrinə malikdir.

Azərbaycana gələn hind tacirləri haqqında gərəkli məlumatlara Korneliy de Brüinin (1703), Con Bellin (1716), İ.Q.Georginin (1777) də yazılarında rast gəlinir (114). Hind tacirlərinin hələ gənc yaşlarından İrandan keçərək ticarət məqsədi ilə gəlmələri, həmçinin onların həyat tərzi haqqında N.Y.Ozeretskovskinin məlumatları, təəssüf ki, yalnız XVIII əsr çərçivəsindədir (102).

Mixail Dmitreviç Çulkovun (1743–1793) XVIII əsrin sonlarına aid fundamental əsəri, əsasən, Hindistana, Ost-Hind şirkətinin fəaliyyətinə, rus-hind ticarət əlaqələrinə həsr edilə də, yeddi cilddən ibarət olub (1781–1785), 21 kitabı özündə birləşdirən bu əsərdə Rusiyaya qonşu ərazilər, Azərbaycanla da bağlı məqamlar əks olunmuşdur (156). Bir qədər dəqiq söyləsək, sözügedən əsərdə XVIII əsrin birinci yarısına aid Azərbaycanın ticarəti haqqında bir sıra qiymətli məlumat və faktiki materiallar tapmaq olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, M.D.Çulkov məlumatlarını, əsasən, İ.Qerberdən və dövrün digər müasirlərindən əxz etmişdir. 1723-cü ildə Bakı qalası rus qoşunları tərəfindən alınarkən rus topxanasının komandanı olmuş İ.Qerber hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra da bir neçə il Bakıda yaşamış, rus qoşunları tərəfindən işğal edilən Xəzərboyu əyalətlər və qonşu vilayətlərdəki vəziyyəti yaxından öyrənmişdir. Onun təəssüratları ayrı-ayrı şəhərlərin siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında yığcam bir əsərdə toplanmışdır. XVIII əsrin 20-ci illərinə aid bu əsər Xəzər dənizinin qərb

sahillərində, Həştərxanla Kür çayı arasındakı ərazilərdə yaşayan xalqların sosial-iqtisadi həyatını əks etdirir.

Kitabda Hindistan haqqında coğrafi məlumatlara, avropalıların ölkə həyatına müdaxiləsinə, fabriyaların yerləşməsi, gəmilərin sayı, onların yükləri və reysləri kimi məsələlərə diqqət yetirən M.D.Çulkov “hind malları” üzərində xüsusi olaraq dayanmış, Rusiya və ona qonşu ölkələrə aparılan hind mallarının təhlilini verərək onları dörd qrupa ayırmışdır:

1) ədviyyat və materiallar (yəni şora, çay, qənd, boyalar və s.);

2) ipək və ondan düzəldilən məhsullar;

3) pambıq parça və ondan düzəldilən məhsullar;

4) müxtəlif metallar, almazlar, qiymətli daşlar və digər bu kimi məhsullar.

Hər bir məhsulun keyfiyyətlərini sadalayan Çulkov, onun növlərini, qiymətlərini, məhsula olan tələbatı, satış şərtlərini də göstərmişdir. Müəllif “Hindistan, yaxud Böyük Moğollar imperiyası” adlandırdığı bölmədə ölkənin dövlət quruluşuna, siyasi vəziyyətinə, demək olar ki, əhəmiyyət verməyərək, Hindistanın sərvətindən, sənətkarlıq və ticarət həyatından maraqlı və gərəkli faktlar vermişdir. Hindistanın iqtisadi baxımdan xeyli inkişaf etmiş Hucarat, Əhmədabad, Surat, Hanvey, Koromandel və Malabar sahilboyu, Gəlkəndə, Benqal, Benarisa, Assama kimi əyalət və şəhərləri, onların sənətkarlıq istehsal səviyyəsi, ölçü və çəki vahidləri, pulları, gömrükləri, ümumiyyətlə, ticarəti haqqında, həmçinin hindli tacir-banyanlar barədə məlumatlar xüsusi maraq doğurur. M.D.Çulkovun sözügedən çoxcildli əsəri samballı tədqiqat işidir və indiyədək elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycanın orta əsr tarixi abidələri içərisində özünəməxsusluğu ilə fərqlənən Atəşgah tikildiyi dövrdən bəri səyahələrin, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir. Belə ki, bu tikilinin zərdüşt, yaxud hind mənşəli olması ətrafında müxtəlif fikirlər söylənmiş, mübahisələr yaranmışdır. Atəşgah və onun müəllifləri bizim mövzumuzla birbaşa əlaqəlidir. Onun

tikintisinin məhz Hindistandan gələn tacirlər tərəfindən həyata keçirilməsi, həm də Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələrinin xüsusilə çiçəklənmə dövrünə təsadüf etməsi bu əlaqələrin mövcudluğuna danılmaz sübutdur.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın Hindistanla əlaqələrindən bəhs edən, bilavasitə bu mövzuya həsr olunmuş monoqrafiyaların yox dərəcəsində olması ilə müqayisədə həm ticarət, həm ziyarət missiyasını yerinə yetirən hindli tacirlərin ucaltdıqları od məbədi haqqında material azlığından şikayətlənmək düzgün olmazdı (5;142;28;140).

1734-cü ildə ingilis-rus ticarət müqaviləsinin imzalanması və 1740-cı ildə İngiltərədə “Rusiya şirkəti”nin təsis edilməsindən sonra Azərbaycanda ingilis ticarətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Bu məqsədlə Azərbaycanda olan ingilis taciri C.Hanvey Atəşgah haqqında ilk ətraflı məlumat verənlər sırasındadır. Onun Londonda dərc olunmuş kitabının tərcümə variantı hal-hazırda AMEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində istifadə olunmaqdadır (152). Bu arxivdə həmçinin Azərbaycanı səyahət etmiş (1733), Atəşgahda olmuş həkim İ.Y.Lerxin (82) çox dəyərli məlumatları da saxlanılır ki, bunlar od məbədinin tikildiyi ilk mərhələdə görünüşü, burada məskən salan hindlilər haqqında təəssürat yaradır.

1785-ci ildə Sankt-Peterburqda Atəşgah haqqında geniş məlumatları əks etdirən daha bir kitab alman alimi, Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü S.Qmelin tərəfindən nəşr etdirilir (53).

Atəşgah haqqında məlumatların toplanmasında səyyahlardan C.Kuk, C.Forster, U.Reyniqssin qeydləri də gərəkli olmuşdur (114). Azərbaycandakı hindlilər, onların adət-ənənə və mərasimlərinin öyrənilməsi baxımından səyyah U.U.Streysin (140) də kitabı maraq doğurur.

Tədqiqatçı İ.Berezin öz araşdırmalarında sələflərindən bir qədər dərinə getmiş, Atəşgahda məskən salan hindlilərin mənşə məsələsini aydınlaşdırmağa çalışmışdır (37).

1961-ci ildə Bakıda E.M.Şahmalıyevin redaktəsi ilə nəşr olunmuş elmi əsər (118) Azərbaycana səyahət etmiş səyyahların məlumatlarını toplu halında birləşdirmişdir. Bir qrup tarixçinin gərgin əməyinin bəhrəsi olan bu kitabdan mövzunun tədqiqi işində geniş istifadə olunmuş, onların əsasında gərəkli nəticələr çıxarılmışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi vəziyyəti, daxili və xarici ticarəti haqqında müəyyən həcmdə elmi işlərin mövcudluğuna baxmayaraq, bilavasitə XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycanla Hindistan arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri mövzusu işıqlandırılmamış, diqqətdən yayınmışdır. Mövzu ilə bağlı bəzi məqamlar ümumi şəkildə qoyulsa da, ayrılıqda həllinə xüsusi yer verilməmişdir. Bir çox elmi monoqrafiyalarda bu məsələyə səthi toxunulmuş, mövzunun dərinədən, mümkün qədər geniş işıqlandırılmasına diqqət yetirilməmişdir.

Hindli tacirlərin öyrənilən dövrdə rus və ona qonşu torpaqlarda fəaliyyəti haqqında məlumat verən ilk elmi əsərlərdən biri A.F.Malinovskinin 1837-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabdır (148) ki, burada müəllif arxiv sənədlərindən istifadə edərək onların qısaca şərhli ilə kifayətlənmişdir.

1888-ci ildə V.A.Ulyanitskinin XVI–XVII əsrlərdə Rusiya-Hindistan əlaqələrinə həsr edilmiş elmi əsəri işıq üzü görmüşdür (149). Hindistanla iqtisadi əlaqələrin araşdırılmasında bilavasitə Azərbaycanla bağlı materiallar son dərəcə azlıq təşkil etsə də, adıçəkilən elmi əsərin mövzunun tədqiqində müəyyən yardımı olmuşdur.

Tədqiq olunan mövzu ilə bilavasitə əlaqəli olan Suraxanı kəndinin od məbədini vaxtilə bu ərazilərdə yayılmış Zərdüşt dini ilə bağlamaq cəhdləri az olmamışdır. Bu mənada S.Bronnevskinin XX əsrin əvvəllərində Moskvada nəşr olunan kitabı öz sözünü demişdir (42).

1908-ci ildə Tiflisdə çapdan çıxan Qafqaz torpaqlarının təsvirinə həsr olunmuş materiallar toplusunda təbii odların məkanı Suraxanıya da yer verilmişdir (130). Bütün adı çəkilən nəşrlərdən fərqli olaraq, 1925-ci ildə Bakıda işıq üzü görən

“Atəşgah və ya odpərəstlərin Suraxanıdakı məbədi” (rus dilində) adlı əsər, adından göründüyü kimi, bilavasitə Atəşgahın yaranma tarixinə, orada yaşayan hindlilərin adət-ənənələrinin təsvirinə həsr olunmaqla müəllif V.Sisoyevin (143) Azərbaycan tarixinə dəyərli töhfəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Rus tədqiqatçıları içərisində şərq tarixinə böyük marağı ilə seçilən və çox əsaslandırılmış nəticələr çıxaran akademik V.Bartold da XX əsrin əvvəllərinə aid elmi-tədqiqat işlərində Volqa-Xəzər ticarət yolu haqqında məlumatlara yer ayırmaqla, Rusiya və Hindistan arasında vasitəçi rol oynayan şəhərlər, xüsusilə Təbriz haqqında yazmaqla bu mövzu ilə əlaqəli müəyyən işlər görmüşdür (33).

Sovet dövründə Həştərxandakı hind koloniyası ilə ilk maraqlanan N.N.Palmov olmuşdur (104). Həştərxan arxivlərində işləyərək, bir çox gərəkli sənədi üzə çıxaran müəllif yanlış olaraq hind sənətkarları haqqında da məlumat verir. Lakin Həştərxan arxivinin gözəl bilicisi A.İ.Yuxt (162) heç bir sənəddə bu barədə yazılmadığını aşkar edərək, hindli sənətkarlar haqqında Palmovun fikrini təkzib etmişdir. N.Palmovun elmi əsərindən göründüyü kimi, müəllif XX əsrin əvvəllərinə aid bir mənbəyə (79) həddən artıq istinad etmişdir ki, bu mənbə də Həştərxanda yurd salan hindli tacirlər haqqında qeyri-dəqiq məlumatlarla zəngin olmuşdur.

M.A.Polievktovun ötən əsrin 30-cu illərində nəşr olunmuş “XIII–XVIII əsrlərdə Qafqazı gəzən avropa səyyahları” (rus dilində) adlı kitabı (114) tarixi tədqiqat işində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə son dərəcə dəyərli məlumatlarla zəngindir. Bununla yanaşı, həmin məlumatlara istinad edərkən ciddi tənqidi yanaşma üsulundan istifadə edilmişdir.

1949-cu ildə N.M.Qoldbergin nəşr etdirdiyi məqalə (54) Həştərxanda məskunlaşan hind tacirlərinin fəaliyyətinin işıqlandırılmasında A.Malinovski, V.Ulyanitski və N.Palmova əsaslanaraq araya-ərsəyə gəlmişdir.

Tarixçi N.V.Baykovanın Hindistanla ticarət əlaqələrinə həsr olunmuş monoqrafiyasında, əsasən, Orta Asiya tacir-

lərinin roluna aid məlumatlar üstünlük təşkil etsə də, Azərbaycan şəhərləri ilə bağlı məqamlar da tapmaq olar (31,32).

A.Semyonovun Rusiyanın xarici ticarətinə həsr olunmuş kitabında XVII–XIX əsrlərdə hindli tacirlərin fəaliyyəti ilə bağlı məqamlar da vardır (135). Müəllif hindlilərin ticarət etdikləri şəhərlər sırasında Azərbaycan şəhərlərindən də bəhs edir.

1958-ci ildə Y.Y.Lüsternikin Moskvada nəşr olunan monoqrafiyası (84) rus-hind əlaqələri aspektində müəyyən dərəcədə Azərbaycan-Hindistan əlaqələrinə də toxunur. Müəllif tədqiqat işində rus-hind əlaqələrini araşdırarkən XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərində bu əlaqələrdə Qafqaz tacirlərinin vasitəçi rolunu göstərməklə, XIX əsrin 30-cu illərində də Bakıda fəaliyyətdə olan hindlilərə məxsus duz mədənlərindən yazmaqla Azərbaycan-Hindistan əlaqələrinə yalnız epizodik olaraq yer ayırmışdır.

A.İ.Çiçerovun monoqrafiyası (155) XVI–XVIII əsr kimi böyük bir dövr ərzində Hindistanın iqtisadi həyatının işıqlandırılmasına həsr olunmuş, Hindistanın iqtisadi əlaqələrə malik olduğu ölkələr sırasında İranla yanaşı, Azərbaycana da müəyyən diqqət göstərilmiş, öyrənilən dövrdə Hindistanın xarici ticarətində İran və Azərbaycanın müstəsna rolu qeyd edilmişdir. Böyük həcmdə Qərbi Avropa ədəbiyyatından istifadə edən müəllif Hindistanda Culfalı tacirlərin fəaliyyətinə də toxunmuşdur. Culfa tacirlərinin fəaliyyəti, onların Azərbaycanla Hindistan arasında vasitəçi rolu haqqında S.V.Ter-Avetisyan geniş şəkildə məlumat vermişdir (145; 146). Erməni müəllifinin tədqiqat obyektini erməni tacirlərinin fəaliyyəti olsa da, ticarət prosesində iştirak edən məhsulların, əsasən, Azərbaycan şəhərlərindən aparılması, eləcə də buraya gətirilməsi inkar edilmir.

1972-ci ildə Moskvada Hindistan və Orta Şərq ölkələri problemlərinə həsr olunmuş toplu (22) mövzunun öyrənilməsində müəyyən dərəcədə yardımçı olmuşdur. K.A.Antonovanın bu topluda nəşr olunan məqaləsi XVIII əsrin birinci yarısında Rusiyanın Şərqlə ticarətində hind tacirlərinin rolunu

müəyyənləşdirmək məqsədini ifadə etməklə mövzu ilə əlaqəli gərəkli faktlar vermişdir.

F.M.Əliyevin rus səfiri A.Volnskinin Azərbaycandakı fəaliyyətinin təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işində də (24) hindli tacirlərin Azərbaycanın ticarət həyatında tutduqları mövqedən xəbər verən məlumatlar əks olunmuşdur.

Öyrənilən dövrdə Azərbaycanın daxili və xarici ticarəti haqqında bir neçə tədqiqat işinin müəllifi M.H.Heydərovun elmi yaradıcılığı, həqiqətən, diqqətəlayiqdir (48; 49; 50; 51; 52). O, əsərlərində Azərbaycanın bir çox ölkələrlə, o cümlədən Hindistanla əmtəə mübadiləsinə əhəmiyyət verməsi ilə seçilir. M.H.Heydərov həmçinin hindlilərin sələmçi işlərindən, bu dövrdə Azərbaycanda mövcud olan ölçü, çəki vahidlərindən yazmış, gömrük və vergilər barəsində də unutmamışdır.

Mövzunun işıqlandırılmasında, şübhəsiz ki, XVII–XVIII əsr Azərbaycan tarixinin bütün vacib məqamlarının, xüsusilə ticarətlə bağlı məsələlərin hərtərəfli süzgcdən keçirilməsi zəruri idi. Bu baxımdan istifadə olunan əsərlər içərisində Ə.Əbdürrəhmanovun, (13) F.M.Əliyevin (5; 6; 24) elmi əsərlərini, H.Abdulayevin (12) fundamental monoqrafiyasını xatırlatmamaq düzgün olmazdı. Ancaq bunu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, həmin tədqiqat işləri yalnız XVIII əsrlə bağlı tarixi məqamları əks etdirmişdir.

Azərbaycan tarixçiləri içərisində Azərbaycanın Hindistanla münasibətlərinə, Atəşgaha daha ciddi diqqəti ilə fərqlənən görkəmli tədqiqatçımız Sara Aşurbəyli bu mövzuda bir neçə elmi işin müəllifi kimi xeyli material vermişdir. Onun 1990-cı ildə Bakıda nəşr edilmiş kitabı (28) Azərbaycanın Hindistanla həm iqtisadi, həm də mədəni əlaqələrinin kiçik mənzərəsini yaradaraq geniş oxucu kütləsinə çatdırmaqla tarix elmini zənginləşdirmişdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək gərəkdir ki, kitabın yalnız 10-11 səhifədən ibarət bir fəslə əlaqələrin qədimdən mövcudluğunu güman edən arxeoloji nəticələrə xeyli yer ayırmış, XVII–XVIII əsrlərdə hind tacirlərinin Azərbaycandakı fəaliyyəti məsələsinə ümumi şəkildə toxunmuşdur.

A.Q.Vorobyovanın (46) 1980-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri məcmusundakı məqaləsində Rusiya-Hindistan ticarət əlaqələri fonunda Azərbaycanın yerini müəyyən etmək məqsədi özünü göstərir. Müəllif bu məqalədə rus hökumətinin Səfəvi dövləti ərazisindən, Volqa-Xəzər yolundan Hindistan istiqamətində hərəkət etmək arzusunu təkrar etməkdən, rus dövlətinin Hindistana göndərdiyi səfirliklərdən bəhs etməkdən savayı, demək olar ki, yeni bir söz deməmişdir.

İngilis tədqiqatçısı M.Boys 1988-ci ildə nəşr edilən kitabında (41) zərdüştlük tarixinin öyrənilməsi xüsusunda müəyyən maraqlı fikirlər söyləmiş, Suraxanı Atəşgahının müəlliflərini müəyyənləşdirməyə çalışmış, lakin məbədi hind deyil, zərdüştlük məbədi adlandırmışdır.

Qoff Le (170), M.Kollis (171), M.J.Sets (172), S.Master, (173), T.Ray Çaubhuri (174) kimi digər xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri də dissertasiya işinin zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

Qısa tarixşünaslıq icmalından göründüyü kimi, XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycanın Hindistanla ticarət əlaqələrinin kompleks şəkildə işıqlandırılması sahəsində bir boşluq mövcuddur. Buna görə də təqdim olunan monoqrafiyada biz həmin boşluğu doldurmağa çalışmışıq.

Mövzunun tədqiqat dövrü başlıca olaraq XVII–XVIII əsrləri əhatə edir. Bu, XVI əsrin sonu Azərbaycanda Osmanlı işğalından sonra Azərbaycanın yenidən Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılması, Səfəvi hakimiyyətinin süqutu ilə Azərbaycanda müstəqil xanlıqların yaranması dövrüdür. Bu dövr XVII əsr karvansara və bazarların tikilməsi baxımından əlamətdar dövr olmuş, Azərbaycan şəhərləri inkişaf etmiş ticarətin əlamətlərini əks etdirmişdir.

XVII əsrin son illərindəki tənəzzül iqtisadiyyata güclü zərbə vurmuş, xarici ticarət sayəsində dirçəlmiş şəhərləri sarsıtmışdı. XVIII əsrin əvvəllərində Yaxın Şərq ölkələrində baş verən ümumi iqtisadi böhran Azərbaycan şəhərlərində də ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Bununla belə, qeyd

etmək vacibdir ki, bu yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərindəki tənəzzül bütün şəhərlərdə eyni vaxtda müşahidə olunmurdu. Həmin dövrdə ticarət əməliyyatları həm karvan yolları, həm də Xəzər dənizi vasitəsi ilə aparılırdı.

Mövzu üzərində iş zamanı məlum elmi-tədqiqat metodları və təcrübələrindən istifadə olunmuş, əldə olunan fakt və materialların dərin təhlilinə, obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsinə cəhd göstərilmişdir. Müqayisə üsulunun tətbiqi öyrənilən dövrdə Azərbaycan şəhərlərinin ticarət vəziyyətini, bura əmtəə gətirib-aparan hindlilərin iş prosesini tədqiq etməyə imkan vermiş, XVII–XVIII əsrlər ərzində hindli tacirlərin ölkəmizin ticarət həyatında tutduqları mövqeni müəyyən etməyə yardımçı olmuşdur.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN-HİNDİSTAN

ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN

1.1. Ölkələrarası əlaqələrin əsas istiqamətləri

Antik müəlliflərin (mil. əvvəl IV – mil. I əsri) ticarət yolları haqqındakı məlumatları Azərbaycanın hələ qədimdən Hindistanla ticarət əlaqələrindən xəbər verir.

Antik müəlliflər Hindistan hüdudlarından Orta Asiyaya, Xəzər dənizi və Kür çayı vasitəsi ilə həmçinin Qafqaz Albaniyasından keçməklə Rioni (Fasis) gürcü çayının yuxarılarına, Qara dənizə quru-su yolunun mövcudluğu barəsində yazırlar (139; 116; 117).

Strabon yazır ki, Kaspi dənizinin şimal hissəsində yaşayan aroslar “ermənilərdən və midiyalılardan mübadilə qaydası ilə hind və babil malları alır, dəvə karvanları ilə daşıyıb satırdılar” (139,38). Güman etmək olar ki, bundan çox-çox əsr əvvəl hərbi məqsədlərlə istifadə olunan tranzit yolu Kaspinin şimal sahilli tayfaları ilə Atropaten və Qərbi Azərbaycan torpaqları (indiki Ermənistan) arasında ticarət magistralı idi.

Qədim Albaniyanın quru ticarət yolları cənubda Parfiya çarlığının geniş ərazisi ilə qərbdən şərqə Dəclə çayının sahilindəki Antioxiyadan və Selevkiyadan Margianaya qədər uzanan böyük Qədim Şərq magistral yoluna çıxırdı. Bu magistrallar qərbə, Romanın tabeliyində olan ölkələrə və şərqə, Hindistan və Çinə aparır, başlıca olaraq Ekbatan yaxınlığında qovuşurdu.

Bir tərəfdən Avropadan, digər tərəfdən Çindən, Hindistan və Orta Asiyadan uzanan ticarət yolları Parfiya ərazisində kəşifir, gətirilən mallar yerli tacirlər tərəfindən başqa yerlərə ötürülürdü. Atropaten və Albaniya bu ticarətdə müəyyən yerə malik idi. İxrac edilən mallar Ekbatana daşınır və buradan digər ərazilərə yayılırdı (1, 93).

Dərbənd keçidi vasitəsi ilə Cənubda Beynəlnəhreyndən Zaqros və Bisütun dağının o biri üzünə, eləcə də şərqdən Hirkanaya, qərbdən isə Kiçik Asiyadan Hindistan və Çinə gedən yollar Atropatənadan keçirdi (1, 96). Tədqiqatçılar belə bir fikrə gəlirlər ki, Midiya və Atropatena Yunanıstan və Romadan Baktriyaya, Hindistan və Çinə gedən əsas karvan yolu üzərində yerləşmişdi (164, 161-180).

Karvanlar İran yaylasını Hindistandan ayıran Süleyman dağlarını keçmək üçün Kabil çayının yataq dərəsindən istifadə edirdi. Kabildən Pişavər və Hind çayı vasitəsilə cənuba uzanan bu yol qısa və rahat yollardan biri olduğu üçün gediş-gəliş çox idi (1, 98).

XI–XII əsrlərdə və sonralar Azərbaycanı Hindistan və Çinlə bağlayan dünya ticarəti, cənub magistral quru yolu ilə – Orta Asiya, İran və Azərbaycanın cənub vilayətləri vasitəsi ilə, həmçinin şimal yolu ilə – Xəzər sahili boyunca Dərbənd keçidinin yanından ötüb xəzərlər ölkəsinə və daha uzaqlara istiqamətlənirdi.

Hindistan və Çindən Orta Asiya vasitəsi ilə Xəzər dənizinə qədər karvan yolu da var idi. Mallar buradan dəniz, Kür və Rioni çayları vasitəsi ilə Qara dəniz sahillərinə çatdırılır, oradan isə Bizansa göndərilirdi (4, 100).

XVI əsrdə Şərqi Avropadan Aralıq, Şimali Dvin, Volqa və Xəzər dənizi vasitəsi ilə Azərbaycandan keçərək İrana və Hindistana aparan Volqa-Xəzər yolundan istifadə olunmağa başlanır (28, 31). XVI əsrdə bir neçə ingilis səyyah-tacir həmin yolla təkcə ticarət məqsədi ilə deyil, həm də öz hökumətlərinin siyasi tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün Azərbaycana gəlmişlər (150, 98).

Hindistandan Şimali İrana, Gəncəyə, Tiflis, Qori, Suram, Kutaisdən keçməklə Qara dənizə istiqamətlənən daha bir qədim yol mövcud idi. S.Bronevskinin fikrinə əsasən XVII əsrin sonlarına doğru bu yol öz əhəmiyyətini itirmişdi (42, 260).

XVIII əsr səyyahı, ingilis Ost-Hind kompaniyasında xidmət etmiş C.Forsterin məlumatlarına görə hind tacirləri Azərbay-

cana və Həştərxana iki marşrutla – Herat və İran vasitəsi ilə olan quru yolla, ya da dəniz yolu ilə gəlirdilər. Onlar Hindistanın cənubundan, Ərəbistan dənizindən keçməklə Bəsrəyə gəlir, sonra isə quru yolla Şimala tərəf irəliləyirdilər (151,8-9).

Təsvir olunan ticarət yolları tarixən yaranmış və istifadə olunmuşdur. Müəyyən konkret şərait – müharibələr, daxili çəkişmələr, iqtisadi vəziyyət və s. ilə əlaqədar ənənəvi marşrutlarda dəyişikliklər, yenilərinin yaranması müşahidə olunur.

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş çoxsaylı materiallar Azərbaycanın Qafqaz, Yaxın və Orta Şərqlə yanaşı, Asiya ölkələri ilə də əlaqəsi olduğunu sübut edir. Qobustanın mədəni təbəqələrində keramik məmulatlar, əmək alətləri və s. ilə yanaşı, bürünc qolbaqlar, qiymətli daşlardan ibarət xeyli sayda muncuq aşkar edilmişdir ki, arxeoloqlar bu nadir tapıntıların Misir, Hindistan və İran mənşəli olduqlarını söyləyirlər (9; 63; 65,104-107).

XIX əsrin sonlarında Lənkəran ərazisində aşkar edilmiş qiymətli əqiq daşının üzərində həkk olunmuş boz öküz təsviri məlumdur ki, Hindistanın rəmlərindən hesab olunurdu (91, 45-46). Hindistan və ona qonşu ölkələrdə qədim və orta əsrlərdə mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunan açıq-sarı rəngli kauri-balıqqulağılar Abşeronda, Mingəçevir, Sarıtəpə və Qobustanda aşkar edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində böyük miqdarda aşkar edilən bu materiallar bürünc dövrünə aid edilir. Onlara Xəzər dənizinin sahillərində rast gəlmək mümkün olmadığı üçün istisna edilmir ki, adıçəkilən balıqqulağılar xarici mənşəlidir. Misirdə, Aralıq dənizi sahillərində, Afrika və bir çox başqa yerlərdə rast gəlinən açıq-sarı rəngli kauri-balıqqulağılarının əsas “məskəni” Hindistan və Sakit okean sahilləridir (3,72).

Naxçıvanda təsadüfən aşkar edilən 20 sm hündürlükdə bürüncdən hazırlanmış kişi heykəli də maraqlıdır (28, 122). Rəqs edirmiş kimi ayaqları aralı qoyulmuş heykəlin bədənə və başı arasında uyğunluq yoxdur. Bədənə nisbətən çox böyük başın ətrafında əlavə beş kiçik baş görünür. Heykəl müəllifinin

hindli olması və güman ki, hind allahlarından birinin heykəlini yaratması şübhə doğurmur. Yəqin ki, bu heykəl Hindistandan gələn ya hind, ya da yerli tacirlər tərəfindən gətirilmişdir.

AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan ipək üzərində təsvir XVII əsr Moğol incəsənət məktəbinə aid nümunədir (inv. 29393). Burada hind hökmdarının qəbul mərasimi əks olunmuşdur. Şəkildə hindli geyimli, başlarında çalma olan əyanlar, taxtda əyləşmiş hökmdar və onun hüzurunda baş əyən səfir aydın seçilir. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, Bakıda İncəsənət muzeyində hind incəsənətinin qədim və yeni dövrə aid nümunələri çoxdur. Onların əsas hissəsi XV–XVIII əsr miniatürlərindən ibarətdir.

Azərbaycanı Hindistanla bağlayan ticarət yollarından zaman-zaman müxtəlif səyyahlar istifadə etmişlər. Onlar Azərbaycan şəhərlərinin bazarlarında alınıb-satılan hind mallarına, eləcə də Azərbaycandan ixrac olunan məhsullara diqqət yetirməklə bu iki ölkə arasında əlaqələr tarixinin öyrənilməsi işində xeyli faktlar vermişlər.

XIII əsrin məşhur Avropa səyyahı Marko Polo Azərbaycan şəhəri – “bütün əyalətdə ən yaxşı” hesab etdiyi Təbriz haqqında məlumatlarında şəhərin ticarət həyatına da diqqət yetirir, onun Hindistanla əlaqələri, əmtəə mübadiləsi barəsində yazır: “Toris əlverişli yerdə yerləşir. Bura Hindistandan, Bağdad, Mosul və digər yerlərdən mallar gətirilir... Burada çoxlu sayda yaxşı atlar var, onları Hindistana aparıb baha qiymətə satırlar. Hətta o qədər baha satırlar ki, həmin məbləğə bir neçə başqa at almaq olar. Atları tacirlər Kizi (Kiş) və Kurmoza (Hörmüz) – Hind dənizi sahilində yerləşən şəhərlərə gətirib oradan Hindistana aparırlar”. Marko Polo “dünyada ən yaxşı eşşəklərin məhz burada olduğunu” vurğulayır: “Onların hər birini 30 markaya satırlar. Bu heyvanlar çox cəld hərəkət edirlər. Onlara tələbat atlara nisbətən daha çoxdur. Səbəbi isə odur ki, onlar az yeyir, çox yük daşıyır, gün ərzində çox məsafə qət edirlər. Bütün bu əziyyətlərə nə atlar, nə də qatırlar dözə bilməz” (118,34).

XV əsrdə Teymurun hüzuruna səfir qismində göndərilən Kastiliya zadəganı Klavixo, Sultaniyyə şəhərinin təsvirlərini verərək qeyd edir ki, Sultaniyyəyə hər il Hindistandan çoxlu tacir gəlir. Şəhər bazarlarına daxil olan Gilan, Şamaxı ipəyi haqqında məlumat verən müəllif, eyni zamanda Hindistandan da çoxlu müxtəlif ədviyyatların gətirildiyini göstərir (118, 56). Təbiidir ki, bu Sultaniyyə bazarlarında Azərbaycan-Hindistan mallarının mübadiləsi haqqında nəticə çıxarmaq səhv fikir olmazdı. Əvvəllər kiçik Hindistana¹, hazırda isə Teymur mülkünə aid olan Hörmüz barədə Klavixo yazır ki, oradan və Çindən gətirilən qiymətli daşlar, böyük miqdarda mirvari Təbriz və Sultaniyyə bazarlarına daxil olur.

İki dəmir darvazalı şəhər – Səmərqənd və Dərbənd barədə Klavixo göstərir: “Kiçik Hindistan tərəfdən Səmərqəndə daxil olmaq üçün başqa yol yoxdur. Səmərqənddən də Kiçik Hindistana ancaq buradan keçərək getmək olar”. Müəllif iki dəmir darvazalı şəhər arasında təqribən min beş yüz liqa məsafə olduğunu göstərir, onların hər ikisini “Teymurun şəhərləri” adlandırır (118, 56-60).

XV–XVI əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində artmaqda olan karvansaralar içərisində hind karvansaraları da var idi. 1683-cü ildə Bakıda olmuş E.Kempfer burada multanı tayfalarına mənsub hind tacirləri ilə görüşdüyü, onların sahilin yaxınlığında yerləşən hind karvansarası haqqında məlumat verir (4, 225). Tədqiqatçıların XIV əsr tikilisi kimi qiymətləndirdikləri və yerli əhali arasında “Moltanı” (Hindistanın Multan şəhərinin adı ilə) adlandırılan həmin hind karvansarası indiyədək qorunub saxlanılır. Bu, birmərtəbəli, altı tağlı ayrı-ayrı otaqları olan tikilidir. Karvansaranın aşağısında zirzəmi var. Çatma, dərin yerləşdirilmiş baştağ sadə çərçivə ilə işlənib. Fasadın divarlarında böyük olmayan pəncərə yarıqları qala divarlarındakı dəlikləri xatırladır. Karvansaranın sahəsi 100 kv. m çatır. Son illərdə həmin karvansara bərpa edilmişdir. Təcrü-

¹ Hazırda Sinqapurda hindlilərin yaşadığı etnik rayon olan kiçik Hindistan XV–XVI əsrlərdə Caxor sultanlığının tərkibinə daxil idi.

bəli elmi-restavrasiya ustaları karvansaranın arxitekturasını, demək olar ki, tamamilə bərpa etməyə müvəffəq olmuşlar. Bərpa işləri zamanı tikilinin ilkin istifadə dövründə iki mərtəbədən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, XII əsrə aid edilən birinci, alt mərtəbə ikinci mərtəbədən iki yüz il qədimdir. Şübhə edilmir ki, aşağı mərtəbədə qulluqçular üçün otaqlar, anbar və tövlələr olmuşdur.

Beynəlxalq ipək ticarətində Bakı qalasında karvansaraları olan hind tacirləri də yaxından iştirak edirdi. XVI əsrin sonlarında Şirvandan Bakı vasitəsi ilə 100 min puda yaxın xam ipək xarici ölkələrə ixrac olunurdu. Bu ölkələrin siyahısında Moskva knyazlığı, Səfəvilər dövləti, Osmanlı Türkiyəsi, İtaliya, Fransa və bir çox digər ölkələrlə yanaşı, Hindistanın da adı var.

XVI əsrə aid mənbələr içərisində ingilis taciri Antoni Cenkinsonun da ölkəmiz haqqında maraqlı məlumatlarında Azərbaycanla-Hindistan arasında ticarət əlaqələrindən xəbər verən faktlar var. Xəzər dənizinin o tayına – Hindistan istiqamətində qırx gün hərəkət edən A.Cenkinson Şamaxıda olduğu zaman Şirvan hökmdarı Abdulla xanla görüşünü belə təsvir edir: “Mənə şahın hüzuruna getmək əmri verildi. O, çox isti olduğu üçün dağlardakı çadırlarda (yaylaqda) iqamətgah qurmuşdu. Orta boylu hökmdar çox bahalı geyimdə idi. Onun əynində uzun ipək paltar qiymətli daş-qaşla, mirvarilərlə bəzədilmişdi. Başında ucu biz çalma bahalı zərbaft parçadan tikilmiş, ətrafı 20 yard (91, 44 sm-ə bərabər ingilis ölçü vahidi) uzunluğunda qızılı saplarla tikilmiş hind ipəyi ilə dolanmışdı” (118, 109). Göründüyü kimi, təcrübəli tacir A.Cenkinson hökmdarın çalmasında hind parça növünü dərhal müəyyən etmişdi. Ərəş bazarlarında zəruri və müxtəlif malların – xam ipək, demək olar ki, bütün ədviyyat və boyaq məhsullarının bol olduğunu yazan Cenkinson göstərir ki, Hindistandan bura gətirilən mallar o qədər də çox deyil. Səbəb onların satışına təminatın olmamasıdır. “Möcüzəli Qəzvin şəhərində olduğum müddətdə Hindistandan gələn xeyli tacir

ziyarətçim oldu. Mən ədviyyat ticarəti ilə bağlı onlarla məsləhətləşdim. Onlar söylədilər ki, satışına əmin olarlarsa, müxtəlif növlü, istənilən sayda ədviyyat gətirə bilərlər“ (118, 110) – deyən Cenkinson bura böyük məbləğdə ədviyyat ixracında özünün də maraqlı olduğunu gizlətmir.

XVI əsrin 60-cı illərində Şirvanda olmuş tacir Tomas Benister şah Təhmasiblə görüşündən bəhs edərkən göstərir: “Ərdəbildə olduğum zaman şah çapar göndərərək məni və yol yoldaşımı öz yanına – Qəzvinə dəvət etdi. Yol yoldaşımın ölümcül xəstə olmasına baxmayaraq, onu Ərdəbildə qoyub Qəzvinə getdim. Şah məni çox yaxşı qarşıladı, xüsusi hörmət göstərdi və bütün xahişlərimi dərhal yerinə yetirdi. Yalnız birindən başqa...” (118, 150). Tomas Benisterin qeydlərindən aydın olur ki, Təhmasib onun İran vasitəsi ilə Hindistana satmaq üçün atlar aparmaq xahişini rədd etmişdir. Aydındır ki, şah bu ticarətlə məşğul olan yerli nüfuzlu tacirlərin qəzəbindən ehtiyatlanmışdır.

Azərbaycanla Hindistan arasında əlaqələr öz izlərini bu iki xalqın ədəbiyyat və incəsənətində də əks etdirməyə bilməzdi. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının yaratdığı ədəbi əsərlərdə, memarlıq abidələrində Hindistanla bağlı elementlər, həmçinin hind xalqının yaradıcılıq nümunələrində Azərbaycanla bağlı ünsürlər özünü göstərir.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si bütün şərqdə, həmçinin Hindistanda əks-sədasını doğurmuş, ona cavab olaraq bir sıra nəzm əsərləri yaranmışdır. Özünü Nizami Gəncəvinin tələbəsi adlandıran Hindistanın farsdilli şairi Əmir Xosrov Dəhləvi “Pənc gənc” (beş xəzinə) əsərini “Xəmsə”yə bənzətmə olaraq yazmışdır (28, 84-85). Bir çox dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən “Kəlilə və Dimnə”, Y.E.Bertelsin rəyinə görə Hindistanda yaradılan “Pançatantra” süjetinin təkrarıdır. Qədim hind ədəbiyyatı ilə yaxşı tanış olan Nizami də özünün “Xosrov və Şirin” əsərində “Pançatantra” motivlərindən istifadə etmişdir (38, 204-205).

Əmir Xosrov Dəhləvinin “Məcnun və Leyli” əsəri tədqiqatçılar tərəfindən Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinə ilk bənzətmə kimi qəbul olunur.

Hindistana, hind fəlsəfəsinə qeyri-adi marağ Ə.Xaqaninin əsərlərində də açıq-aşkar hiss olunur. XII əsrin görkəmli Azərbaycan şairi yunan fəlsəfəsi ilə hind fəlsəfəsini qarşılaşdıraraq üstünlüyü ikinciyə verir, əsərlərində hind məntiqinə dəfələrlə müraciət edir (7, 80-81).

Lirik şairimiz M.Füzuli Əmir Xosrov Dəhləviyə dünyanın ən istedadlı şairlərindən biri kimi yüksək dəyər verirdi. Hind mədəniyyəti ilə çox maraqlanan Füzuli öz marağını “Ənis əl-qəlb” poemasında hiss etdirir. Eyni zamanda Füzuli yaradıcılığı da şairin daim əlaqə saxladığı Hindistan müsəlman ziyalılarına yaxşı məlum idi .

XVI–XVII əsrlərdə Azərbaycanla Hindistan arasında iqtisadi əlaqələrin xüsusilə fəallaşdığı dövrdə Azərbaycan-türk ziyalı nümayəndələrinin Hindistana tez-tez səfər etmələri, bəzilərinin mühacir kimi bu ölkədə yaşaması haqqında faktlar var (132, 82-84).

Uzun illər Hindistanda yaşamış, burada bir sıra əsərlər yaratmış Azərbaycan şairlərindən Sahib Təbrizi, R.M.Məsihi, İbrahim Ordubadi, Şərafəddin Təbrizinin adını çəkmək olar. Cahangir şahın hakimiyyət illərində Mövzunülmülk ləqəbi ilə yazıb-yaradan Lütfi Təbrizi böyük hörmət qazanmışdı. 1611-ci ildə Hindistan şəhəri Xapura köçüb ömrünü burada başa vuran Abdulla Məhvinin də yaradıcılığının müəyyən dövrü Hindistanla bağlıdır (26, 107-108).

Azərbaycan coğrafiyaşünas-alimləri, səyyahları da Hindistana ciddi marağ göstərmiş, əsərlərində bu əzəmətli ölkənin şəhərlərini, abidələrini, adət-ənənələrini əks etdirmişlər. Orta əsr alimi, sufi-şairi kimi tanınmış Abdallah Bakuvi bir sıra ölkələri İran, Ərəbistan, Orta Asiya və s. səyahət etməklə yanaşı, Hindistanda da olmuşdur (133). Hindistanı “Allahın yaratdığı torpaqlar içərisində dağlar və çaylarla ən zəngin” adlandıran Əbdür Rəşid əl-Bakuvi də Hindistanı səyahət

etmiş, özünün coğrafi əsərlərində onun təsvirinə geniş yer ayırmışdır (15).

Ömrünün qırx ilini səyahətə həsr edərək Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrində olmuş azərbaycanlı səyyah-alim Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780–1838) Hindistanı qarış-qarış gəzmiş, əsərlərində möcüzələrlə dolu bu ölkə haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir (26, 105-107).

Yəqin ki, Səfəvi-Osmanlı müharibələri üzündən Hindistana mühacirət edən bəzi azərbaycanlılar yüksək ictimai mənsəb də qazana bilmişlər. Onlardan biri Humayun şahın ordu başçısı Bayram xan idi. O, tarixə həm də Humayunun oğlu Əkbərin qəyyum-vəziri kimi düşmüşdür. C.Nehru öz kitabında Bayram xan, eləcə də onun oğlu, Əkbər şahın müşaviri Əbdürəhim xan haqqında müsbət fikirlər söyləyir (95, 273-283).

Mənbələrin məlumatına görə 1544-cü ildə Əfqan hakimi Şirxan tərəfindən məğlub olan Hind hökmdarı Humayun Səfəvi dövlətinə, Təhmasib şahın sarayına pənah gətirir (21, 40; 161, 108-109). Bir neçə il Təbrizdə – şah sarayında yaşayan Humayun saray rəssamları Mir Səid Əli (Təbrizi) və Xoca Əbdus Səmədlə (Şirazi) yaxından tanış olur. 1550-ci ildə Təhmasibin köməyi ilə Hindistana qayıdaraq öz taxtına əyləşən Humayun həmin rəssamları da vətəninə aparır. Təbrizli Mir Səid Əli Humayunun yaratdığı yeni miniatür təsviri incəsənət məktəbinin incilərindən biridir (88, 15).

Bu dövr hind incəsənəti İran və Azərbaycan miniatür təsviri incəsənəti ilə sintez yaratdığını büruzə verir. Azərbaycan-Hindistan əlaqələri bu ölkələrin musiqi sənətində ifadə olunmaqla da maraqlıdır. Hind musiqisi motivlərini əks etdirən Humayun, güman ki, şah Humayunun Təbrizdə – Təhmasibin sarayında yaşadığı illərdə yaranmışdır. Mahur-hindi muğamında da hind musiqisi elementləri hiss olunur (10, 49).

1.2. Suraxanı Atəşgahı – hind tacirlərinin etiqad yeri

Bakının Suraxanı kəndində alovlanan “əbədi od”un uzaq Hindistandan gələn atəşpərəstlərin sonsuz marağına səbəb olması təbiidir. Hindlilərin sitayiş edərək üzərində məbəd ucaldıqları yanar torpaq haqqında mənbələr nə deyir? Suraxanı kəndinin əbədi odlarının nə zaman məlum olması sualına cavab vermək asan deyildir. Misir və Babilin neft mənbələrindən məlumat verən Herodot, Babil və Parfiyanın neft məskənlərindən yazan Pliniy, həmçinin nisbətən son dövrlərin tarixçiləri kimi tanınan Ptolomey və Ammian Martsellin nə Abşeron neft məskənləri, nə də ki, əbədi odu haqqında heç bir məlumat vermirlər.

Bakının əbədi odları barədə ilk məlumat hansı mənbəyə mənsubdur sualına cavab verərkən nəzərə almaq lazımdır ki, S.B.Aşurbəyli bunu V əsr Bizans müəllifi Prinskin Paniyskinin (28, 30), Sisoyev isə XI əsr ərəb müəllifi Məsudinin adı ilə bağlayır (143, 8). Prins Paniyskidən sitat gətirən S.B.Aşurbəyli göstərir ki, o, (Paniyski) 448-ci ildə Atilla düşərgəsində görüşdüyü Roma səfiri Romulun sözlərinə əsaslanaraq göstərilən tarixdən xeyli əvvəl hun ordusunun Midiyaya – Cənubi Qafqazdakı Sasani mülklərinə (Albaniyaya) hücumu barədə məlumat verir. Romul Romaya sülh müqaviləsi imzalamağa gələn hun rəhbərlərinin söylədiklərinə əsaslanaraq göstərir ki, Hunların yolu Meotiya (Azov) gölündən keçirdi, 15 gündən sonra hunlar dağları (Böyük Qafqaz) aşaraq Midiyaya yaxınlaşırlar, burada qarətlə məşğul olurlar. Geri dönərkən düşmən farsların hücumlarından qorunmaq üçün onlar başqa yolla, “...dəniz qayalarından alov qalxan” yola dönürlər və dağları keçərək öz ölkələrinə gedirlər (28,49).

Bu məlumatları, şübhəsiz, Bakının əbədi odlarına aid edən Sara Aşurbəyli güman edir ki, həmin sözlər Suraxanı və Pirallahı adaları haqqında söylənmişdir.

Əbədi odlar barədə ilk məlumat verənlər sırasına daxil olan XI əsr ərəb səyyahı Məsudi yazır: “Bu dənizdə Bakı

adlanan bir yer var, orada Bab-ül Əbvabın (Dərbəndin) qonşuluğundakı Şirvan şahlığında neft məskənləri mövcuddur. Burada ağ neft çıxarırlar. Elə burada vulkanlar, başqa sözlə, yer altından çıxan od mənbələri vardır. Neft məskənləri qarşısındakı adalarda güclü od fəvvarələri gecələr daha geniş məskənləri əhatə edirmiş kimi nəzərə çarpır”.

Məsudi başqa bir yerdə göstərir: “Allah yaxşı bilir ki, buradan savayı yer üzünün heç bir yerində ağ neft yoxdur. Bu yer isə Şirvan şahlığının sahil boyundadır. Bu neftli torpaqlarda vulkan və yaxud daim özündən alov verən od mənbəyi vardır. Bu sahilin qarşısındakı dənizdə adalar vardır, onlardan birində materikdən üç günlük məsafə ayrılığında olan adada böyük vulkan mövcuddur. İlin müəyyən vaxtlarında onun alovları artaraq uca dağlar kimi göylərə yüksəlir. Belə ki, bu odlar demək olar ki, sahildən 100 fərsəx arasında görünür. Həmin vulkanı Siciliyadakı vulkanla, franklar torpağındakı Burkan vulkanı ilə Afrika yaxınlığındakı Məqribdə olan vulkanla müqayisə etmək olar (130, 31).

Bir qədər mübaliğəyə baxmayaraq (Abşeron yarımadasında üç günlük məsafədəki nəhəng vulkan barədə söylədikləri) Məsudinin məlumatları, şübhəsiz ki, Suraxanın ağ nefti və əbədi odlarına aiddir.

Bakının tarixi abidələri içərisində görkəmli yer tutan Atəşgah mövcud olduğu zamandan bəri səyyahların, ümumiyyətlə, bu əraziyə müxtəlif məqsədlərlə gələn hər bir ziyalının diqqət mərkəzində olmuş, tədqiqatçıları isə daha çox məbədin sakinləri (onların mənşə məsələləri, məişət məsələləri, dini etiqadları və s.) maraqlandırmışdır.

1670-ci ildə Şamaxıda olmuş holland dənizçisi Yan Streys burada gördüyü hindlilər haqqında maraqlı məlumatlar verir. Avqustun 18-də Şamaxıda baş verən zəlzələ nəticəsində hindli tacirlərin – banyanların narahat olduqlarını göstərən müəllif 100-dən artıq hindli tacirin şəhər ətrafında toplaşaraq düyü və paxlanı suya tökdüklərini, quşlara, balıqlara qurban verilmə ayinini yerinə yetirdiklərini təsvir edir. Y.Streysin

məlumatları hindlilərin məhz banyan adlandırdıqları tacir silkinin Azərbaycan şəhərlərində müvəqqəti və daimi yaşadıklarını, məşğuliyyətlərini də təsdiq edir: Onların dini necə incədirsə, özləri də ticarət işlərində o qədər incə, bacarıqlı və hiyləgərdirlər – söyləyən Streys banyanların ticarətdə xüsusi olaraq fərqləndiklərini vurğulayır. Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, hindli tacirlər uzun illərin ticarət əlaqələri sayəsində artıq yerli adət-ənənələrdən də xəbərdar olmuş, azərbaycanlıların bayram tədbirləri, müxtəlif mərasimləri haqqında biliklərə yiyələnmişlər. Belə ki, o, “həmin gün” heyvan kəsilməsinin qadağan edilməsi barədə hindlilərin xana müraciəti, bununla bağlı ona böyük məbləğdə pul təklif etmələri haqqında danışıqdan, şübhəsiz, qurban bayramı gününü nəzərdə tuturdu.

Hindli tacirlər, çox güman ki, Azərbaycanda öz dini ayinlərinin icrası üçün yerli hakimlərdən icazələrə nail olmuşdular. Streysin məlumatları içərisində vəfat etmiş hindli tacirin yandırılması ayininin icrası üçün mərhumun qohumlarının xəzinəyə 2000 reyxstaler (təqribən 1300 түmән) ödəmələri barədə qeydlər bunu bir daha təsdiq edir. Yerli adətlərə görə vəfat edənlər yandırılmaz, basdırılırdı. Hindlilərin müəyyən kastasına aid adətlərə görə isə mərhum, eləcə də onunla bərabər qulluqçusu, yaxud evin xanımı yandırılmalı idi. Şübhəsiz, yerli adətlərdən tam fərqli, müsəlman qaydalarına, adətlərinə uyuşmayan bu cür ayinlərin icrası əhalinin haqlı narazılığına səbəb ola bilərdi. Bu səbəbdən də hindlilər mərasimlərinin adətlərinə uyğun icrası üçün icazə alırdılar. Streys Şamaxıda icra olunan bu cür dəfn mərasimlərindən birini təsvir edərək, mərhumla bərabər yandırılmaq üçün xristian, qoca bir dul qadının satın alınmasını, bu mərasimin yerinə yetirilməsində bir neçə müsəlmanın müşahidəçi kimi iştirakını göstərərək yerli xalqın həmin mərasimləri qeyri-adi qəbul etməsini də istər-istəməz nəzərə çatdırır (140, 109).

1683-cü ildə Bakıda və Abşeron yarımadasında olmuş alman həkimi E.Kempfer “Əbədi odlar”ın ilk tədqiqatçılarından biri kimi tanınır. O, bu yerlərə ziyarətini təsvir edərək

Suraxanı kəndinin hindli sakinləri, onların məşğuliyyəti barəsində ətraflı məlumat verir. E.Kempfer qışda burada yaşayanların soyuqdan çox əlverişli qorunma üsulunu təsvir edərək “rəngi və tüstüsü olmayan od”dan hər bir evdə gildən düzəldilmiş borucuqlar vasitəsi ilə istifadə olunduğunu qeyd edir. Gözlərini saatlarla əbədi oda dikərək dua oxuyan hindlilər də E.Kempferin diqqətindən yayınmır (143, 49).

E.Kempferin məlumatlarına və çəkdiyi rəsmlərə baxaraq aydınlaşdırmaq olar ki, həmin dövr üçün burada hələ heç bir karvansara, bürc və ya başqa bir tikili olmamışdır.

1733-cü ildə Suraxanıda olmuş alman səyyahı İ.Y.Lerx artıq həmin yerdə aparılan tikinti işləri barədə məlumat verir: “20 il bundan əvvəl odun yaxınlığında iki fliqeldən ibarət daş ev tikilmişdi. Halbuki o zamanadək burada yalnız kiçik bir ev var idi. Həmin altı otaqdan ibarət evdə 12 atəşpərəst yerləşmişdi ki, onlardan da ikisi daim kitablar oxuyur və dua edirdilər”. Topladığı məlumatlardan aydındır ki, alman səyyahı Atəşgah, yerin altından çıxan od haqqında ciddi maraqlanmış, burada dua oxuyan hindlilərlə ünsiyyət qurmağa çalışaraq onu maraqlandıran bəzi suallara cavab ala bilmişdir. Belə ki, Peterburqda yaşadığı müddətdə rus dilini öyrənən ziyarətçilərdən biri bu odun insanlara Allah tərəfindən kömək məqsədi ilə onların duaları müqabilində göndərilməsi haqqında fikirlərini İ.Lerxlə bölüşmüşdür. Əbədi odun tüstüsüz və qoxusuz olduğunu təsdiq edən səyyah burada yaşayanların qışda qızınma kimi oddan istifadəsi barədə uzun-uzadı məlumat verir. Göstərir ki, hər bir hücrə və evdə yerin altına birləşdirilən, gil qapağı olan borucuq var, onlar istədikləri zaman qapağı qaldırıb od əldə edə bilirlər. İ.Lerx nəinki Azərbaycan, hətta İran şəhərlərində ticarətlə məşğul olan hindlilərin də sitayiş məqsədi ilə mütəmadi olaraq Atəşgahı ziyarət etmələri barədə bildirir, onların həyat tərzləri haqqında maraqlı məlumatlar verir.

İ.Lerx Atəşgaha ikinci səfəri barədə yazır: “1747-ci ildə əbədi odu yenidən ziyarət etdiyim zaman burada atəşpərəst

və hindlilərin sayı əvvəlkindən 20 nəfər çox idi. Onlar bu gözəl odun ətrafını tağlı, daş və gil otaqlarla tikib tamamlamışdılar. Belə ki, yanan hissə iki araba təkəri həcmindən böyük deyildi. 20 sajen uzunluğunda olan qalan hissəyə torpaq tökülmüş və pərakəndə şəkildə tikilmişdi. Bu, mənim çox xoşuma gəldi. Hələ soyuqlar davam edirdi, lakin adamlar otaqlarının ortasındakı quyudan alovlanan odun ətrafında qızınırdılar və bura hamam kimi çox isti idi. Onlar geyimsiz idilər, o səbəbdən də qərribə görünürdülər, çünki üzlərinə və bədənlərinə çox pis görünən ağappaq rəng sürtmüşdülər. Onların bütün quyularında boru şamları yanırdı. Bakı xanının onlara bu qədər azadlıq verməsi məni çox təəccübləndirdi. Bəlkə də, bu adamlar xana yaxşı xərac vermişdilər. 80 yaşlı atəşpərəstlə söhbətimdən bəzi şeyləri qeyd etmək istərdim. O, söylədi ki, Allah birdir, lakin çoxlu dinlər, başqa sözlə, Allaha çatmağın yolları mövcuddur: bu yollardan biri yaxın, o biri uzaqdır. Yolların bəziləri o qədər dolaşıqdır ki, çoxları azmış və heç zaman həqiqi yolu tapa bilməmişdilər... Gündüz uzaqdan alovu seçmək mümkün deyil, gecə isə mümkündür, lakin ona çox yaxınlaşmaq gərəkdir. Məşəllərin çoxu, az qala, insan boyu hündür-lüyünə çatır, lakin çox hissəsi də bir qarış hündür-lüyündədir. Əgər, adətən, odun olmadığı quyudakı qayaya çubuqla vurulsa, qığılcımlar sıçrayır, lakin od çıxmır...” (108, 75; 82).

“Əbədi odlar”ın məkanında məbəd tikintisi barədə məlumatlar həmçinin 1746-cı ildə Suraxanıda olmuş, Xəzər dənizində ingilis ticarətini öyrənməklə məşğul olan tacir Həneyyə məxsusdur: “Bunlar ayrı-ayrı daşlardan tikilmiş qədim məbədlərdir və yəqin ki, hamısı oda həsr olunmuşdur. Onların böyük hissəsinin qübbəsi vardır və hündür-lükləri 10-15 funtdan artıq deyildir. Hindlilərin hal-hazırda ibadətlerini həyata keçirdikləri məbəd o qədər də böyük deyil. Mehrabın yaxınlığında üç funta qədər hündür-lükdə böyük, boş bir borudan mavi alov qalxır. Buradakı hindlilər inandırırırlar ki, bu alov həmişə mövcud olmuşdur və yalnız dünyanın sonunda sönəcəkdir. Onun bu yerdə çıxışına mane olunsa, o, mütləq

başqa bir yerdən çıxacaq... Burada, adətən, 40, ya da ki, 50 ziyarətçi olur və onlar öz ölkələrindən gələrək cüzi gəlir hesabına yaşayırlar. Alınlarına zəfəran sürtülər və sarı öküzə etiqad bəsləyirlər. Bədənlərində çox az geyim vardır. Həddən artıq mömin hindlilər əllərindən birini başları üzərində və ya bədənlərinin hər hansı digər hissəsi üzərində qaldıraraq bu cür dəyişilməz vəziyyətdə saxlayırlar” (152, sənəd 154).

1770-ci ildə bu yerləri Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, alman alimi, botanik S.Qmelin ziyarət edir (53, 14). Özündən əvvəlki ziyarətçilər kimi akademik S.Qmelin də məlumatlarında “əbədi odlar”dan yerli sakinlərin qida və əhəng hazırlanmasında istifadəsindən xəbər verir, burada gördüyü hindliləri qədim gebrlərin varisləri adlandırır (115).

Bəzi yerlərdə ilkin tikililərin dağıdıldığını diqqətə çatdıran akademik rəsminə görə görünür ki, onun burada olduğu zaman üçün mövcud tikililər bir neçə ayrı-ayrı hissələrdən ibarət olaraq vahid divarla hörülməmişdi.

Azərbaycanın möcüzəli odları, burada məskən salan hindli zəvvarlar haqqında həmçinin son orta əsrlərin ingilis səyyahları 1747-ci ildə Atəşgahı səyahət etmiş C.Kuk (118, 63) və 1784-cü ildə ziyarət etmiş C.Forster (151,8-9), eləcə də Şərqi böyük pərəstişkarlarından olan, mənşəcə saksoniyalı tibb elmləri doktoru, 1780-ci ildə bu yerləri ziyarət etmiş J.Reyniqs (118,166) məlumat vermiş, Atəşgahın təsvirini də unutmamışlar. Sonuncu həm də hindlilərin köçüb gəldikləri əyalətlərinin adı ilə Multanı adlandırmalarını da, burada azad yaşamaq hüququ üçün xana ildə 50 tükən ödənc vermələrini də nəzərə çatdırır. Zəvvarların yaş məsələlərinə diqqət yetirən Reyniqs göstərir ki, bunların içərisində öz ölümünü gözləyərək vaxtlarını fasiləsiz dualarla keçirən qocalar, dərvişlər, eləcə də ömürlərini dinə xidmətə həsr edərək sınaq dövrlərini bu məbəddə keçirən gənclər də var idi. Bu dini sınaqların çox əzablı xüsusiyyətini göstərən müəllif, ingilis taciri C.Hanveyin ən mömin hindlilər barədə, yəni onların bir və ya hər iki əlini irəliyə uzadaraq tərپənmədən dayanmaları barədə söylədik-

lərini təkrarlamış və bəzi bu cür fədailərin beş, yeddi, hətta on il ərzində həmin vəziyyətdə dayanmaları haqqında deyənləri təsdiqləmişdi (118, 11).

Orta əsr səyyahlarından fərqli olaraq, XIX əsr tədqiqatçıları Azərbaycan mədəniyyət xəzinəsinin incilərindən olan Atəşgaha, onun sakinlərinə münasibətdə daha dərinliklərə baş vururlar. Onları bu abidə ilə bağlı daha incə məsələlər: atəşgahın müəllifləri hindlilərdir, yoxsa fars-gebrlər; sakinlərin icra etdikləri ayinlərin brəhmən dini ayinlərinə bənzər və fərqli cəhətləri, Hindistanın hansı sektasından və hansı şəhərlərdən daha çox hindli gəlməsi, sakinlərin məşguliyyət məsələləri, maliyyə yardımını haradan almaları və s. bu kimi məsələlər maraqlandırır.

Bu cür tədqiqatçılar sırasına daxil olan S.Bronevski diqqəti birinci növbədə burada yerləşən hindlilərin mənşə məsələlərinə cəlb edir: “I Şah Abbasın atəşgədələrin dağıdılması əmrindən sonra Bombay, Surat və Hindistanın başqa vilayətlərinə köçməyə məcbur olan gebrlər (burada onlar maneəsiz olaraq meyidlərini yandıra və ya quşlara yem edə bilərdilər) bu yerlərə qayıdanda onları düzgün olmayaraq hindlilər adlandırmaq adət halı almışdı.” Lakin, eyni zamanda müəllif göstərir ki, həmin gəlmələr arasında eyni dərəcədə Brəhmən qanunlarına uyğun oda etiqad edən əsl hindlilər də var idi. Bronevski diqqəti həmin dövrdə İranda hələ də gebrlərin olmasına, lakin Atəşgah tikintisinə onlara icazə verilməməsinə cəlb edir. Tədqiqatçı göstərir ki, onların (atəşgahların) az bir hissəsi Kirmanda, Yəzddə, İsfahan yaxınlığında mövcuddur. Daha bir məbəd isə Seqstanda Bərşək dağında mövcuddur. Şimali Hindistanda, Kanqra dairəsində Tallax Maki vulkan dağında mövcud olan başqa bir od məbədi isə Pəncab əhalisinin etiqad yeridir. Müəllif yazır ki, rus qoşunlarının Şirvana son yürüşləri zamanı hindlilərin ibadət ayinləri barədə kifayətləndirici məlumatlar almaq mümkün olmadı: hindlilər onlara aid olmayan hərbi hadisələrdən uzaq olmaq üçün, ya da başqa bir naməlum səbəblər üzündən gizlənir,

nadir hallarda tək-tük görünürdülər. Onu maraqlandıran gebrlər haqqında etibarlı məlumatlar əldə etmək üçün 1803-cü ildə Bakıda xidmətdə olmuş bir şahidin məlumatlarına istinad edən Bronevski yazır: maraqlıdır ki, heç kəs gebrlərin ayinlərini icra etdikləri böyük toplantının şahidi olmamışdır. Atəşgahın təsvirini müəllif bu cür verir: “İranlılar tərəfindən Atəşgah adlandırılan yanar torpaq iki verstdən çox kvadrat məkanı özünə daxil edir. Onun ortasında farslar tərəfindən Dərviş evi adlandırılan tikili od pərəstişkarlarının Atəşgahı-qibləgahıdır. Həmin vaxt (1803-cü il nəzərdə tutulur) onlar 63 nəfərdən – 70 yaşlı qocalardan tutmuş 25 yaşlı gənclərə-dək müxtəlif yaşlı adamlardan ibarət idilər. Onların hamısı, demək olar ki, geyimsiz idi, yalnız bədənlərinin orta hissəsini kağız və kətan örtüklərlə bürümüşdülər. Yetmiş yaşlı bir qoca əllərini yuxarı qaldırmış və deyilənlərə görə otuz ilə yaxındır ki, bu vəziyyətdə qalır. Həmin səbəbdən onun əlləri elə qurumuşdu ki, istəsəydi, belə, aşağı sala bilməzdi. Başqa birisi bədənini iki yerdən: boynundan sinəsinə kimi kəsərək, yarasına dəmir məftil salmışdı və dərinin üst hissəsi bəzi yerlərdə bitişmiş, bəzi yerlərdə isə məftil görünürdü. Üçüncüsü, hər iki qulağını ortadan kəsərək oraya daş qoymuş və neçə ildir ki, bu vəziyyətdə yaşayır, onların hər biri könüllü olaraq özlərinə müxtəlif cür əziyyətlər verməklə nəinki özlərinin, həmçinin vəd verdikləri başqa adamların günahlarının bu yolla yuyulması məqsədinə xidmət edirlər (42, 85-86).

Evin ortasında uzunluğu bir sajin (3 arşına və ya 2,134 metrəyə bərabərdir), dərinliyi yarım sajin olan kvadrat formasında quyu qazılmışdır və onun içərisinə böyük daşlar yerləşdirilmişdir. Həmin quyu daim təmiz halda saxlanılır. Hindlilərdən biri öldükdə meyidi daş qübbənin üzərinə qoyur, üstünə inək yağı töküb quyuya alov yaxınlaşdıraraq daşın aşağısından gələn havanı alışdırırlar. Meyid yanıb qurtardıqdan sonra quyuda əmələ gələn külü toplayıb küləyə verirlər. Bununla da onların dəfn etmə mərasimi başa çatmış olur.

Zəvvarların hər birinin öz otağı, ya da hücrəsi vardır ki, onların da bir küncündə divar və döşəmə hamar şəkildə gillə örtülmüşdür və elə həmin küncdə müxtəlif şəkildə – enli, ya da dar dəlik açılmışdı. Səhərlər və axşamlar, dua oxunma ərəfəsində başdan-ayağadək üstlərinə su tökür, sonra isə yanan bir şey götürüb küncdəki dəliklərə yaxınlaşdırırlar. Onlar alışıra q mum şamlar kimi yanmağa başlayırlar. Bundan sonra hamısı birdən möhkəm şəkildə öz dualarını oxumağa başlayır. Onlar heç bir heyvan və həşəratlarla qidalanmırlar. Adi qidaları yazdan payızadək müxtəlif təzə göyərtilərdən və meyvələrdən, qışda isə qurudulmuş göyərtilərdən və meyvələrdən ibrətdir. Yeməyi dua oxuduqları yerdə, başqa sözlə, evlərinin müqəddəs odu yandığı künclərində yeyirlər və dua oxuyandan sonra etdikləri kimi parça qırıntısı ilə odu söndürürlər. Evin üstündən çəkilmiş hündür boru gecələr dənizçilərə görə yandırılır. Səhərlər isə boşuna yanmaması üçün söndürülür. Bir çoxlarının qurbangah adlandırdıqları iki fut hündürlüyündə olan daş borudan göy-qırmızı alov çıxır. Borunun yuxarı hissəsi o qədər dardır ki, onu bardaqla belə örtmək olar. Buradan çıxan sönməz od qışda qızınmağa və yemək bişirməsinə xidmət edir. Həmin borunun qarşısında toplaşan hindlilər vəd etdikləri kimi öhdələrinə aldıkları əzablı vəziyyətdə dinməz oturlar. Bu atəşgahların ətrafında daha bir neçə daş məbəd olmuşdur ki, indi yalnız onların qapıları görünür”.

Müəllif gecələmək üçün ən yaxşı otağın ona ayrıldığını və şam yeməyinə üzərinə şəkər tozu səpilmiş plov hazırlandığını qeyd edir. Zəruri ərzağı necə əldə etmələri barədəki suala hindlilər belə cavab verirlər ki, onlara məxsus böyük məbləğdə pullar Həştərxanda, həmyerlilərində olur və həmin pullar onlara dünyasını dəyişən hindlilərdən ehsan kimi çatır, həmçinin dənizlərə çıxan tacirlər tərəfindən göndərilir. S.Bronevski göstərir: “Çox zaman onlar bir adamdan 50 min manatadək pul alırdılar. Həmin sədəqələr tədricən böyük məbləğ təşkil edir. Bu pullar, demək olar ki, istifadəsiz qalır və yerlilərin

əlinə keçməyindən ehtiyat edən hindlilər maddi vəsaiti Həştərxana göndərirlər” (42, 91-92).

Suraxanı Atəşgahında gördüklərinə S.Bronevski gebrlərin dini barədəki məlumatlarını əlavə edir: “Gebrlərin qanunu haqqında məlumdur ki, onlar ali yaradıcı Hörmüzün təcəssümü kimi oda etiqaad edirlər. Eyni zamanda şər qüvvələrin başlanğıcı kimi Əhrimanın pis ruhunu etiraf edirlər. Onların kitabları qədim fars dilində (özlərinin də başa düşmədiyi), ərəb və hind hərflərindən fərqli hərflərlə yazılmışdı. Peyğəmbərləri Atsere haqqında onlar təsdiq edirlər ki, Nimvardın əmri ilə o, yanar sobaya atılmış, lakin sağ qalmışdır. İnek və at onlarda ehtirama layiq heyvanlardır, bunların əksinə olaraq, pişikdən, qurbağadan, kərtənkəldən, ilandan iyrenirlər, həmin heyvanları pis ruhların yaradıcıları hesab edirlər” (42, 107).

Ümumiyyətlə, dinc məskunlar və çalışqan sahibkarlar kimi tanınan gebrlər həmçinin sənətkarlıqla, lakin çox az hallarda ticarətlə məşğul olurlar. Bu sahədə müsəlmanlar onları kafirlər kimi sıxışdırırlar (42, 107).

Atəşgahı öyrənməyi mühüm vəzifələrdən biri hesab edən XIX əsr səyahətçisi İ.Berezin yazır: “Həyatlarını bizə qeyri-məlum inadkarlıqla oda etiqaada həsr etmiş münzəvilərin inamları məni son dərəcə maraqlandırır: bu münzəvilər, islam tərəfindən sıxışdırılmış fars atəşpərəstləri, gebrlərin dinlərinin qalıqlarını bura gətirənlərdir, yoxsa bunlar ömürlərini möhtəşəm od başlanğıcının seyrinə həsr etmək üçün tonqal ətrafına gələn hindlilərdir?” (37, 82-91).

İ.Berezinin məlumatlarına əsaslanaraq XIX əsrin 40-cı illəri üçün hind Atəşgahını aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: “Hindli məskəni hündür divarlarına hücrələr birləşdirilmiş düzgün beşkünc quruluşa malikdir: divarların hündürlüyü 3 sajenədək, binanın tutduğu yer isə 70 sajenədəkdir. Bütün bina karvansara tipindədir. Giriş darvazalarının üzərində xarici tərəfdən xonça, kənarlarında isə iki şir təsvir edilmişdir. Hər üç təsvir kobud işləmə təsiri bağışlayır, üzərində öküz və

iki xonça təsviri olan Bakının Şamaxı darvazalarına bənzədilmişdir. Kənarlardakı iki şir təsviri isə, öz növbəsində, İran tipinə bənzətmədir. Balaxane (yuxarı ev) və ya hindli darvazaları üzərindəki bürc bir qədər mürəkkəb arxitekturalaya malikdir. Daxili həyətin ortasında bütün tərəflərdən girişləri olan, küncələrindən isə sönməz alovun çıxdığı borular çəkilmiş ibadətqah yerləşdirilmişdir. İbadətqahın özündə zəng asılmışdı və görünür ki, buradan ən müqəddəs cərəyan keçir. Çünki, yandırılan zaman hindlilər zəngi çalırlar. İbadətqahın arxitekturası son dərəcə sadədir: binanın üst hissəsi üçbaşlı, kiçik, yöndəmsiz gümbəzlə örtülmüşdür. Balaxanenin əks tərəfində kilsəyə giriş qapısı üzərində sanskrit yazısı bu müdrik fərmanı oxuya bilənləri agah edir ki, bina hind erası ilə 1666, bizim era ilə isə 1610-cu ildə tikilmişdir. Elə bütün binanın tikintisini də həmin dövrə aid etmək olar. İbadətqahın yaxınlığında kvadrat sajn böyüklüyündə və yarım sajn dərinliyində qalın daşla örtülmüş və müqəddəs ayin üçün həmişə təmiz saxlanılan quyu vardır: hindlilər daşın üzərinə meyidlərini qoyur və sönməz odda yandırırırlar. İbadətqahdan savayı, həyətdə odlar üçün beş təpə düzəldilmişdir, sakinlərin su ilə təmini məqsədi ilə su quyusu qurulmuşdur. Həyətin əhatəsi boyunca iyirmiyədək hücrə tikilmişdir. Hər qapının üzərində sanskrit yazısı vardı. Qapılardan birinin üzərində isə yarıpozulmuş fars adı və 1158 (1745) tarixi görünür. Bu göstərici belə bir fikrə imkan yaradır ki, hindlilərin əvvəlki hücrələri tikinti zamanı yeni binaların sırasına daxil edilmişdir” (37, 92).

Sakinlərlə tanış olmaq məqsədi ilə hücrələri gəzən səyahətçi İ. Berezin göstərir ki, hücrələrin böyük yarısı məskunlaşmamışdı, qalanlarının isə qapıları artıq açıq idi. Hücrələr eyni böyüklükdə və eyni məsafədə deyildilər, lakin onların hamısı, eləcə də bütün bina içəri və üz tərəfdən ağardılmışdı, ciddi təmizlik şəraitində saxlanılırdı, ev mətbəxi üçün isə hər yerdə qaz cərəyanı çəkilmişdi.

Abşeron hindlilərinin dini etiqladları barəsində İ.Berezin yazır: “onların ibadətləri dua oxunmasından, əllərini başları üzərində saxlamalarından və əl çalmalardan ibarətdir, brəhman dini onlara çox az məlumdur. Eyxvald, Syuzann və digərlərinə öz dini ayinləri kimi çatdırmağa çalışdıqları əhəmiyyətsiz oyunlar isə, əslində, sadələvh səyahətçi – qonaqlardan pul almaq üçün istifadə olunurdu. Müəllif qeyd edir ki, onun Atəşgahda olduğu zaman brəhmən dininə aid bir ayinə – dəstəmaz almaya ciddi şəkildə riayət olunmurdu. Ölənlerini onlar eyni cür basdırmırdılar: məsələn, Abşeron hindlilərinin ayinləri, yaşayış tərzləri barədə məlumat verən hindli özünün əbədi odda yandırılacağını söylədi. Ali kahini isə oturaq şəkildə basdıracaqdılar: birinci ayinə daha çox Vşinuitlərdə, ikincisinə isə Şivaitlərdə (bunlar həmin dövr üçün Hindistanda əsas sektalar idi) riayət olunurdu. Bir sözlə, İ.Berezin xüsusi olaraq qeyd edir ki, Abşeron hindlilərinin dinləri haqqında sistemətik və dəqiq məlumatlar almağa müvəffəq ola bilmədi, belə ki, bu barədəki bütün sullara cavab olaraq onlar susurdular” (37, 70).

İ.Berezin Bakıda topladığı məlumatlara, əsasən, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, bir neçə il bundan əvvəl Atəşgahda daha çox hindli yaşayırdı. Bu məhz o zaman idi ki, hind taciri Sobra Moqundas Salyan balıq mədənlərini icarəyə almışdı. Cənab Eyxvaldın ziyarətə gəldiyi zaman burada 24 nəfərədək zəvvar var idi. Həmvətənlərinin maddi və digər yardımlarından istifadə edən zəvvarlar günlərini sakit, düşüncələrə dalmaqla, müqəddəs odu seyr etməklə keçirirdilər, ibadət üçün isə onların brəhmənləri var idi. Lakin, farsların bu yerlərə basqınları zamanı hindli icarədar müflis olur və bununla da zəvvarlar köməksiz, müdafiəsiz qalırlar. Müəllif yazır: “Sadələvh cənab Syuzanna onlar hətta hekayət etmişdilər ki, farslar onların etiqladlarına aid bütün sanskrit kitablarını yandırmışlar. Hindlilərin hekayətini çatdıran Syuzann Şərqi yalanına qərb yalanını da əlavə edir: Syuzann birincidən daha qəti şəkildə təsdiq edir ki, 1826-cı ildə Bakı farslar tərəfindən tutulmuşdur” (37, 70).

Cənab Eyxvald və Syuzanna Abşeron hindularının çox dinc, mərhəmətə layiq adamlar kimi görünmələri İ.Berezin tərəfindən ədalətsizlik adlandırılır və təkzib olunur: “onlar çox tənbəldirlər”. Müəllif fikrini bu cür izah edir: “Cənubi Qafqaz vilayətinin baş komandanının əmri ilə onlara becə-rilmə məqsədi ilə torpaq sahəsi ayrılmışdı. Ruhi və cismani rahatlıqlarını dünyada hər şeydən üstün tutan bu zəvvarlar, həmin sahəni qonşu sakinlərə muzda verir, buradan gələn gəlir onlara azlıq etdiyi üçün isə vaxtaşırı oğurluq malların satılması ilə məşğul olurdular”. İ.Berezin göstərir: “hətta onlardan biri öz yoldaşlarının mis bütələrini oğurlayaraq hind bütələri ticarəti ilə məşğul olmaq məqsədi ilə dərhal Şamaxıya yola düşür, lakin bundan xəbər tutan həmvətənləri bütələri və onu geri qaytarmağa nail olurlar” (37,72).

Suraxanı Atəşgahının XIX əsrin 50-ci illərinə aid təsvirinə yeni tikililər də daxil edilməsi məlumdur: “Şimal-şərq hissədə ziyarətçilər üçün nəzərdə tutulmuş tikili var və bu əsas tiki-lidən bir mərtəbə hündürdədir, pəncərələri var, bütün tərəf-lərdən qalereyalarla (eyvanlarla) əhatə olunmuşdur. Bu tikililər yenidir və indiki yüzilliyin üçüncü onilliyinin əvvəllərinə aiddir. Səlyanda yaşayan Ottumaşın adlı varlı bir hindli bu tikintinin başa çatdırılmasına daha çox köməklik göstərmiş-dir” (63, 55).

Əlimizdə olan materiallar söyləyir ki, bu zaman Suraxanı Atəşgahındakı zəvvarların, demək olar ki, hamısı İrandan, Pəncab və Multandan Xəzər dənizinin şimal vilayətlərinə piyada çox böyük yol qət edərək Əfqanıstan, Buxara və Çin-dən keçərək gəlmişlər (63, 57).

XIX əsrin sonları üçün isə Atəşgahda vəziyyət bu cür idi: Kokarev zavoduna divar-divara bitişik olan atəşpərəstlər mə-bədi artıq indi boşdur. Onun 12 bürcündə heç kəs yoxdur, heç bir şey üçün istifadə olunmur. Səbəb isə budur ki, bu yer vaxtilə hökumət tərəfindən atəşpərəstlərə bağışlanmışdır və onların mülkiyyətidir. Məbədin sahibləri isə artıq çoxdan yoxdurlar... Hələ 1847-ci ildə burada görünən sonuncu hindli

zəvvar əla yaşayırdı. Bütün ziyarətçilər üçün o, öz ibadətini icra edirdi, yəni ağ hindli paltarını geyinir, zəngi çalır, dizi üstə oturaraq bəzi dualar oxuyurdu və bütün bunlar, əlbəttə ki, havayı edilmirdi. O, həmçinin həyətdə və bürclərdə zavod fəhlələrinin yerləşdirilməsi ilə bağlı gəlirdən də istifadə edirdi. Görünür ki, bu zəvvar kifayət qədər qazanc götürərək, Hindistana yola düşür, bununla belə, özü haqqında pis bir xatirə qoyur (63,57).

Suraxanı kəndinin əbədi odları barədə məlumatlar xeyli əvvəlki dövrlərə gedib çıxsada, bu od ətrafında məskunlaşıb, ona sitayiş edən zəvvarlara diqqət XVII əsrdən başlayaraq özünü göstərir. Yəqin ki, elə bu zamandan “Əbədi odlar” gəlmələrin sitayiş ünvanına çevrilməyə başlamışdı. İlk vaxtlar bunların kimliyi (yəni fars – gebrlər, yoxsa hindular) barədə yekdil bir fikir nəzərə çarpmasada, hər halda, bütün səyyah-tədqiqatçılar uzaq torpaqlardan gəlmiş zəvvarlar haqqında məlumat verirlər. Eyni zamanda tədqiqatçıların hamısı buradakı odun yemək hazırlanması və soyuqdan qorunma üçün əvəzsiz rolunu qeyd edirlər. Həmçinin Atəşgah sakinlərinin ərzaq məsələsinə münasibətdə də yekdil fikri vardır. Bütün maraqlananlar onların ət, balıq, yumurta, ümumiyyətlə, yaşamaq hüququ verilmiş heç bir şey yemədiklərini, əsasən düyü, göyərtili, meyvə ilə qidalandıqlarını təsdiq edirlər.

Atəşgah sakinlərinin məşğuliyyətləri, maddi vəziyyətləri və dini maraqları barədə göstərilən nümunələrə əsasən araşdırmalar aparıb aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

Streys onların ticarət işlərində çox bacarıqlı olduqlarından yazır, lakin bu baxımdan bütün hinduları deyil, banyanları dəyərləndirir. Kempfer odla bağlı işlərlə məşğul olaraq, Sroqanni kəndinin sakinləri üçün yemək bişirən, əhəng hazırlayan adamlar haqqında məlumat verdiyi zaman bu işlərlə məşğul olanların hindli və ya yerli sakinlər olduğunu dəqiqləşdirmir. Buna baxmayaraq, aydın şəkildə qeyd edir ki, iki gəlmə hindli fəaliyyətsiz şəkildə od ətrafında oturub ona sitayiş edir, dua oxuyurdular. İ.Lerx də həmçinin sonradan

Bakıya daşınacaq əhəngdaşlarının hazırlanması barədə məlumat versə də, bu işlərlə məşğul olanların hindli, ya da yerli sakinlər olduğunu göstərmir. S.Qmelinin məlumatları da bu baxımdan daha dəqiqdir: o, yerli sakinlərin bu oddan qida və əhəng hazırlanması üçün istifadə etmələrini yazır. Eyni zamanda unutmayaq ki, S.Qmelin “yerli sakinlər” adını həmçinin artıq uzun illər burada məskən salmış hindlilərə də aid edirdimi?

Bronevski çalışqan sahibkarlar kimi təsvir etdiyi Atəşgah sakinlərinin çox az hallarda ticarətlə məşğul olduqlarını yazır. İ.Berezin hindlilərin son dərəcə tənəbəl olduqlarını, özlərini yormağa istəmədiklərini bildirir, onlar üçün ayrılmış torpaq sahələrində işləməkdən boyun qaçırdıqlarını yazır, hətta dolanmaq üçün oğurluq malların satılması ilə məşğul olduqlarını da qeyd edir. Ümumiyyətlə, İ.Berezinin məlumatlarında tənqidi yanaşma özünü göstərdiyi üçün və ciddi analiz nəzərə çarpdığı üçün nisbətən səhih hesab oluna bilər. Həmçinin, demək olar ki, bütün səyyah-ziyarətçilərin təsdiq etdikləri bir məlumatı – mömin hindlilərin uzun illər ərzində müxtəlif əzabverici vəziyyətlər alaraq gün keçirdiklərini nəzərə alsaq, həqiqətən də, onların çalışqan və işgüzar olmalarına şübhə etmək olar.

Maddi vəziyyətlərinə gəldikdə C.Hanvey hindlilərin cüzi gəlir hesabına yaşadıklarını göstərir. Reyniqqs onların xana ildə 50 tümən ödənc verdiklərini nəzərə çatdırır. Bronevski isə belə nəticəyə gəlir ki, Atəşgah sakinlərinin maddi vəziyyətləri heç də pis olmayıb və onların öz sözlərinə əsasən bildirir ki, böyük məbləğdə pullar onlara əhsan kimi verilirdi.

Ümumiyyətlə, belə bir fikrə gəlmək olar ki, hindlilərin burada məskən saldıqları zamandan müxtəlif vaxtlarda maddi vəziyyətləri fərqli olmuşdur. Bu barədə yenə də İ.Berezinə istinad edərək xatırlatmaq vacibdir ki, Salyan balıq mədənlərini icarəyə götürən varlı hind taciri Sobra Moqundas həmvətənlərinə əsl himayəçi olmuşdur.

Buradakı hinduların dini maraqları onların dini etiqadlarına diqqət yetirən müxtəlif müəlliflər tərəfindən eyni cür işıqlandırılmayıb. Hindlilərin dini etiqadlarının ayinlərin icrası, qidalanma üsulları və dəfn mərasimlərində əks olunduğu üçün bu barədə söylənilənləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: Streys və Bronevski onların meyidlərini yandıraraq küləyə vermələrini, heç bir heyvan və həşəratla qidalanmayaraq onları qoruduqlarını yazırlar. Həmçinin Streysdən sonra və Bronevskidən əvvəl Atəşgahda olmuş İ.Lerx hindlilərin bütlərə sitayiş etmələrinin şahidi olmadığını, öküzləri müqəddəs heyvan hesab etdiklərini bildirir. Adları göstərilən müəlliflərin hər üçü gecə və gündüz dua oxunmasını (İ.Lerx isə gün çıxmamışdan başlayıb batandan sonrayadək oxuduqlarını göstərir) Atəşgah sakinlərinin dini ayinlərinin mühüm hissəsi hesab edirlər.

İ.Berezinin yazılarında isə hind bütləri barədə qeydlər nəzərə çarpır. Tədqiqatçı onları bütperəst kimi görür. O, hindlilərin ölənlərini eyni cür dəfn etmədiklərini göstərir, belə ki, onun qeydlərində ölərkən yandırılacaq digər hindlilərdən fərqli olaraq, ali kahinin oturaq şəkildə torpağa basdırılacağı haqqında söylənilənlər əks olunub. Müəllif Suraxanı hindlilərini brəhmən dini qaydalarına ciddi riayət etməməkdə günahlandırır.

Təqribən İ.Berezinin burada olduğu dövr üçün gəlmə hindlilərin dörd sektaya ayrılması (birincilər meyidlərini yandırır – atəşgə, ikincilər meyidlərin külünü küləyə verir – badi; üçüncülər külü suya tökür – abi; dördüncülər isə meyidlərini torpağa gömürdülər – xaki) barədə bildiklərimizi nəzərə alsaq, İ.Berezinin müxtəlif dəfnetmə qaydaları barədə söylədikləri heç də təəccüb doğurmaz (36).

Hal-hazırda Azərbaycan tarixini öyrənən tarixçilərin bir qismi içərisində XVIII əsrə aid Suraxanı Atəşgahının tarixini daha qədimlərə aparmaq cəhdləri mövcuddur. Yəni belə bir fikir mövcuddur ki, əbədi odun çıxdığı torpaq üzərində hind tikintisindək başqa bir Atəşgah olmuşdur və islam dininin

torpaqlarımızda yayılması ilə əlaqədar həmin abidə dağıdılmışdır. Buradan belə bir nəticə çıxarılır ki, hind tikintisi, əslində, mövcud olub dağıdılmış abidənin bərpası demək idi. Bu fikrin doğru olub-olmamasını aydınlaşdırmaq üçün birinci növbədə Azərbaycanda atəşpərəstlik məsələsinə diqqət göstərmək lazımdır.

Qeyd etmək gərəkdir ki, od inamını əks etdirən zərdüşt-lüyün formalaşmasında bəzi dini etiqadlarla yanaşı, köhnə məzdəki dinlər, zervanizm “maqlar təlimi” də müəyyən rol oynamışdır.

“Maq” termini islam dövründən orta əsr Şərqi ədəbiyyatında “atəşpərəst”, “Zərdüşt dini ardıcılı” mənasında izah edilir, tuqan “atəşpərəstlər” sözü isə bir çox Şərqi toponimik terminlərinin (məsələn, Muğan) əsasına hopmuşdur (60, 376). Ərəb coğrafiyaşünası Əl-İstəxri 930-cu ildə yazır: “Bakı və Muğan şəhərləri “sermaki” (samel və ya şamayka – S.Aşurbəyli) balığı tutulan və bütün ölkələrə göndərilən körfəzlə ayrılır. Sahil həmçinin Muğan adı daşıyır və orada çoxlu sayda maqlar (atəşpərəstlər) yaşayan kəndlər mövcuddur (60, 378; 28, 14).

Orta əsr müəlliflərinin məlumatlarına əsasən Muğan vilayətində körfəzdən kənarda maqların məskunlaşdığı kəndlər vardır. Bəzi alimlər belə güman edirlər ki, Muğanda qədim maqlar tayfası yaşamışdır ki, bunlardan da Sasanilər dövründə və bir qədər əvvəl kahinlər təbəqəsi formalaşmışdır.

Midiya dövlətinin dini tarixinin təsvirinə xüsusi diqqət göstərməyən Herodot yalnız səthi olaraq maqları Midiya kimi xatırladır. Güman etmək olar ki, onun dövründə Yunanıstanda qəti surətdə əmin idilər ki, Midiyada kahinlər maqlardır və bu fakt Herodotun oxucularına xüsusi izah tələb etmirdi. Maqlar, onların inancları və ayinləri barədə Herodot xüsusi olaraq başqa bir yerdə, farslarla əlaqədar məlumat verir, lakin göstərir ki, maqların ayinləri və adətləri farsların dini ayinlərindən fərqlənir.

Digər tərəfdən, Herodot maqları kasta, təbəqə, peşə deyil, Midiya tayfalarından biri adlandırır. Bu mənada tarixçi İ.M.Dyakanov diqqəti I Daryanın “Bisütun” yazısına cəlb edərək göstərir ki, burada “maq” – peşə və yaxud silki deyil, etnik mahiyyətə malikdir.

Sonralar Makedoniyalı İsgəndərin zamanında və daha sonrakı dövrdə antik xalqlar irandilli xalqların, həmçinin İran mənşəli kultlara malik xalqların (Məsələn, Kappodokiya) kahinlərini maqlar adlandırırdılar: Son Parfiya və Sasani dövründə yunanlar və romalılar həmin dövrdə İranda hakim din olan zərdüşt dininin, eləcə də zervanist və zərdüştlüklə genetik cəhətdən sıx bağlı olan digər sektaların din xadimlərini maqlar adlandırırdılar. Bununla yanaşı, göstərmək lazımdır ki, maqların Zərdüştün adı ilə əlaqələndirilməsinə, hər halda, e.ə. IV əsrdən tez olmayaraq başlanmışdır. Herodot bu adı xatırlamır: maq Zərdüştün antik yazılarda ilk xatırlanması Ksanf Lidyaninə və həmçinin, görünür ki, Yunanıstanda birinci olaraq ciddi şəkildə maq təlimi ilə maraqlanan Platonun digər ardıcılılarına mənsubdur.

Zərdüştlük ənənələrinə görə bütünlüklə ilahi ilhama malik Zərdüşt peyğəmbərin özü tərəfindən yazılmış Avesta (dövrümüzədək yalnız zərdüştlüyün müqəddəs kitablarının qalıqları şəklində çatmışdır) maq terminini tanımır. Bu termini bəzi tədqiqatçılar “od kahini”, “od saçan” kimi təqdim edirlər.

S.Bronevski yazır: həmçinin Madciya və ya maqlar adlandırılan qədim fars xalqları parsılar başlıca olaraq oda sitayiş edir və islam tərəfdarları arasında etinasızcasına ümumi qaur (kafir) adı altında tanınırlar. İslam qanunlarının Persiyada tətbiqi ilə əlaqədar həmin qaurilər və ya gebrlər ərəblər tərəfindən böyük təqiblərə məruz qalırlar və bu səbəbdən dağlarda və meşələrdə sığınacaq axtarmağa və ya Hindistan vilayətlərinə köçməyə məcbur olurlar. Onlar nisbətən çox Azərbaycanda, Kirmanda və Əlvənd dağlarında daha çox qalmışdılar və hələ ki, öz Atəşgahlarını qoruya bilmişdilər. XVI əsrin sonlarında

I Şah Abbas (1587–1629) bütün məbədlərin dağıdılmasını və gebrlərin Məhəmməd dinini qəbul etməyə məcbur edilmələrini əmr edir (41, 107).

Səyyah J.Şardenin yazdığına görə, gavurların kitablarının möcüzəli məzmunu, xüsusi ilə, guya, İbrahim tərəfindən yazılmış və dünyanın sonunadək baş verəcək hadisələrdən xəbər verən kitab haqqında eşidən Şah Abbas böyük təkidlə həmin kitabın axtarışına başlayır, hətta zərdüştləri öz əlyazmalarını ona gətirməyə məcbur edir. C.Şarden İsfahanda hökmdar kitabxanasında saxlanan 26 cild barədə eşitdiyini bildirir. Lakin təbii ki, gebrlərin fantastik kitablarını ələ keçirmək mümkün olmur. Nəhayət, məyus olmuş hökmdar dəstürandəsturu (ali kahin) və onunla bərabər daha bir neçə zərdüş-tün öldürülməsini əmr edir (41, 217).

Böyük Şah Abbasdan sonra zərdüştlərin vəziyyəti daha da pisləşir: II Şah Abbas (1642–1666) İsfahan qaurlarını başqa yerə köçürür, Səfəvi hökmdarı Sultan Hüseynin dövründə isə zərdüştlərin məcburi surətdə islam dinini qəbul etmələri barədə qanun verilir. Zərdüşt məbədi dağıdılır, qaur-ların böyük hissəsi ölüm qorxusu ilə təhdid olunaraq islamı qəbul etməyə məcbur edilirlər. Müqavimət göstərilənlər öldürülüb çaya atılır. Zərdüşt qaçmağa müvəffəq olur. İndiyədək Yezd şəhərində mənşəyini həmin qaçqınlardan alan ailələr var (41, 210-212).

XX əsrin 20-ci illərinə aid topluda göstərilir: “Şərq abo-riqenlərinin müqəddəs mənşə ilə izah etməyə çalışdıqları əbədi odların məkanı Abşeron yarımadasında e.ə. VI əsrdə atəşpərəstlər kultu mövcud olmuşdur. İşıq, od təliminin və atəşpərəstlər kultunun yaradılmasında Zərdüşt “əbədi odlar”-dan istifadə etmişdir. Atəşpərəstlərin tikdirdikləri məbəd 624-cü ilə kimi imperator İraklinin farslara qarşı Muğan düzü ilə yürüşləri zamanınadək qaldı. Həmin yürüşlərdə dağıdılan bu məbədlər 12 il sonra İranın ərəblər tərəfindən fəth olunması ilə əlaqədar Bakıya köçən atəşpərəst farslar tərəfindən bərpa edilir. Hindistana qaçaraq orada gebrlər

sektasını yaradan atəşpərəstlər isə əbədi odlara sitayiş etmək məqsədi ilə Abşeron yarımadasına mütəmadi ziyarətlər edirdilər. Bu məbədlərdən biri indiyədək Suraxanı kəndində qalmışdır” (130).

Abşeron yarımadasında oda sitayiş edənlərin gebrlər və ya hindlilər olduğunu aydınlaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyan İ.Berezin yazır: “Tehrandə və Şirazda tanış olduğum gebrlər Abşeron hindliləri ilə heç bir yaxınlığa malik deyildirlər. Onların nə din, nə dil, nə də ki, fizionomiyaları arasında heç bir bənzərlik yox idi. Bakının sönməz odları barəsindəki suallara onlar mənfi cavab verərək, hətta maraqla Atəşgahın nə olduğunu belə soruşurdular. Bildirirdilər ki, odu başlanğıc kimi qiymətləndirənlər də, Bakı Atəşgahına heç bir xüsusi etiqad etməirlər” (36, 103).

Hindistanın bir çox qədim kitablarında Xəzər dənizinin qərb sahilində, Azərbaycanda bir sıra atəşpərəst məbədlərinin olması barədəki deyimlərə əsaslanaraq, Atəşgahın, bəlkə də, başqa – daha qədim məbədin yerində tikilməsi gümanını söyləyən hindli atəşpərəst – alim Modi eyni zamanda bu abidənin hindlilər tərəfindən ucaldığına tam əmin olduğunu bildirmişdir (8, 37-38).

Atəşgaha həsr edilmiş materialları araşdırarkən məbədin üzərini örtən gümbəzin üstündə üçdiş – Şiva simvolu olması barədəki yazılara diqqət yetirsək, bu abidənin nəinki hindlilər, Hindistanın məhz şivait sektası üzvləri tərəfindən tikilməsi təsdiqini alırıq.

Hind dilində Cuala-may (Atəşgah nəzərdə tutulur) adlandırılan Bakı odlarından savayı buna bənzərlərinin Qafqaz ətkələrində, məhz Şirvan və Quba əyalətlərində mövcudluğu barədə yazıları (102, 90) nəzərə alaraq, ümumiyyətlə, bütün bu söylənilənlərdən islama qədərki dövrdə Azərbaycanda Zərdüşt dini ilə bağlı od məbədlərinin olması və dağıdılması nəticəsi çıxarılsa da, zərdüştlükdə Bakı odlarının çox az əhəmiyyətini göstərən Suraxanı Atəşgahını bu sıraya aid etməyən

akademik V.V.Bartoldun fikrinə şərik çıxmaq doğru olardı (34, 706).

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycana gələn xaricilərin böyük əksəriyyətinin diqqətini cəlb edən Suraxanı Atəşgahının tikilmə tarixini dəqiq söyləmək çətindir. Bu, əslində, qısa müddətə başa gəlməmişdir. Əlimizdə olan məlumatlara əsaslanaraq söyləmək olar ki, müasir dövrümüzdəki quruluşda abidənin tikintisi ilə bağlı ilk mərhələ XVII əsrin 10-cu illərində başlamış və 40-cı illərin ikinci yarısında tamamlama işləri aparılmışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycanla Hindistan arasında əlaqələr müasirlərin, səyyahların diqqət mərkəzindən yayınmamış, onlar öz qeydlərində bununla bağlı maraqlı faktlar vermişlər. Həmin əlaqələrin əks-sədası kimi Azərbaycanla Hindistan arasında mədəni bağların da müəyyən dərəcədə mövcudluğundan bəhs etməyə dəyər. Bu iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr XVII–XVIII əsrlərdə özünün yeni, daha mükəmməl mərhələsinə qədəm qoydu.

II FƏSİL

SON ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANLA HİNDİSTAN ARASINDA İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN XARAKTERİ

XVI əsrin sonlarında Portuqaliyalıların Hindistan sahilboyu ərazisinə yürüşləri, dəniz quldurlarının ticarət gəmilərinə hücumları nəticəsində hind və digər şərq tacirləri Hindistandan qərbdə yerləşən ölkələrlə dəniz ticarətindən sıxışdırılırlar (125, 48). Bundan sonra hind tacirlərinin fəallıq mərkəzi karvan ticarətinə yönəldilir. Bununla belə, göstərilən dövrə qədər hindli tacirlər Şamaxıda, Bakıda, Təbrizdə, Ərdəbildə, Salyanda və bir çox İran şəhərlərində (İsfahan, Şiraz, Bəndər-Abbas və s.) məskən salaraq vətənləri ilə daim əlaqə saxlayır, yerli və hind istehsalı olan məhsullarla ticarət edirdilər (126, 10).

Mənbələrə əsaslanaraq söyləmək olar ki, artıq XV əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın (eləcə də İranın) Uzaq və Orta Şərq ölkələri ilə xarici ticarətində birinci yer məhz Hindistana məxsus idi (155, 129; 48, 87). Tarixi məlumatlara görə bu zaman dünyanın heç bir ölkəsi dünya ticarət dövriyyəsinə Hindistan qədər rəngarəng məhsullar buraxmırdı (48, 87). Bu isə, təbii ki, öz növbəsində, hind ticarət kapitalının Şərq ölkələrində, xüsusilə Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olan ölkələrdə mövqelərinin xeyli möhkəmlənməsinə təkan verirdi.

XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti ilə Moğol imperiyası arasında siyasi münasibətlərin gərginliyi ilə əlaqədar Hindistanla ticarət müvəqqəti durğunluq dövrünü yaşayır. 1614-cü ildə I Şah Abbasın yanına göndərilən rus çarı Mixail Romanovun elçisinin təqdim etdiyi hesabatda deyilir: “yəqin ki, siz hind hökmdarı (Cahangir şah) ilə düşmən münasibətlərdən əziyyət çəkirsiniz, hind tacirləri Qızılbaş torpağına, qızılbaş torpağının tacirləri isə Hindistana getməyə cəsarət göstərmirlər” (45, 69-88).

I Şah Abbas tamamilə haqlı olaraq hind tacirlərinin yerli tacirlərin güclü rəqiblərinə çevrilməsindən narahat idi. Rəqabətə yerli tacirlər davam gətirə bilmir, Səfəvi dövlətinin bir çox varlı, nüfuzlu tacirləri iflasa uğrayırdı. Həmin səbəbdən I Şah Abbas onun tabeliyində olan əyalətlərdə hindlilərin ticarət əməliyyatlarına yasaq qoymuşdu (169, 513-514).

I Şah Abbasın hindlilərin ticarət əməliyyatlarına yasaq qoyması hind ticarət kapitalının güclü axınının qarşısını alsada, şahın ölümündən sonra hindlilər yenidən Səfəvi dövlətinin ticarət həyatında mövqelərini möhkəmləndirdilər.

Bununla belə, Hindistanla ticarət-diplomatik münasibətlər Səfəvi hakimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onların hind şahlarının sarayına səfirlər göndərərək, ticarət və siyasi münasibətlərin tənzimlənməsinə çalışmaları haqqında məlumatlar vardır. Bu məlumatlar Səfəvi hökmdarlarının hind şah və şahzadələrinə məktublarında əks olunmuşdur. I Şah Abbasın məktubundan görünür ki, o, Hindistana hədiyyə və mallarla bərabər, özünün ticarət nümayəndəsini – “Naxçıvandan ən yaxşı tacirini” göndərmişdir (48, 86). Məktubdan aydın olur ki, bu dövlətlər arasında ticarət, diplomatik münasibətlər hələ Teymur hakimiyyəti dövründən mövcud olmuşdur.

1613–1614-ci illərdə Moskva səfiri M.T.Tixonov köməkçisi Aleksey Buxarov ilə birlikdə I Şah Abbasın hüzuruna gəlir. Məqsəd Moskvada Mixail Romanovun hakimiyyətə gəlməsi haqqında rəsmi bildiriş təqdim etmək, “qarışıqlıq dövrü”ndə Moskva ilə Səfəvilər arasında pozulmuş diplomatik əlaqələrin bərpası idi. M.T.Tixonov səfirliyinə aid sənədlərdə göstərilir ki, 1614-cü ilin yanvar ayında onlar (Mixail Tixonov və Aleksey Buxarov) Ərdəbilə çatırlar. Bu zaman hind hökmdarının səfiri də, yəqin ki, danışıqlar aparmaq üçün Ərdəbilə gəlir. Qeydlərində M.Tixonov göstərir ki, biz onun gəldiyini gördük və gəlişi ilə maraqlandıq. Lakin hind hökmdarının nümayəndəsi ilə görüşümüz baş tutmadı. O, tez çıxıb getdi. Sonra

qızılbaşlardan eşitdik ki, şahın hind hökmdarı ilə dostluq münasibətləri vardır (118, 184).

Hələ XVI əsrdə Araz üzərindəki Culfa tacirlərinin Hindistanla ticarət əlaqələri haqqında müəyyən məlumatlar mövcuddur. Köhnə Culfa tacirləri Hindistanda ticarət fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi məqsədi ilə Hindistanın ayrı-ayrı əyalət hakimləri tərəfindən imtiyazlar almağa müvəffəq olmuşdular. Hindistanın nisbətən iri məntəqələrində – Kəşmirdə, Lahorda, Dehlidə, Aqra, Seyidabad, Mədrəs və bir çox şəhərlərdə Culfa tacirlərinin koloniyaları yaranmışdı (30,80). İngilis müstəmləkəçilərinin Hindistanda möhkəmlənməyə başlamasından əvvəl Hindistanın xarici və daxili ticarətinin müəyyən hissəsi Səfəvi ərazilərindən gələn tacirlərin əlində idi (97, 44).

Avropa və şərq ölkələri ilə tranzit ticarətdə mühüm əhəmiyyətə malik Təbriz, Gəncə və digər Azərbaycan şəhərləri ilə yanaşı, iqtisadi baxımdan müstəqil rayon kimi fərqlənən Araz üzərindəki Culfa da mənbələrdə tez-tez xatırladılır. I Şah Abbasdan başlayaraq Səfəvi hakimlərinin siyasəti İranın mərkəzi rayonlarının əhəmiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdi. Bu siyasətə uyğun olaraq ucqarlar var-yoxdan çıxarılır, sənətkar və əkinçilər, maddi nemətlər məcburi şəkildə mərkəzi əyalətlərə köçürülürdü. İran və Türkiyə arasında hərbi əməliyyatlardan zərər çəkən Azərbaycan şəhərləri də bərhad vəziyyətdə idi. On minlərlə Azərbaycanlı ailələri Naxçıvan, Şirvan, Qarabağ və digər yerlərdən İsfahana və İranın digər rayonlarına köçürülürdü. Türkiyə və Avropaya ipək aparılması yolunda maneə kimi görünən Araz üzərindəki Culfa şah qüvvələri tərəfindən dağıdılır, onun əvəzinə İsfahanda Yeni Culfa adlı ticarət məskəni yaranır ki, buradan da karvan yolları Fars körfəzinə, Hörmüzə və Bəndər Buşirə uzanırdı.

Yeni Culfanın yaranmasından sonra Culfa tacirləri ilə Hindistan tacirləri arasında əlaqələr daha da möhkəmlənir. Culfa tacirlərinin bir hissəsi hətta hind ticarəti üzrə ixtisaslaşmışdı da. Hindistan vasitəsi ilə həmçinin Filippin, İndoneziya, Birma, Çin, Siam, Tibet, Əfqanıstan və digər ölkələrlə

geniş ticarət aparılırdı (74). Culfa tacirləri Hindistanın bir çox şəhərlərində öz məntəqələrini təşkil etmişdilər (30, 79).

XVII əsrin ikinci yarısında Fars körfəzindəki Bəndər-Abbasla ingilis limanları arasında mütəmadi olaraq culfalıların gəmiləri üzürdü (146,65). Konstand Cuqayetsinin “Ticarət məktəbi” kitabında Culfa tacirlərin ticarət etdikləri Hind şəhərlərinin adları sadalanır (30, 80). Təkcə bu şəhərlərin siyahısı culfalıların Hindistanda necə böyük ticarət əməliyyatları apardıqlarını sübut edir.

Culfalıları Hindistandan İran və Azərbaycanca, eləcə də müxtəlif Avropa ölkələrinə yerli istehsal olan rəngarəng məhsullar – pambıq və yun parçalar, qiymətli daşlar, ədviyyat və s. gətirirdilər. Hətta Şərqi və Avropa ölkələrinə ixrac məqsədi ilə Culfa tacirləri Hindistanda parça istehsalı da yaratmışdılar. Bununla əlaqədar Abbas Peynal yazırdı: “Culfalıları Hindistana gəlib burada pambıq alırdılar, onu əyiricilərə verirdilər. Parçalar onların nəzarəti altında istehsal olunurdu. Hazır məhsul Bəndər-Abbasdan İsfahana, oradan isə ölkənin bütün əyalətlərinə, Osmanlı imperiyasına və Avropaya daşınırdı. Bunları “İran” parçaları adlandırırdılar, halbuki həmin parçalar Hindistan əyalətlərində istehsal olunurdu (30, 81).

Təbii ki, Hindistanda ticarət fəaliyyətinə başlayan ingilis Ost-Hind kompaniyası yerli tacirlərlə, o cümlədən Culfadan gəlmiş tacirlərlə hesablaşmağa məcbur idi. Dili, adət-ənənələri bilməyən ingilislər ticarət əməliyyatlarını ilk dövrlərdə yerli vasitəçilərin köməyi ilə, kommersion əməliyyatları müqabilində onlara müəyyən məbləğ ödəməklə həyata keçirirdilər (20,477).

Avropa ticarət metodlarından fərqli, özünəməxsus hind ticarət metodları da ingilislər üçün xeyli çətinliklər törədirdi. Hindistanda ticarətlə məşğul olan Culfa tacirləri vasitəsi ilə ingilislər İranın xarici və daxili ticarəti barəsində məlumatlar toplamağa çalışırdılar. Belə ki, 1616-cı ildə Ost-Hind kompaniyası rəhbərlərindən biri Tomas Roy öz işçilərinə Yeni Culfa tacirləri vasitəsilə İranda ticarət, onun limanları, xam ipək rayonları haqqında məlumatlar toplamağı tapşırır (30, 83).

Culfa tacirlərinin Hindistanda möhkəm mövqeləri ingilislərə çox mane olurdu. Onların fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmaq cəhdləri heç bir nəticə vermirdi. İngilislər zorakı tədbirlərə də əl atırdılar. Məsələn, 1685-ci ildə Ost-Hind kompaniyasının Siama qarşı Gəlkəndə müharibəsi zamanı ingilislər Madapolamda Culfa tacirinə məxsus 500 min funt sterlinq məbləğində qiymətli daşlarla yüklənmiş “Yeni Yerusəlim” gəmisini ələ keçirirlər (172, 102).

Culfa tacirlərin rəqabəti ilə mübarizə aparmaq iqtidarında olmayan Ost-Hind kompaniyası onları öz tərəfinə çəkmək siyasətini yeritməyə başladı.

1688-ci il iyunun 22-də Suratda Ost-Hind kompaniyası ilə yeni Culfa tacirləri ticarət birliyi arasında müqavilə imzalandı (173, 233-239). İngilislər tərəfdən müqaviləni kompaniyanın prezidentləri Bencamin Batrast, Cosua Çayld, eləcə də kompaniya idarəçiliyinin digər rəhbər nümayəndələri, Culfa tacirləri tərəfindən isə onların nümayəndəsi Xoca Panas Kələntər imzalamışlar. Elə həmin gün Ost-Hind kompaniyası Xoca Panas Kələntərə qiymətli daşlarla ticarət inhisarı təqdim edir. Sənəddə deyilirdi: “Bu tacir öz adından və həmvətənləri adından ingilis gəmilərindən istifadə etməklə ticarət əməliyyatları aparmağı öhdəsinə aldığı üçün kompaniyanın prezidenti müqavilənin imzalanması xidmətləri müqabilində ona və onun varislərinə qiymətli daşlar üzərində inhisar hüququ verir. Qiymətli daşlarla ticarətdə o, 10% gömrük vergisi və kompaniyanın gəmilərində malların daşınmasına görə adi daşıma haqqı ödəyəcək. Kompaniya bildirir ki, bu andan göstərilən məhsulun alqı-satqısı ilə özü məşğul olmayacaq, ingilis və digər xaricilərə də bu imkanı verməyəcək” (173, 240).

Müqavilədə Culfa tacirlərinin ticarət edə biləcəkləri malların adları göstərilirdi. Onların içərisində gümüş, qiymətli daşlar, boyalar, civə, silah, emal edilmiş və edilməmiş dəmir, kağız, kitablar, qəhvə, aynalar, büllur və çini qablar, yun parçalar, qalay, İran, eləcə də Azərbaycan xam ipəyinin müxtəlif çeşidləri, müşk və s. var idi. Bu mallara qoyulan gömrük ver-

gisi məbləği və Ost-Hind kompaniyası gəmilərində daşıma tarifləri təfərrüatına qədər müəyyən edilmişdi. Gömrük vergisinin maksimum həcmi 10% təşkil edirdi.

Müqavilənin sonuncu bəndi ingilislər üçün müstəsna əhəmiyyətli idi: “Əvvəllər Culfa tacirləri hind mallarının əsas hissəsini quru tranzit yolla İran və Ərəbistandan Türkiyəyə keçməklə aparırdılar. Bundan sonra onlar öz mallarını ingilislərin yolu ilə (başqa sözlə, Afrika boyunca dəniz yolu ilə) aparacaqlarına söz verirlər (173, 241).

Müqavilənin bu bəndi ingilislərin əsl məqsədini aydınlaşdırır. Onlar nəinki gəlir əldə etmək istəyirdilər, eyni zamanda qərb rəqiblərinə – ilk növbədə fransız və hollandlara zərbə vurmağa çalışırdılar. İngilislərin öz sənaye mallarının, əsasən də mahudun satışının Səfəvi imperiyasında genişləndirilməsinə can atmaları aydın hiss olunurdu.

Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, ingilislər Culfa tacirlərinin ticarətini tam surətdə okean yoluna döndərməyə müvəffəq olmurlar. 1688-ci il müqaviləsindən sonra da Culfa tacirləri tərəfindən İran-Azərbaycan xam-ipeyinin daşınması əsasən Türkiyə vasitəsilə həyata keçirilirdi (30, 84).

Məsələ burasındadır ki, müqavilə bütün Culfa tacirləri tərəfindən imzalanmamışdı. İngilislərlə əlaqəli olan tacirlər Culfa tacirlərinin əsas kütləsini ənənəvi ticarət yollarından kənar çəkə bilmədi.

1688-ci il müqaviləsi Ost-Hind kompaniyasına bəzi üstünlüklər də verdi. Buna görə 90-cı illərdən sonra da ingilislər Culfa tacirlərini öz tərəflərinə çəkmək siyasətini davam etdirirdilər. 1691-ci ildə Ost-Hind kompaniyasının London mərkəzi Hindistandakı əməkdaşlarına “Hindistan, İran və bütün Asiya ticarətinin inkişafında fəal iştirak etmiş təcrübəli Culfa tacirlərini cəlb etmək, onlara Mədrəsdə xüsusi məhəllə ayırmaq təklifini verir. Təklifdə bildirilirdi ki, bu məhəlləni elə Culfa da adlandırmaq olar (145, 205).

“Riyaz üs-sələtin” salnaməsinə əsaslanan A.Çiçernov göstərir ki, XVII əsrin 30-cu illərində Xuqlidə Avropa və hind

tacirləri ilə bərabər İrandan, Ərəbistan və Çindən də tacirlər ticarət edirdilər. Salməni tədqiq edən müəllif bu tacirlərin Xuqlidə “öz məhəllələri”nin olması faktına diqqət yetirir (155, 144).

XVII əsrin 60-cı illərində Lakxavarda hindli tacirlər ildə 10 min rupi məbləğində yerli pambıq parça məmulatları alıb Surata, oradan isə İran və Azərbaycana aparırdılar. Bu “böyük gəlir” gətirən işdə erməni tacirləri də yaxından iştirak edirdilər (174, 579). Onlar Bihar, Benqa, Gəlkəndənin nəinki İran və Azərbaycanla, eləcə də Türkiyə, Əfqanıstan, Asiyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqələrində fəal vasitəçilər kimi çıxış edirdilər. Xuqlidə yaxınlığında Çinsura yaşayış məntəqəsində Culfalı tacirin 1697-ci il tarixli məzarının olması (155, 145) bu tacirlərin Hindistan şəhərləri ilə geniş ticarətindən bəhs edir.

XVII əsrin 50-ci illərində Masulpatamın xarici ticarətindən xəbər verən ingilis Ost-Hind şirkətinin məmuru V.Hatton yazırdı: “Yerli tacirlərə məxsus 20 yelkənli gəmi böyük yüklərlə mütəmadi olaraq Seylona, Maldiv adalarına, Caxora, İrana və başqa yerlərə üzürdü. Onlar Musalpatamı əhatə edən rayonların məhsullarını – dəmir, polad, müxtəlif növ taxıl, pambıq-parça ipliği, rəngli parçalar aparırdılar. Həmin yerlərdən gətirdikləri malları isə Böyük Moğolların mülklərində, Bidjapurda, Gəlkəndədə satırdılar (174, 143).

Hindistan ticarəti üzərində nəzarəti saxlamağa çalışan hollandlar çox zaman digər dövlətlərlə ticarət işlərində hindlilərdən vasitəçi kimi istifadə edir, hind tacirlərinin yüklərinin daşınması üçün öz gəmilərini kirayə verərək gəlir götürürdülər. Məsələn, hollandların Gəlkəndədəki vasitəçisi Mir Kəmaləddin İran və Azərbaycanla ticarət edir, çeşidli parçalar, benqal qəndi aparırdı (155, 145).

XVII əsrin 40-70-ci illəri Hindistanda Holland ticarətinin çiçəklənmə dövrü hesab edilir. Avropaya aparılan hind parçalarının payı XVII əsrin sonları üçün holland ixracının ümumi dəyərinin 43%-ni təşkil edirdi. Lakin holland ticarətinin əsas hissəsi (parçalarla ticarət) cənub-şərqi Asiya ölkələrinə yönəl-

mişdi. XVII əsrin 30-cu illərində 125% təşkil edən həmin gəlirin 50-80%-i İranın və Azərbaycanın payına düşürdü. Hollandların Hindistandan Avropaya daşdıqları məhsullar içərisində əsas yeri ədviyyat, indiçqo tuturdusa, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə və İrana həmçinin dəmir, polad, almaz, şora (tikintidə istifadə olunurdu) və s. aparırdılar (174, 156).

XVIII əsrin sonları və XIX əsrin əvvəllərində Hindistanda olmuş milliyyətçə tatar Qabaydulla Əmirovun yol qeydlərində də İran və Azərbaycandan Hindistana aparılan malların satışı haqqında müəyyən məlumatlara rast gəlmək olar (84, 22). Puqaçov üsyanı zamanı qırğızlar tərəfindən əsir götürülmüş bu şəxs Orta Asiyadan Hindistana keçmiş, ömrünün 30 ilini səyahətə həsr edərək daha çox Hindistanda yaşamışdır. Şimali Hindistan şəhəri Caynaqarın bazar həyatını təsvir edən müəllif malların istehsal yerinə, vətənlərinə görə sırasına düzöldüyünə diqqət yetirmişdir: “Ticarət üç küçəni əhatə edir. Bütün piştaxtalar eyni görünüşə malik olub, nazik qırımızı qumaşla örtülmüşdür. Birinci sırada hind malları, ikincidə İrandan gətirilən mallar düzülmüşdür. Üçüncü sırada kabil, buxar, az miqdarda rus malları yerləşdirilmişdir“ (84, 22).

Malların sıra ilə düzülüşündə ikinci yerin məhz İran və Azərbaycan mallarına məxsus olması oxucuya az söz demir. Aydınır ki, Hindistan xarici ticarətində İran şəhərləri ilə əlaqəyə xüsusi önəm vermişdir.

1695-ci ildə Hindistana son rəsmi səfərə rəhbərlik edən Semyon Malenkiy Şamaxı-İsfahan-Bəndər-Abbasdan keçərək Surata yol almışdır. Bu dəfə Hindistan hakimi avropalıların gəldiyi yolla – qərbdən dəniz vasitəsi ilə gələn rus tacirini qəbul edərək, Hindistanda gömrüksüz ticarət hüququ verən fərmanı ona təqdim etmiş, həmçinin fil balası bağışlamışdır (125, 63). Geriyə qayıdarkən Şamaxıda S.Malenkiy ölür. Maraqlı faktdır ki, S.Malenkinin Hindistandan gətirdiyi mallar içərisində Azərbaycanda istehsal olunmuş məhsullar, həmçinin “Təbriz malları” olmuşdur (46, 24). S.Malenkiyə təqdim olunan fərman səfiri müşayiət edənlər tərəfindən çar

dəftərxanasına çatdırılmış və indiyədək Moskva arxivində qorunub saxlanmaqdadır. Zərif bəzədilmiş sözügedən fərman türk dilində yazılmışdır. S.Malenkiyə Hindistandan gətirdiyi mallarla azad ticarət hüququ verən bu fərman tədqiqatçıların fikrinə əsasən Aurəngzəbin türkcə yazılmış, bizə məlum yeganə fərmandır. Qalan bütün məlum olan fərmanlar farsca – Moğol imperiyasının dövlət dilində yazılmışdır (125, 64).

Hind tacirləri Şamaxı və Bakıya müxtəlif məhsullarla yanaşı, çox bahalı, dəyəri qızıla bərabər kəşmir parçaları da gətirirdilər ki, bu da yerli əyanlar arasında böyük tələbata malik idi. Təsədüfi deyildir ki, adıçəkilən parça qalıqları Bakıdakı Şirvanşahlar sarayının sərdabəsində aşkar edilmişdir (89, 42-45). Alqı-satqı əməliyyatlarında əsas yerlərdən biri məhz parçalara məxsus idi. Maraqlıdır ki, bəzi parça növləri (keyfiyyət fərqləri nəzərə alınmaqla) həm Hindistanda, həm də Azərbaycanda istehsal olunurdu. Buradan oraya, oradan isə buraya ixrac olunurdu. Bu parça növlərindən biri orta əsrlərdə Azərbaycanda və bütünlüklə Şərq ölkələrində (Hindistan, İran, Orta Asiya və Ərəb ölkələrində) xammalın keyfiyyətindən, tərtibat texnikasından asılı olaraq xalqın dilində müxtəlif adlarla fərqləndirilən miləmil parçalar istehsalı geniş yayılmışdı. Xalq içərisində bu növ parçalar alaca, cecim, kəci və s. kimi adlarla fərqləndirilirdi. Miləmil parçaların vətəni tədqiqatçıların fikrinə görə, Türkünstan olmuş, oradan istehsal texnikası Hindistan və İrana keçmişdir ki, bu ölkələrdə də adıçəkilən parça növləri “alaca” türk sözü ilə adlandırılmışdır (48, 170).

XVI–XVIII əsrlərə aid rusdilli sənədlərdə Azərbaycan və İrandan ixrac olunan, həmçinin Hind tacirlərinin Azərbaycana gətirdikləri məhsullar içərisində tez-tez rast gəlinən “pestryad” adlı parça növü az təkrar olunmur. Bu söz Azərbaycanca “alaca” (yaxud kəci) sözü ilə üst-üstə düşür. Sadə, kəndir lifli, pambıq parça, yaxud kobud ipək növlü miləmil parçaların bütöv bir qrupu məhz bu cür adlanırdı.

Alaca və kəci istehsalının çox böyük mərkəzi Təbriz hesab olunurdu. Güman ki, bu parça növləri digər ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərində də, birinci növbədə Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və Marağada hazırlanırdı.

Bu dövrdə Azərbaycandan aparılan, eləcə də Azərbaycana gətirilən qiymətli parça növləri içərisində zərbaft parçalara tez-tez rast gəlmək olar (103, 39; 90, 73-76). Söz iki kökdən ibarət olub zər (qızılı) və baftən (toxumaq) mənalarını bildirir. Formal semantikadan asılı olmayaraq zərbaft gümüşü parçalara da şamil edilən parça növü idi. Bu çox bahalı parça növünün 0,5 metrəsinin satış qiyməti XVII əsrdə 50 tümənə çatırdı. Buna görə də onu ya yüksək mənəşbli əyanlar alırdı, ya da ixrac olunurdu. Zərbaftla şahların, xanların, əyanların saray və iqamətgahlarındakı pəncərələr, qapı və divarlar bəzədilirdi. Ondan yaylıqlar, papaqların üst hissəsi, kürklər, digər bahalı geyimlərin tikilişində istifadə olunurdu (49, 155).

XVI–XVIII əsrlərdə Azərbaycan və İrandan ixrac olunan parçalar içərisində “fata” növünə də çox rast gəlmək olar (19). Güman etmək olar ki, bu, “futa” sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Fars dilindən tərcümədə fute hind miləmil parça növü mənasını verir. Bu, yüngül ipək parçalar hazırlanma üsuluna görə kisəyi parçalara çox bənzəyirdi (171, 352). Təbii ki, Hind və Azərbaycan miləmil parça növləri bu və ya digər cəhətdən fərqli olaraq, Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələrində özünəməxsus yer qazanmışdı.

Azərbaycanın ticarət mərkəzlərində istehsal olunaraq, ixrac edilən pambıq parça növlərindən biri karbas sanskritdən tərcümədə pambıq (kapassi) mənasını verir. Nisbətən kobud pambıq parça növü kimi bu parçalar ucuz geyim, yaxud da astar tikilişində istifadə olunurdu (7, 139). Rəşidəddinin Təbriz, Bağdad, İsfahanda istehsal olunan malların siyahısı göstərilən məktubunda “karbase-adi” parça növündən söhbət açılır (49, 153). Hindistandan gətirilən bu parça növü isə “karbase-kunbaiti” adlanırdı. Demək olar ki, karbas bir sıra kobud və qalın pambıq parça növlərinin ümumi adı olmuş-

dur. Belə ki, Məhəmməd ibn Hinduşah karbasın digər növü kabase-mitkali haqqında yazır (49, 168).

Hind və digər Şərqi parçalarının rənglənməsində Azərbaycandan aparılan qızıl boya (marena) birinci yerdə idi (11, 99). Ən nəfis qırmızı rəngin əldə olunmasında istifadə olunan qızıl boyaya tələbat çox böyük idi. Onun uzun köklərini əl uzunluğunda kəsib kisələrə toplayır, Hindistan və bir çox digər şəhərlərə aparırdılar. Streys də Şirvan əyalətinin boyaq bitkiləri ilə bol olmasını, qızıl boya və başqa rəngləyici köklərlə zəngin olduğunu yazır (140, 257). Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Səfəvi hakimiyyəti dövründə nəinki bütün Şərqdə, hətta dünyada marenanın ən geniş istehsal yeri Azadabad/Azad (kiçik gözəl şəhərin yerləşdiyi eyniadlı mərkəz) hesab olunurdu. Bu yer Arazın sol sahilində, köhnə Culfadan bir günlük karvan yolu aralığında yerləşirdi. Bir sözlə, Azərbaycanın qızıl boya bitkisi nəinki öz boyaqçılarını, həmçinin İran və Hindistanı, eləcə də digər Şərqi ölkələrini təmin edirdi (169, 63).

Öyrənilən dövrdə Azərbaycana ən yaxşı hind polad (fulad) növünün gətirilməsi barədə də məlumatlar var. Sənədlərdə Dəməşq poladı adlandırılan bu növ, Tavernyenin yazdığına görə, məhz Hindistanda istehsal olunurdu (169, 205).

Böyük hissəsi Xəzər yolu ilə Hindistana və Rusiyaya daşınan ipək ticarəti üstündə müxtəlif ölkə tacirləri arasında qızğın mübarizə gedirdi. Bu mübarizədə Azərbaycan və ticarətdə yüksək peşəkarlıq göstərən erməni tacirləri də yaxından iştirak edirdilər (85, 205).

Tacirlər Hindistandan müxtəlif ədviyyat, başlıca olaraq Kəşmirdə toxunan və Şərqdə geniş yayılmış “tirmə” adlı qızıla bərabər tutulan yun parça, pambıq, habelə qızıl saplarla naxış vurulmuş ipək parçalar gətirirdilər (48, 26). Azərbaycan Tarix muzeyinin ekspozisiyasında XVII əsrə aid bu “tirmə” parça növü saxlanılır. Fil sümüyü rəngli parçanın üzərində “buta” formasında açıq-qırmızı naxışlar var. Bakı və Azərbaycanın digər şəhərlərinin feodal kübarları Hindistandan və

digər Şərqi ölkələrindən gətirilmə yun və ipək parçalardan istifadə edirdilər.

XVII əsrin II yarısında xarici ölkələrə neft aparılması geniş vüsət alır. Bu dövrdə ölkəmizdə neft istehsalı əvvəlki dövrlərlə müqayisədə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Həmin dövr üçün neft quyularını sayının artması da buna sübutdur. S.Aşurbəylinin məlumatlarına istinadən söyləmək olar ki, bu zaman Abşeronda 400-ə qədər neft quyusu olmuşdur (4, 202-203).

XVIII əsrdə dərin iqtisadi böhranın təsiri kimi neft istehsalında da geriləmə özünü göstərir. Buna baxmayaraq, həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş İ.Lerx (82, 84) və S.Qmelin (53, 72) Bakıda neft istehsalı sənayesinə diqqət yetirmişlər. Tədqiq olunan dövrdə Abşeronda neft istehsalından bəhs edən S.Bronevski yazırdı: “Neft şəhərdən iki verst aralıda yerləşən şah bazarı adlanan yerdə və həm də Pirallahı adasında çıxarılır. Ağ neft qaynaqları isə Bakıdan 18 verst şimalda yerləşir. Neft mənbə yerindən novlar vasitəsilə axaraq xüsusi çalalara dolur və burada təmizlənir. Təmizlənmiş neft baha satılır”. Qara və ağ neftin satış qiymətlərində fərq kiçik deyildi. Birinci 80 qəpiyə satıldığı halda, ikinci 3 manata satılırdı” (42, 38). S.Qmelin “kub” adlandırılan neftdən bəhs edir (53, 71). Bu neftdən bir çox Şərqi ölkələrində müalicə vasitəsi kimi istifadə edirdilər.

Neft Bakıdan dəniz yolu ilə İrana, Özbəkistana, Dağıstana və Şimali Qafqaza ixrac olunurdu. Bakı və Şamaxıdan neft karvan yolları ilə Hindistana, İrana, Kürdüstana, Türkiyəyə aparılırdı. Hindistanda (eləcə də bir çox digər ölkələrdə) neft nadir məhsul hesab olunurdu (165, 301-302; 80, 362).

Bakıdan ixrac olunan məhsullar içərisində neftdən sonra duz əsas məhsul hesab olunurdu. Abşeron yarımadasında bir çox yerlər (Pirşağı, Masazır, Zığ, Qala, Kürdəxanı) duz ehtiyatları ilə zəngin idi. M.Biberşteyn göstərirdi ki, duz əvvəlcə Şamaxıya, oradan isə daha uzaqlara göndərilirdi (39, 15). Duz mədənlərinin bol olduğu digər xanlıq Naxçıvan idi, lakin

burada çıxarılan duz, əsasən, Azərbaycan xanlıqlarının tələbatını ödəyir, xarici ölkələrə daşınmırdı.

Evliya Çələbinin məlumatına görə, o vaxtlar Bakı və Dərbənd vasitəsi ilə Volqanın mənsəbinə, Şimala dəniz ticarəti xeyli inkişaf etmişdi. Dəniz yolundan əlavə Təbrizdən Cənuba – İran və Türkiyəyə, habelə Orta Asiyadan keçərək Hindistana gedən quru karvan yolu da var idi. Bu ticarətin miqyası haqqında Evliya Çələbinin qeydlərinə əsasən fikir yürütmək mümkündür. Onun söylədiyinə görə, İrəvan xanı gömrükxanaya 1000 baş dəvədən ibarət karvan göndərməyi vəd etmişdi (165, 308). İri feodal və şah canişini olan hakim xan ticarət əməliyyatlarında bilavasitə iştirak edirdi.

Numizmatik məlumatlar da tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan şəhərlərinin Hindistanla ticarət əlaqələrinə şahid durur. Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Şamaxı şəhərlərində aşkar edilərək, XVII–XVIII əsrlərə aid edilən İran (Səfəvilər, avşarlar), türk (osmanlılar) pulları ilə yanaşı, hind (buridlər) gümüş pulları bu əlaqələrə sübutdur (122, 63).

A.Oleari və Taverenyenin məlumatlarına əsasən Səfəvi dövlətində hindli tacirlərini sayı 10-12 min, Şardenə əsasən isə 20 mindən çox idi (28, 33). Bu dövrdə Bakı və Şirvanın bir çox şəhərlərində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafını XVI–XVII əsrlərlə aid gümüş pulların tapılması sübut edir (121, 98-126).

XVII əsrdə hindlilərin İranda və Azərbaycanda əllərinə düşən qızıl və gümüş pulları Hindistana daşımaları, yəqin ki, əsrin sonlarına doğru ölkədə pul böhranına gətirib çıxaran əsas səbəblərdən biri olmuşdur. XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin nominal pul vahidi dinar hesab olunurdu. I Abbas dövriyyəyə yeni sikkə buraxaraq onu öz adı ilə abbası adlandırdı. Bu sikkənin çəkisi iki misqal təmiz qızıla, qiyməti 200 dinara bərabər idi (122, 57). Bir çox şəhərlərdə, o cümlədən Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Ərdəbildə zərboxanalar fəaliyyət göstərirdi.

Öyrənilən dövrdə Azərbaycanda da başqa Səfəvi ərazilərində olduğu kimi aşağıdakı sikkələr dövriyyədə olmuşdur:

- 1) abbası – 200 dinar dəyərində;
- 2) mahmudu – 100 dinar dəyərində;
- 3) şahı – 50 dinar dəyərində;
- 4) bisti – 20 dinar dəyərində;
- 5) qazibəyi – 5 dinar dəyərində.

İlk dörd sikkə gümüşdən hazırlanır və yumurtavari bisti-dən savayı hamısı dəyirmi şəkildə düzəldilirdi. Şarden ən kiçik Səfəvi gümüş sikkəsinin şahı olduğunu bildirir. Qazibəyi isə misdən hazırlanırdı (2,286).

M.Çulkov İran gümüş pullarının yüksək əyarlı gümüşdən hazırlandığını vurğulayırdı. Lakin həmin pullar saxta pulkəsənlərin əlinə düşən kimi onu mislə əridib qəlb pullar düzəldirdilər, ya da xaricə aparırdılar (156, 609).

Qəlb və gümüş pulların bazarlarda dövriyyə etməsi də ticarətə mənfi təsir göstərən amillərdən sayılır. Elə bu səbəbdən də tacirlər “gümüş” pullara etibar etmədən çox vaxt mis pullar tələb edirdilər.

Tavernyeyə görə, 5 abbasılıq sikkələr qızıldan hazırlanır və şəraitdən asılı olaraq öz nominal dəyərindən ya yüksək, ya da aşağı olurdu. Bu cür sikkələrin zərbi epizodik xüsusiyyət daşıyır və yalnız tacqoyma mərasimlərində, böyük bayramlarda, əhəmiyyətli qələbələr zamanı dövriyyəyə buraxılırdı.

Gümüş pulların üz tərəfində (avers) orta hissədə, “Allahdan başqa ilahi yoxdur, Məhəmməd onun elçisi, Əli isə nümayəndəsidir” yazılır, bu sözlərin ətrafında isə 12 imamın adları həkk edilirdi. Sikkələrin arxa (revers) tərəfində isə hakimiyyətdə olan şahın adı yazılır, sikkənin kəsildiyi yer və tarix göstərilirdi.

Xırda mis sikkələrin üz tərəfində günəş, əks olunan şirşəkli, arxasında isə sikkənin kəsildiyi yer və tarix göstərilirdi.

XVII əsrin 70-ci illərində, yəni I Abbasın, Səfinin və II Abbasın hakimiyyətləri dövründə gümüş pulların çatışmazlığı hiss olunmurdu. Tacirlərin ölkəyə gətirdikləri xarici pullar əridilib sikkələrə çevrilir və dövriyyəyə buraxılırdı. Şah Süleymanın (1667-1694) vaxtında isə vəziyyət dəyişdi. Məlum

oldu ki, hind tacirləri ölkədən birinci növbədə qızılı və gümüşü ixrac edir, bundan qazanc götürürlər. Şarden bu barədə yazır: “Hindlilər qaniçən zəli kimi qızıl və gümüşü öz ölkələrinə aparmaqla məşğul idilər. 1667-ci ildə İrandan qayıtdığım zaman orada tam dəyərli sikkə tapmaq artıq mümkün deyildi, çünki həmin pullar sələmçilər tərəfindən aparılmışdı” (167, 371).

Bu cür vəziyyət on illərlə davam etdi. Əsrin 90-cı illəri barədə məlumat verən Sanson yazır: “Şahın fərmanına görə, pullar İsfahan, İrəvan, Təbriz, Ərdəbil, Həmədanda zərb edilirdi. Şah tərəfindən ciddi qadağa qoyulmasına baxmayaraq, hindlilər bütün sikkələri Hindistana aparırdılar” (2.288).

Bu işdə yerli tacirlər və sələmçilər də hindlilərdən geri qalmırdılar. Qiymətli metalların əllərdə toplanaraq saxlanması getdicə genişlənirdi.

Beləliklə, Səfəvi dövlətində gümüş dəyərdən düşür, dövriyyəyə böyük məbləğdə qəlp pullar buraxılırdı, əmtə mübadiləsi acınacaqlı vəziyyətə çatırdı. Sanson yazır: “Pullar elə korlanmışdı ki, heç kim malını satıb əvəzində mis pul almaq istəmirdi” (2.288).

XVII əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq hindli tacirlər Xəzər boyunca fəaliyyətlərini, Azərbaycan şəhərləri ilə ticarət əməliyyatlarını daha da genişləndirirlər. Artıq XVII əsrin ortalarından Azərbaycan, həmçinin İran bazarlarının hind tacirləri tərəfindən fəthi prosesi başlanır (125, 97-98).

Hind tacirlərinin fəal ticarətindən, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Dərbənd və digər şəhərlərdə tikilmiş hind karvansaraları da xəbər verir (39, sənəd 466). Rus taciri Kotov 1623-cü ildə təkcə Şamaxıda yeddi hind karvansarası haqqında yazır (153, 35). XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanı səyahət etmiş Korneli de Brüin də “daşdan tikilən, hündürlüyü 23-24 futa çatan hind evləri” barəsində məlumat verir (73).

Azərbaycanda məskən salıb yaşayan hindli tacirlərin heç də hamısı varlı deyildi. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, uzaq Hindistandan aylarla yol gələn bu tacirlər bəzən yollarda, ticarət etdikləri şəhərlərdə itkilərə məruz qalır, talanır,

gətirdikləri mallar ya əllərindən alınır, ya da ucuz qiymətə satmağa məcbur edilirdilər.

1673-cü il tarixli sənəddə göstərilir ki, İran şahının elçisi Yusifxan bəy “Böyük Rusiya knyazı” Aleksey Mixayloviçə müraciət edərək Şamaxıda yaşamış, hal-hazırda Moskvada özlərinə yer edən hindli tacirlər haqqında bildirmiş, göstərmişdir ki, bu və ya digər şəhərlərdə borclu olduqları adamlara borclarını qaytarmaq istəməyən həmin hindli tacirlər şah hökumətinə təhvil verilməli, geri göndərilməlidirlər (126, 184-187). Artıq yalnız bu sənəd xeyli sayda hindli tacirin yerli əhaliyə borclu olduğunu diqqətə çatdırır, əks təqdirdə bir dövlətin digər dövlətə müraciətinə gərək olmazdı. İlk baxışdan bu sənəddə bir qədər anlaşılmazlıq özünü göstərir. Yəni müraciətin nə üçün məhz rus çarına yönləndirilməsi maraqlı və çaşqınlıq doğurur. Lakin 1676-cı il 9 noyabr tarixli fars dilində tərtib olunmuş digər bir sənəd (126, 271) məsələyə aydınlıq gətirir. Belə ki, ikinci sənəddən aydın olur ki, əvvəlcə İranda (o cümlədən Azərbaycan şəhərlərində) məskunlaşıb tanışlarından borc alan hindlilər on, on iki il və daha uzun müddətə Rus dövləti ərazisində yerləşərək geri qayıtmağı düşünmürdülər. Haqqında danışılan sənəd tacir Hacı Ağaməhəmməd Həsən oğlunun mürəttibi Kərbəlayı Əhməd tərəfindən hazırlanaraq rus hökmdarı Fyodr Andreyeviçə ünvanlanmışdır. Burada Yusifxan bəy Qazıbəyovun ilk müraciəti xatırladılaraq göstərilir ki, səfir hazırkı hökmdarın atası Aleksey Mixayloviçə vaxtilə müraciət edərək bir çoxlarına borclu olan hind tacirlərinin Rus dövləti ərazisindən çıxarılaraq, geri göndərilmələrini ondan xahiş etmişdi. Həmçinin ərizədə nəzərə çatdırılır ki, bir çox hindli tacirlər özlərini Həştərxan sakini adlandıraraq müxtəlif mallarla ticarət edir, oğurluqla məşğul olur, lazım olduğundan az gömrük verirlər: “Onlar Moskvada rus adamlarının adı ilə gömrük ödəyirlər, heç biri Həştərxan sakini deyil, ümumiyyətlə, orada olmamışlar”. Ərizəçi onların Posad prikazına çağırılaraq istintaq edilmələrini, özlərini nə üçün Həştərxan sakini adlandırdıqlarını aydınlaş-

dırmağı, Yusifxan bəy Qızılbaşovla nə üçün geri qayıtmadıqlarını müəyyən etməyi xahiş edir.

Bir qədər əvvəl bəhs olunan hindli tacirlərin geri göndərilməsi haqqında rus çarına müraciətlə əlaqədar 1676-cı il noyabr tarixli sənəddə (124, f. Pos. prikaz, sənəd 5, s. 85-86) “Moskvadan İran təbəələri olan hindli tacirlərin çıxarılması” sənədində hind taciri Ləkinin İranın keçmiş səfiri Məhəmməd Hüseyin bəyin bacısı oğlu Allahyara olan borcunu qaytarması ətrafında məlumata rast gəlinir. Güman etmək olar ki, bu sənəd bir növ istintaq materialları əsasında tərtib olunmuşdur. Belə ki, burada Ləkinin suallara cavabı əks olunur. Hindli tacirin söylədiklərinə görə, o, Hindistanda anadan olmuş, hal-hazırda həyat yoldaşı və bütün qohumları Hindistanda yaşayır. Lakin uzun illər Şamaxıda yaşadığını, buradan müxtəlif şəhərlərə, o cümlədən Həştərxana ticarət məqsədi ilə gedib-gəldiyini bildirmişdir.

Hind tacirlərinin yerli tacirlərlə nəinki əmtəə, eləcə də maliyyə əməliyyatları barəsində bildirən sənədlər də az deyil. Buna nümunə kimi on iyun 1667-ci il tarixli sənədi göstərmək olar (124, f. Orujeynaya palata, sənəd 1066, s. 22). Həmin sənədə əsasən hindli tacirlərin 7860 rubl gümüş pulu Səfəvi pulu ilə mübadilə etmələrindən xəbər tuturuq.

Azərbaycan, həmçinin İran bazarlarının hind tacirləri tərəfindən fəthi prosesi XVII əsrin ortalarından başlayaraq, XVIII əsrin əvvəllərində onların bu bazarlarda aparıcı qüvvəyə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Hindlilərin ticarət əməliyyatları çox böyük məbləğə – 4-5 min rus rubluna çatır, bəzi hallarda daha artıq olurdu (127, 97-98). Xüsusilə XVIII əsrin 20-40-cı illərini Azərbaycan-Hind ticarətinin çiçəklənmə dövrü hesab etmək olar.

Müxtəlif ölkələrin İranla ticarət münasibətlərindən danışarkən Azərbaycan tacirlərinin və ümumiyyətlə, müxtəlif xalqların nümayəndələrinin Azərbaycanda əldə edib satmaq üçün apardıqları mallar nəzərdən qaçırılmamalıdır. Ümumiyyətlə, müxtəlif xalqların nümayəndələrinin Azərbaycanda

əldə edib apardıqları xam ipək və s. malları xarici bazarlarda satmalarına, daha dəqiq Azərbaycan malları ilə bu və ya digər şəhərdə, ölkədə ticarət etmələrinə Azərbaycanın xarici və tranzit ticarəti kimi baxmaq lazımdır. Çünki bu zaman Azərbaycan tacirləri Həştərxan, Moskva, Peterburq, İstanbul və b. şəhərlərlə ticarətə bilavasitə özləri nadir hallarda qoşularaq, bunu, əsasən, dəllallar vasitəsi ilə həyata keçirirdilər. Şübhəsiz, bu əsassız deyildi. Yəqin ki, azərbaycanlı tacirlərin əksəriyyətinin rus dilini və qeyri-xarici dili bilməməsi bu məsələnin əsas izah şərtlərindən hesab oluna bilər. Digər tərəfdən məlumdur ki, XVII əsr və XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində olan feodalların böyük qismi müsəlmanlar idi. Xristian təbəələr (ruhanilər istisnadır) əsasən kəndlərdə rəiyyət və rəncbərlər, şəhərlərdə isə sənətkar və xırda alverçi kimi çalışırdılar. Məhz belə xırda alverçilər öz malikanələrindən ayrılmağa ehtiyat edən, xristian aləmi ilə yaxından tanış olmayan müsəlman feodalların ipək və s. xammalını alıb, xarici bazara çıxarıb, beləliklə də, tacir olurdular. Lakin bir sıra tarixi sənədlərdən aydın olur ki, XVII əsrin sonları və XVIII əsrin əvvəllərində azərbaycanlı və iranlı tacirlərin özləri də xaricə mal aparmağa başlamışlar.

Hind məhsullarını öz ölkələrində alıb başqa şəhərlərə, xüsusilə Rusiya şəhərlərinə reeksport edən azərbaycanlı tacirlər haqqında məlumatlar mövcuddur. Onların bəzisi hətta Rusiya şəhərlərinin özündə belə hind məhsullarını alaraq rus tacirlərinə ikinci əldən satırdılar. Məsələn, qızılbaş Səday Yusifov məlumat verir ki, dənizin (Xəzər dənizi nəzərdə tutulur) o tayından on beş il bundan əvvəl gələrək Moskvada ticarətlə məşğul olur, hindlilərdən darağı, safyan, güllü parçalar alaraq, boyar həyətlərini gəzib satır, ya da meydanda alver edir. Uyğun məlumatı şamaxılı Əmin Hacıməmməd də özü haqqında bildirmişdir. Həmçinin söyləmişdir ki, Şamaxıdan mal qəbul edərək Moskvada yaşayır, hindlilərdən və ermənilərdən elə bu şəhərdə darai, kiseyi alaraq mehmanxana həyətlərində və meydanda satır (46, 41).

Hind, rus və digər xarici tacirlərin fəaliyyətinə, normal ticarətin aparılmasına bir çox səbəblərin maneə olmasına baxmayaraq Azərbaycanın şəhərlərində ticarət qaynayırdı. Maneə yaradan səbəblərdən biri o idi ki, qoyulan qaydaya görə əcnəbi tacirlərdən heç birinin bəylərbəyinin icazəsi olmadan malını satmağa ixtiyarı yox idi. Şəhərə gətirilən mallar əvvəlcə bəylərbəyinin adamları tərəfindən gözdən keçirilir, ən yaxşılardan seçilir və çox ucuz qiymətləndirilirdi. Bəylərbəyi çox zaman malları nisyə götürür, borcunu yarım il, bəzən daha gec qaytarırdı. Bəzi hallarda bəylərbəyi borcunu o şərtlə qaytarmağa razı olurdu ki, tacir ona hər manata 10 qəpik güzəştə getsin. Yalnız bəylərbəyi mal seçdikdən sonra tacirə öz mallarını satmağa icazə verirdi. Tacirlərin gətirdiyi mallar heç də həmişə nağd pulla satılmırdı. Onlar çox zaman mallarını nisyə verirdilər. Olurdu ki, nisyə mal alan şəxs müəyyən vaxtdan sonra pul əvəzinə yenə də həmin malı qaytarırdı. Belə hallarda tacirlər böyük ziyana düşürdü. Əks təqdirdə tacir ya alıcıya güzəştə gedib malını satır, ya da ki, malı tamamilə itirmiş olurdu. Bu barədə tacir məhkəməyə şikayət etmək fikrinə düşsə idi, malının ümumi məbləğinin 10 faizini qazıya verməli idi (5, 60-61).

Ticarətin aparılmasında çətinlik yaradan cəhətlərdən biri ölkədə vahid pul dövriyyəsinin olmaması idi. Ölkə siyasi və iqtisadi parçalanma dövrünü yaşadığı bir zamanda, vilayətlərdə əfqan, türk, rus dövlət üsulunun hökmranlıq etdiyi halda bu təbii idi. Bir sözlə, müxtəlif dövlətlərin pulları dövriyyədə idi, bazar meydanlarında çəki, ölçü vahidləri fərqli idi (105, 33).

Nadir şah Hindistana yürüş etdiyi zaman dövlət işlərini həvalə etdiyi oğlu Rza Qulu Mirzə (1737–1739) xam ipək ticarətini öz inhisarına çevirdi. Bundan sonra heç kəsin nə xam ipək almağa, nə də kənar adamlara xam ipək satmağa ixtiyarı var idi. Bu işlərə şahzadənin adamları nəzarət edirdilər (152, 13). Şahzadənin əmrinə görə 1739-cu ildən etibarən daxili bazara gətirilən hər hansı bir malı da ilk növbədə onun adamları almalı, yerdə qalanı isə bazarda satılmalı idi. Əvvəl-

lər tacirlər öz mallarını istədikləri qiymətə satırdılar. 1717-ci ildə Şamaxıda olmuş Volinski orada ipək üçün dəqiq nırx olmaması, xam ipəyin batmanın 8, 9, 10 manata satılması barədə məlumat verir (5,50). İndi isə qiymətləri də şahzadənin adamları (dəllallar) təyin edirdilər. Onların təyin etdikləri qiymət tacirləri qane etməsəydi, onlara öz mallarını başqa bazarlara aparmaq icazəsi verilmirdi (152,14). Dəllallara verilən səlahiyyət o qədər geniş idi ki, bazar meydanlarında özlərini tam sərbəst aparırdılar. Lerx şah dəllallarının əlavə pul almaq məqsədilə tacirlərə böhtan atmalarından bəhs edir, göstərirdi ki, dəllallar tacirləri şaha borclu olduqlarını etiraf etməyə məcbur edirdilər. Tacir tələb olunan məbləği etiraz etmədən şahın dəllallarına verməli idilər (82,64).

Alqı-satqı əməliyyatları yalnız bazarlarda həyata keçirilmirdi. Öyrənilən dövrdə Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhər və qəsəbələrində tikilmiş karvansaralar da, bir növ, bazar meydanı funksiyasını həyata keçirirdi. Diqqət yetirsək, görərik ki, karvansaralar, adətən, bazar meydanlarına yaxın yerlərdə ucaldılırdı. Bakıdakı Multanı karvansarası da Qız qalası ilə üz bəüz yerdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində son zamanlarda aşkar edilmiş bazar meydanına çox yaxındır. Karvansaralar Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən, eləcə də xarici ölkələrdən gələn tacirlərin həm dayanacaq yeri, həm də anbarı idi. Bu baxımdan topdansatış əməliyyatlarının məhz karvansaranın özündə həyata keçirilməsi təəccüb doğurmamalıdır. Mühüm ticarət mərkəzlərində ayrı-ayrı ölkə tacirlərinin öz karvansarası olurdu. Müəyyən bir ölkədən gətirilən malları əldə etmək istəyən tacir məhz bu ölkənin tacirlərinin yerləşdiyi karvansaraya üz tuturdu. Məsələn, hind parçaları, firuzə, ədviyyat və s. almaq istəyən tacir hind karvansarasına gəlirdi.

Karvan yollarında tikilən bəzi pulsuz karvansaralardan fərqli olaraq, şəhər karvansaraları pullu olurdu. Bundan əlavə karvansara sahibi malların satışı zamanı dəyərin 2%-i həcmində rüsum alırdı (169, 28; 80). Karvansara sahibi də, öz

növbəsində, xəzinəyə müəyyən vergi ödəyirdi. Ticarət, əsasən, çəki ilə aparılırdı. Meyvələr, ərzaq məhsulları, bir çox metal məmulatları ilə yanaşı, şərab, hətta qiymətli parçalar da çəki ilə satılırdı. XVII əsrin əvvəllərində Volinski yazırdı ki, Təbriz gəzi rus arşınından 81/2, şah gəzindən 61/2, Şamaxı gəzindən isə bir verşok (4,4 sm-ə bərabərdir) çox idi (49, 49). Başqa sözlə, gəz uyğun olaraq 100, 40, 98, 60 və 96,4 sm demək idi. Hərçənd ayrı-ayrı yerlərdə müxtəlif ölçüdə ola bilərdi.

Bütün mümkün ticarət vergilərinin toplanması Səfəvi hakimlərinin gəlir mənbələrindən birini təşkil edirdi. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, nəinki böyük tranzit yollarında, həmçinin Azərbaycan ərazisindən və ona qonşu ölkələrdən keçən xırda ticarət yollarında çoxlu sayda gömrük məntəqələri təsis olunmuşdu. Bu və ya digər ölkə, əyalət hüdüdlərində eyni məhsula görə bir neçə dəfə gömrük alınır. Səfəvi dövlətinin gömrük məsələlərinə diqqət yetirən alman səyyahı A.Oleari XVII əsrin 30-cü illərində yazırdı: “Nəinki sərhədlərdə, ölkə daxilində də, baş ticarət şəhərlərində də, keçid və körpülərin mövcud olduğu bütün yerlərdə xaricilərlə yanaşı, yerli tacirlər də məlum gömrüyü ödəməli idilər” (99, 461-466).

Gətirilib satılan hər bir şeyə görə gömrük alınır. Gömrüyün iki növü var idi: 1) adi gömrük – malın bazara daxil olmasından əvvəl şəhər gömrükxanasında alınır; 2) keçid gömrüyü (həmçinin ticarət yollarının mühafizəsi məqsədi ilə rahdari) – müxtəlif ticarət məntəqələri və ticarət yollarında alınır. Bunlardan savayı, xidmət göstərilməsi müqabilində rüsum (xodamiyyə), böyük tərəzilərdə malın çəkilməsinə görə isə rəsm-i-kapan alınır. Mal bazara çıxarıldısa, onun keyfiyyət və kəmiyyəti nəzərə alınaraq rüsum-i-mizan-i ödənilməli idi (48, 98).

Şəhərə daxil olan mal gömrük məmurları tərəfindən şəhər darvazaları, ya da karvansaralarda yoxlanılırdı. XVII əsrin sonları – XVIII əsrin əvvəllərində Şamaxıda yoxlama karvansaralarında aparılırdı.

Məhsula qoyulan rüsumlar barəsində 1727-ci ildə tərtib olunmuş Gəncə əyalətinin qanunlarından bəhs edən yeganə rəsmi sənəddə aydın şəkildə göstərilir ki, bu sənəd uzun illərdən bəri bütün İranda tətbiq olunan gömrük toplanma qaydasını əks etdirir (50). Hər halda, bu sənəd Azərbaycanın, əsasən, qərb əyalətlərində, Arazdan şimalda yerləşən ərazilərdə qəti surətdə tətbiq olunurdu.

Sənədə əsasən Gəncədə (eləcə də bütün Azərbaycanda) iki növ xam ipək olmuşdur: kobud (kənar) və zərif (şərbaf). Kobud xam ipəyin bir batmanı 8-12 quruş (16-24 şahı), şərbaf isə 18-28 quruş (36-56 şahı) dəyərləndirilirdi. Gəncənin yerli xam ipəyi, əsasən, kənari idi. Bu səbəbdən də bazarlarda həmin növ ipək üstünlük təşkil edirdi. Tacirin satdığı xam ipəyin (kənari) sayı dörd batmandan az olardısı, hər batmandan 12 para (3 şahı) rüsumi-mizani verməli idi. Göstərilən rəqəmdən çox olardısı, 16 para (1 abbası və 2 şahı) ödəməli idi. Bu halda bazar rüsumunun məbləği məhsulun ümumi dəyərinin 12,5-18,75%-ni təşkil edirdi (166, 198-197).

Bir tay xam ipək 32 batmanı, yəni tayın rəsmən müəyyən edilmiş çəkisini (divani xamle) keçərdisə, hər taya görə 22 quruş (44 şahı) alınırdu. Bu məbləğə əvvəlcədən ödənilən pul (12 yaxud, 16 para) daxil deyildi. Başqa sözlə, tacir cərimə ödəməli olurdu. Bir tay xam ipəyin çəkisi müəyyən edildiyindən (32) 1-2 batman az olardısı, tacir hər batmana görə 32 para (~2,3 abbası) verməli idi. Tacir aşağı keyfiyyətli xam ipəyi (kənari, yaxud a reşi) yüksək qiymətə – hər batman üçün 24 şahıya sata bilsə idi, belə bazar rüsumunu ödəmək üçün malın dəyərinin 38%-ni ayırmalı olacaqdı. Bundan başqa, satılan xam ipəyin sayı 20 batmandan çox olardısı, hər 10-cu batmandan 75 dirhəm (240 q) bazar xidmətçilərinin xeyrinə, hər taydan 24 para (8 şahı) dəftərxana xidmətləri üçün (üdcərət-i kitabət) tutulurdu (166, 195).

Şübhə etmək olmaz ki, bazar rüsumlarının bu toplanma qaydası digər Azərbaycan şəhərlərində də tətbiq olunurdu.

Mənbələr həm Azərbaycan, həm də ticarət yollarının Azərbaycanla əlaqəli olduğu ərazilərdə xeyli sayda gömrük məntəqələrinin mövcudluğunu söyləməyə əsas verir. Beynəlxalq tranzit yolun mühüm hissəsi sayılan Naxçıvandan Ərdəbilə qədər aşağıdakı gömrük məntəqələri var idi: Naxçıvan və Culfa (köhnə). Onlardan biri Mərənddən 4 mil aralı, digəri şəhərin giriş hissəsində idi. Təbii ki, Təbrizdə, Ərdəbildə, Mianədə də gömrük məntəqələri var idi. Mianə ilə Zəncan arasında – Çaplan-Kunda və Zəncanın özündə də gömrük məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi (70, 24-25; 169, 80).

XVIII əsrdə hind tacirləri yalnız ticarətlə deyil, sələmçiliklə də daha çox məşğul olmağa başlayırlar. XVIII əsrin 20-ci illərinə aid materiallarda sələmçiliklə bağlı əməliyyatlar, borclar barədə yazılı qeydlərə daha çox təsadüf edilir. Hindlilər yüksək faizlərlə, ildə orta hesabla 30-36%, bəzi hallarda isə 50%-lə öz hindli həmyerlilərinə, ticarət etdikləri şəhərlərin əhalisinə borc verirdilər (130, 14).

Məlumdur ki, sələmçilik Qurana, əsasən (II. 276), qadağan olunmuşdur. Bu baxımdan sələmçilik müsəlman ölkələrində digər ölkələrdən fərqli geniş inkişaf tapa bilməzdi. Lakin müsəlman Şərqiində, o cümlədən Azərbaycanda varlanmanın bu üsulu da müəyyən yollar tapmağa nail olmuşdu. Oleari göstərir ki, Səfəvi dövlətində sələmlə pul verənləri ciddi cəzalandırırdılar (51, 50-51). O, Ərdəbil şəhərində 50%-lə borc verən bir tacirin necə cəzalandırıldığını təsvir edərək bütün dişlərinin çəkilə vurulub çıxarıldığını nümunə gətirir. Sələmçiləri cəzalandırmanın digər ağır üsulları da var idi. Bütün bunlara baxmayaraq, XVII–XVIII əsr Azərbaycan cəmiyyətinin əmtəə-pul münasibətlərində sələmçiliklə bağlı münasibətlər yox deyildi.

Artıq söyləndiyi kimi, XVII əsrin ikinci yarısından ticarət-sələmçi kapitalın mövqelərinin möhkəmlənməsində varlı hind tacirlərinin rolu böyük idi. Tavernye yazır ki, sələmçilərin fəaliyyəti bəzən ağır nəticələrə gətirib çıxarırdı. Müəllif 1662-ci ildə Azərbaycan şəhərində baş vermiş faciəni

misal çəkərək yazır ki, parça alveri ilə məşğul olan bir bəzzaz hindli tacirdən 25%-lə aldığı borcu vaxtında qaytara bilmir. Bəzzazın anası oğlunu çıxılmaz vəziyyətdən xilas etmək üçün hindli taciri şərikləri ilə bərabər evinə qonaq dəvət edir. Həmin evdə gecələyən bir neçə qonağın başını yatdıqları zaman dəllək ülgücü ilə kəsən ana səhvən oğlunun da başını kəsir. Tavernye qadının eşşəyin quyruğuna bağlayıb şəhərdə sürüklənərək öldürüldüyünü göstərir (169, 513).

Hind sələmçilərinin fəaliyyəti bir çox şəhər və kənd əhəlisinin var-yoxdan çıxmasına səbəb olmuşdu.

Şəriətlə qadağan olunduğu üçün sələmçiliyin gizli formada yayılması haqqında Rafael dyu Man da məlumat verir (175, 73-174). Faktlar göstərir ki, qadağa qeyri-müsəlman əhaliyə aid edilmədiyi üçün yəhudilər, hindlilər, ermənilər bu işlə məşğul olurdular. Ona görə də Səfəvi dövlətində, o cümlədən Azərbaycanda sələmçiliyin digər ölkələrdən fərqi çox geniş olmasa belə, leqal növü də mövcud idi (48, 54).

Qeyd etmək gərəkdir ki, sələmçiliyin az da olsa, inkişafına XVII əsrin ortalarında yaranan pul qıtlığı təsir göstərmişdir və burada da əsas günahkarlar elə hindlilər idi. I Şah Abbasın dövründə ölkədən qiymətli metalların ixracı qadağan olunmuşdu və bu qanuna ciddi nəzarət var idi. I Səfinin (1629–1642), eləcə də II Abbasın (1642–1666) hakimiyyət illərində və sonrakı dövrlərdə bu qanuna nəzarət xeyli zəiflədi. Səfəvi hökmdarları II Abbas və I Süleymanın dövründə isə geniş ticarət imkanları qazanmış hindli tacirlər fürsətdən istifadə edərək qiymətli metalları, xüsusilə gümüşü ölkədən daşımağa başladılar (168, 513-514).

Səfəvi dövlətində, o cümlədən Azərbaycanda ödəniş, əsasən, gümüşlə (pul, ya da külçə şəklində) həyata keçirilirdi. II Şah Abbasın dövründə əsas pul vahidi olan abbasinin çəkisi xeyli azalaraq 7,32-7,53 q. təşkil edirdi. XVII əsrin sonları XVIII əsrin əvvəllərində abbasinin çəkisi daha da azalaraq 7,40 q.-a çatdı (122,104).

Malların qiyməti məhsulun keyfiyyətindən və satıldığı yerdən asılı idi. Məsələn, Təbriz məxməri Təbrizin özündə Şamaxıdan fərqli olaraq, ucuz idi. Keyfiyyətə gəldikdə isə, Şardənə əsasən, ən qiymətli zərbaftın bir gəzi (95 sm) 50 tümənə (1 tümən=50 abbasi) yaxın idisə, sadə (qızılı sapla toxunmamış) taftın 8 yardı (7,28 m) cəmi 1 peso, ya da 3 şilling idi.

Müasirlər Quranın əlyazma kitablarının çox baha olduğunu göstərirlər. Oleariyə əsasən, onun bir nüsxəsi 15-20 reyxstaler (təqribən 2-2,6 tümən) idi. Yəqin ki, hindlilərin gətirdikləri mallar içərisində yazılmamış kitabların olması da bununla izah edilməlidir. Kitablara, göründüyü kimi, tələbat var idi və yaxşı gəlir əldə etmək olardı (99,792).

Siyasi məsələlərlə yanaşı, iqtisadi məsələlərə də diqqət yetirmək, Azərbaycanda rus tacirlərinin vəziyyətini təhlil edərək hind, erməni və digər tacirlərin alış-veriş etdikləri məhsullarla, yerli əhalinin tələbat məhsulları ilə maraqlanmaq göstərişi olmuş A.P.Volinski Şirvanda XVIII əsrin əvvəllərində fəal ticarət əməliyyatları haqqında yazmaqla burada Hindistandan gətirilən malların çoxluğunu nəzərə çatdırmağı da unutmur. Xüsusilə Şamaxıda qızgın ticarət haqqında söhbət açan çar elçisi tacirlərin aylarla, hətta illərlə bu şəhərdə qaldıqlarını, Hindistandan və İrandan gətirilən malları alaraq, öz gətirdiklərini də satdıqlarını yazır (24, 35).

1712-ci ildə rus tacirlərinin Şamaxıda qarət olunması və Şah Hüseynin üsyanı yatırtmaq məqsədi ilə I Pyotra müraciəti imperatorun İrana A.P.Volnskinin simasında səfir göndərməsi işini sürətləndirmişdi. Volnskinin Azərbaycan şəhərlərində iqtisadi duruma xüsusi diqqət yetirməsi təsadüfi sayıla bilməzdi. I Pyotrun A.P.Volnskiyə verdiyi təlimatda əsas yerlərdən birini məhz ticarət məsələləri tuturdu. Təlimatın 6-cı bəndində A.P.Volnskiyə tapşırılırdı ki, o, İranla ticarət münasibətlərini qaydaya salmaq üçün şah hökuməti ilə müqavilə bağlasın, Hindistanla ticarətin yaradılmasının mümkünliyünü, hindlilərlə iranlıların hansı mallarla ticarət etdiklərini və daha çox nə kimi məhsullara ehtiyac olduğunu öyrənsin (5,60).

Rus tacirlərinin yerli hakimlər tərəfindən təzyiqlərə məruz qalmasından yazan A.P.Volinski göstərir ki, nəinki yerli tacirlər, həmçinin böyük maliyyə imkanlarına malik Hindistandan gələn tacirlər də rus tacirlərinə rəqib münasibətlərini qabarıq şəkildə nümayiş etdirir, şərait yaranan kimi onlara ziyan vururdular. Buna misal olaraq, o, 1712-ci ildə Niyazabad limanı yaxınlığında içərisində çoxlu rus tacirlərinin olduğu gəminin qaylara dəyib parçalanmasından yaranan qarışıqlıq zamanı Lukyan Yakovlev adlı rus tacirinin mallarının bir hindli tacir tərəfindən mənimsəndiyini bildirir (24, 36). İçərisində 280 rubl məbləğində mirvari, çoxlu Şamaxı movu, Ərdəbil parçaları, dərai parçalar və s. olduğu bağlamı mənimsəyən hindli tacirlər rus tacirin mübahisəsinin birincinin xeyrinə başa çatdığını qeyd edən çar elçisi bildirir ki, rus taciri mallarının geri alınmasında kömək üçün yerli hakimlərə müraciət etsə də, onun bütün səyləri boşa çıxır. Bu misal bəzi hindlilərin Azərbaycan şəhərlərinin ticarət həyatında özlərinə sabit yer qazanmağa nail olmalarına, yerli hakimlərlə dil tapa bilmələrinə, çox güman ki, lazım olan hallarda onları pulla satın almalarına sübutdur.

Volinski qeydlərində digər rus və hind taciri arasında yaranan münaqişəyə də yer verir. Tacir Melkumdan hindli Dimudarın müəyyən məbləğdə polad və ladan (bixur) alaraq, artıq doqquz ay keçməsinə baxmayaraq, malların pulunu ödəmək istəmədiyini xəbər verir. Göstərir ki, müqavilə müddətinin başa çatmasına baxmayaraq, borclarını qaytarmaq istəməyən tacirlərdən şikayət etmək də mümkün deyil, çünki şikayət ərizəsi müqabilində onlardan pul tutulur (24, 38).

Səfəvi dövlətinin iqtisadi tənəzzülü dövründə Şamaxıda xeyli sayda xarici tacirlərin fəaliyyət göstərmələri və böyük məbləğdə mallara malik olmaları Şamaxıda xarici və tranzit ticarətin yüksək səviyyəsini bir daha təsdiq edir.

Öz missiyasını başa vurub, Rusiya torpağına qayıtmağa hazırlaşan diplomat A.P.Volinski hindli və yeni Culfa tacirlərinin ona təklif etdikləri 300 venetsiya çervonundan imtina

edərək, tacirlərin Niyazabadda mallarını onun gəmisinə yükləmələrinə icazə vermir. Bu, onun böyük maliyyə imkanlarına malik hind və yeni Culfa tacirlərinə qəzəbini göstərirdi. Maraqlı faktdır ki, öz yüklərinin və əyanlarının daşınması üçün rus diplomatının Şirvan canişini İsmayıl bəydən xahiş etdiyi təkcə dövələrin sayı (atlardan savayı) 50 idi (24, 71-72).

Yola düşərkən İsmayıl bəydən A.P.Volnskinin tələb etdiyi “təminat pulu” ətrafında söhbətlərdən aydın olur ki, çar səfiri Şamaxıda bəzi hindli (eləcə də rus) tacirlərə borclu olmuşdur. Belə ki, 7000 rubldan yalnız 3500 rubl verə biləcəyini söyləyən İsmayıl bəy əlavə edir ki, qalan 3500 rublu A.P.Volnskinin borclu olduğu hindli və rus tacirlərinə verəcək (62,11-12). Nəhayət, Şirvan bəylərbəyi Key Xosrovun Şirvan əhalisinin kasıblaşması haqqında bildirişindən nəticə çıxaran Sultan Hüseyn çar səfirinə yalnız üç günlük “təminat pulu” verilməsi haqqında fərman imzalayır. Şah fərmanı ehtimad-ud-dövlə Fətəli xanın möhürü ilə təsdiqlənirdi (24, 81). Bu, həmin Fətəli xan idi ki, tarixçilərin iqtisadi tənəzzül dövrünə aid etdikləri ildə (1721), dövlət xəzinəsinin boş olduğu zamanda satmaq üçün Hindistana böyük məbləğdə mal göndərərək sərvətinin çoxalması qeydinə qalırdı (137, 362).

A.P.Volnskinin ölkəni tərk etməsindən sonra (1721-ci il 25 may) İrana gələn rus səfiri F.Benevini Tehrandan xəbər verirdi ki, Fətəli xanın çoxlu pulu, qiymətli daş-qaş, iyirmi min dəvəsi, saysız-hesabsız mal-qarası, atı var. F.Benevini də Fətəli xanın bu zaman Hindistana göndərdiyi böyük karvan və mallardan bəhs edərək yazır ki, o, satmaq üçün Hindistana çox bahalı türkmən atları göndərmişdir. Bu atların sayının iki yüz olduğunu qeyd edən səfir yazır ki, heç şahın da o cür atları yoxdur (137, 363).

1747-ci ildə Bakıda olan Hanvey burada böyük hind icmasının mövcudluğunu göstərir, yazırdı ki, icma hər il digər əmtəələrlə yanaşı, hər birində 25 böyük batman olmaqla 400 tay xam ipək ixrac edirdi (35, 36).

XIX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanda müəyyən sayda hind tacirlərinin olduğuna baxmayaraq, artıq XVIII əsrin ortalarına doğru Azərbaycan-Hindistan iqtisadi münasibətlərində geriləmə özünü büruzə verirdi. Hindlilər özləri bunu belə izah edirdilər: “1747-ci ildə iranlılar Nadir şahı öldürdükdən sonra ölkədə qarışıqlıq, oradakı hindlilərin qarətəi başlandı. Onlara işgəncə verir, bəzilərini öldürürdülər. Bu səbəbdən qardaşlarımız hindlilər İranda ticarət edə bilmirlər, yollar kəsilir, oraya mal aparmaq və oradan mal qəbul etmək getdikcə çətinləşir” (125, 73).

Beləliklə, istifadə olunmuş mənbələrə əsasən, XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin ticarət həyatında hindli tacirlərin özlərinə mühüm yer qazanmağa nail olmalarının şahidi oluruq. Öyrənilən dövrdə Azərbaycan məhsullarını Hindistana, digər müxtəlif ölkələrə daşıyaraq, buraya da hind məhsulları ilə yanaşı, həmin ölkələrin mallarını gətirən hindlilərin Azərbaycan, Orta Şərqi və Qərbi ticarətində vasitəçi fəaliyyəti, Azərbaycanda əmtəə pul münasibətlərində fəal iştirakları qənaətini əldə etmək olar.

III FƏSİL
XVII–XVIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN
ŞƏHƏRLƏRİNİN İQTİSADI VƏZİYYƏTİ.
HİNDİSTANIN AVROPA VƏ YAXIN ŞƏRQ
ÖLKƏLƏRİ İLƏ TRANZİT TİCARƏTİNDƏ
AZƏRBAYCANIN YERİ

Beynəlxalq tranzit ticarətin əsas yolları uğrunda Osmanlı-Səfəvi mübarizəsi (XVI–XVII əsrin əvvəlləri) I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629) daha sərt xarakter alır. Bu müharibələr ticarət sayəsində xeyli inkişaf tapmış Azərbaycan şəhərlərinə, ümumiyyətlə, Azərbaycan iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu. Beynəlxalq tranzit ticarətdə əsas məhsul xam ipək idi və xam ipəkdən Osmanlı dövləti böyük gömrük gəlirləri əldə edirdi. I Şah Abbas Osmanlı Türkiyəsini bu gəlirdən məhrum etməyə can atır, beynəlxalq ticarətin əsas yolunu Türkiyədən uzaqlaşdıraraq İranın cənubuna – Fars körfəzinə, oradan Hörmüzə və Avropa ölkələrinə istiqamətləndirməyə çalışırdı. Həqiqətən də, I Şah Abbas XVII əsrin əvvəllərində İran və Azərbaycan xam ipəyini məhz bu yolla Avropaya yönəltməyə nail olur (108, 278).

Öyrənilən dövrdə xam ipək ticarəti olduqca böyük gəlir gətirirdi. Yerli bazarda bir funtu (girvənkəsi) 8 şillingə satılan bu məhsul London bazarında 12, bəzən 26-27 şilling dəyərində qiymətləndirilirdi (78, 59-60). Şübhəsiz ki, Şah Abbasın məqsədinə nail olmasında ingilis və holland Ost-Hind şirkəti tərəfindən müdafiəsi də az rol oynamadı. Öz növbəsində, I Şah Abbas 1621-ci il sərəncamı ilə ingilis tacirlərinə xeyli imtiyazlar verdi (48, 71). Bundan sonra onlar xam ipəyi birinci əldən ala bildilər. Qeyd olunmalıdır ki, həmin hüquq yerli tacirlərə yalnız 1629-cu ildə I Şah Abbasın ölümündən sonra verildi (98, 48).

XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan (eləcə də Gilan) xam ipəyi uğrunda mübarizəyə kiçik bir dövlət olan Holşti-

niya da qoşulur. Holland, ingilis, fransız ticarət şirkətləri ilə müqayisədə zəif alman şirkəti Volqa-Xəzər yolundan istifadə edərək Şərqi ölkələri ilə ticarətini nizama salmağa çalışırdı. Tərkibinə A.Oleari və A.Mendelsonun daxil olduqları Holştiniya nümayəndəliyi Rusiya və Səfəvi hakimlərinə müraciət edərək Azərbaycan və İran xam ipəyini Volqa-Xəzər vasitəsi ilə Moskvaya, oradan Baltik dənizi yolu ilə öz ölkələrinə aparmaq məqsədlərini bildirirlər (114, 150-154). Lakin bir sıra iqtisadi və siyasi amillər bu planın baş tutmasına imkan vermir.

Tranzit yolların vəziyyəti haqqında mənbələrin məlumatlarına əsaslanaraq söyləmək olar ki, I Şah Abbasın əldə etdiyi nəticə sabit qala bilmədi. Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında siyasi gərginliyin aradan qaldırılması və uzun müddətli sülhün bərqərar olması XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın cənub bölgəsindəki ticarət yolunun əhəmiyyətinin qaytarılmasına kömək etdi. 40-cı illərdən həmin bu yol (Təbrizdən keçərək Mərənd-Culfa-Naxçıvan, daha sonra Türkiyədən Avropaya) yenidən Avropa-Asiya tranzit ticarətinin magistral marşrutuna çevrilir (48, 57).

Qərbdə Avropa-Asiya karvan ticarətinin əsas göndəriş məntəqələri İstanbul, İzmir və Hələb idi (169, 19-28). Türkiyənin Toqat şəhərində İzmir və İstanbuldan gələn yollar qovuşur, buradan isə müxtəlif istiqamətlərə ayrılırdı. Bu yerdən Şərqi tranzit yolun əsas xətti belə idi: Ərzurum-İrəvan-Naxçıvan-Azadabad-Mərənd-Təbriz-Ərdəbil-Qəzvin-Qum-Kaşan-İsfahan-Bəndər Abbas (Hörmüz) və oradan dənizlə Hindistan (169, 26-27).

Səfəvilərlə Türkiyə arasında uzunmüddətli sülh münasibətlərinin bərqərar olması (XVII əsrin 30-cu illərindən – XVIII əsrin əvvəllərində) XVII əsr Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı.

Orta əsrlərdə ticarət ən gəlirli qazanc mənbələrindən biri olduğu üçün müharibə dövründə ticarətin müvəqqəti də olsa, dayandırılması maraqlı tərəflərin gəlirinə mənfi təsir göstərirdi.

Bu səbəbdən də müharibə aparan dövlətlər ticarət karvanlarının gediş-gəlişinə mane olmamaq haqqında razılığa gəlirdilər (156, 596). Bu barədə C.Hanvey yazırdı ki, iranlılarla türklər ticarətdən o qədər gəlir əldə edirdilər ki, uzun illər davam edən müharibələr zamanı belə ticarət karvanlarına toxunulmaması barədə müqavilələr bağlayırdılar (152, 17). Bu kimi sənədlərin olması ticarətin ölkələrin iqtisadi həyatında necə mühüm mövqeyə malik olduğunu göstərir.

Tarixi faktlar XVII əsrdə Təbrizin Yaxın və Orta Şərqdə iri ticarət mərkəzi olduğunu söyləməyə əsas verir. Bunu şərtləndirən amil bir tərəfdən Təbrizin Şərqdə əhəmiyyətli sənətkarlıq mərkəzi rolunu uzun illər ərzində saxlaması, digər tərəfdən şəhərin dünya tranzit ticarətinin mühüm yolları ayrıcında yerləşməsi idi. Təbrizin ticarət həyatının yüksək səviyyəsi haqqında fikir yürütməyə buradakı dükan və bazarların sayının çoxluğu da əsas verir. Təbrizin örtülü bazarını təsvir edərək E.Çələbi yazırdı ki, dörd dəmir darvazalı bu bazarın dünyada bərabəri yoxdur (165, 319-322). Həmçinin Təbriz bazarlarında fəal əmtəə mübadiləsinə heyrətlə seyr edən Şarden də onun bazarlarını “Asiyada ən yaxşılari” adlandırırdı.

Fransız səyyahı Tavereniyenin məlumatlarına istinad edən bir çox müasirlər Təbrizin böyük iqtisadi və mədəni əhəmiyyətini qeyd edir. Ə.Hüseynov isə Sədr Kazımın monoqrafiyasından belə bir iqtibas gətirir: “Təbriz dünya meydanına çıxan şəhərlər arasında parlaq ulduzdur” (56, 151).

Böyük karvan yolları ayrıcında yerləşən imperiyanın keçmiş paytaxtı Təbrizin XVII əsrdə yenidən böyük iqtisadi mərkəzə çevrilməsinə diqqət yetirən Evliya Çələbi “böyük şəhərin və qədim qalanın” əhatəli təsvirinə, geniş yer ayırır, Təbrizin bazarlarına və ticarət həyatına diqqət yetirir. Çələbi xüsusilə qeyd edir ki, Təbrizdə 7000 dükan vardır ki, burada hər cür və hər növ mal satılır. Görünür ki, Uzun Həsən Ağqoyunlunun (1468–1478) dövründə tikilmiş, Səfəvi qoşunlarının viranətmə siyasətindən möcüzəli şəkildə xilas olmuş əzəmətli Qeysəriyyə karvansarayını nəzərə alaraq, E.Çələbi

Təbrizdə “dünyada tayı-bərabəri olmayan vahid iri qübbə altında yerləşən böyük ticarət müəssisələrinin mövcudluğu barədə məlumat verir (165, 23). Şardenin məlumatlarına əsaslanan bir çox tədqiqatçılar göstərir ki, Təbriz bütün Səfəvi imperiyasında “əhəmiyyətində, böyüklüyünə, var-dövlətinə, ticarət və əhalisinə görə” ikinci yeri tuturdu. Təbriz şəhərindəki dükanların sayını Şarden 15 min göstərir və xüsusilə qeyd edir ki, Təbriz bazarı bütün Asiyanın ən yaxşı bazarıdır (167, 128).

Təbrizin dükanlarının sayı barədə E.Çələbi və Şarden tərəfindən göstərilən rəqəmlər belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, əsrin ortalarına doğru şəhərdə ticarət yüksək sürətlə inkişaf edirdi.

Təbrizin böyük ticarət əhəmiyyətindən, həmçinin əsrin sonlarında Azərbaycandan keçən Cəməli Karreri məlumat verir. Xüsusi ilə “Eysariyyə adlandırılan, qübbə formasında olan böyük bina” onu yaxşı mənada dəhşətə gətirir. Müəllif göstərir ki, şəhərin ən bahalı, gözəl malları buradadır (70, inv. 4570).

Azərbaycan şəhərlərinin tarixi inkişafında Şamaxı şəhərinin xüsusi rolu danılmazdır (108, 287). Bu qədim şəhər karvan yollarının mühüm arteriyalarından birində yerləşməklə Yaxın Şərqdə əsas iri ticarət, sənətkarlıq mərkəzi kimi tanınmışdı. Özünün əlverişli coğrafi şəraitinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu şəhər XV əsrin sonlarında Vasko de Qama tərəfindən Hindistana dəniz yolunun kəşfindən sonra belə özünün tranzit ticarət rolunu qoruyub saxlamışdı.

1623-cü ildə Şamaxıda yaşamış rus taciri F.Kotov şəhərin ticarət və təsərrüfat həyatı barədə məlumat verir: “Şamaxıda mallar müxtəlifdir, həm hazır rənglənmiş ipək, həm də xammal ipək boldur, ipəyi Şamaxıda rəngləyirlər, xammal isə Şamaxı yaxınlığındakı kəndlərdən gətirilir. Burada dükanlar çoxdur, karvansaraların sayı isə 20-dən artıqdır” (153, 35-36).

XVII əsr Şamaxı şəhərinin əhəmiyyətini onu “İran şəhəri” adlandıran farsdilli müəlliflər də qeyd edirlər (168). Şamaxının ticarət həyatı barədə qiymətli məlumatlar, həmçinin

Avropa səyyahlarının qeydlərində əks olunub (118). İki dəfə Şamaxıda olmuş A.Oleari bu şəhərin cənub hissəsini əhatə edən böyük bazar, orada satılan hər cür əmtəə barədə, həmçinin xaricilərə məxsus ticarət evləri və ya anbarlar barədə məlumat verir (99, 461-466). XVII əsr səyyahı Y.Streys həmçinin bu şəhərin Şərqi tranzit ticarətində böyük rolunu göstərir: “Şəhərin cənub hissəsindəki bazarda ayrı-ayrı giriş və çıxışı, dükanları olan iki böyük həyət mövcud idi ki, burada xarici tacirlər öz malları ilə ticarət edirdilər. Birincisi şahkarvansara adlanır ki, bu da imperator sarayı deməkdir. Burada daha çox ruslar düşür, qalay, neft, samur xəzi və digər mallarla ticarət edirlər” (140, 245).

M.Çulkov yazır: “Şamaxı şəhəri qədimdən Midiyanın bir hissəsini təşkil edir, indi isə Şirvan əyalətinin paytaxtıdır. Burada böyük ticarət işləri həyata keçirilir, ipək fabrikləri əhaliyə böyük gəlir gətirir. Bura ticarət məqsədi ilə gələn hind, türk, rus və digər xarici tacirlər də az deyildi” (156, 614). Müəllif həmçinin göstərir ki, Şamaxıda 20-dək karvansara və ya qonaq evləri vardır, şəhərə çoxlu mallar gətirilir. Burada yaşayan tacirlər ən yaxşı mallarla ticarət edirlər, xüsusilə Şamaxıya böyük miqdarda gətirilən ipək və mahud satırlar (156, 612).

Şirvandan gətirilən böyük məbləğdə xam ipək və ipək parçalar haqqında Cüveyni, Kartmer və başqaları məlumat verirlər (29, 52-55).

Şamaxı şəhəri tacirləri təkcə böyük məbləğdə xam ipək və ipək məmulatlarına malik olması ilə cəlb etmədi. Şirvan xam ipəyi eyni zamanda yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənirdi. Ayrı-ayrı mənbələrə əsaslanan erməni tarixçisi S.V.Ter-Avetisyan bu barədə yazır: Məlumdur ki, xam ipək ticarətində Şamaxı, Şəki və Ərəşdən sonra Gürcüstan da müəyyən rol oynayırdı. Lakin Gürcüstan ipəyi keyfiyyətinə görə Şirvan və Gilan ipəyindən xeyli geri qalırdı, kobud idi və buna görə də xeyli ucuz qiymətləndirilirdi (145, 223). Hələ XV əsrdə səyyah İ.Ştilberqer yazırdı ki, Şirvanda ən yaxşı ipək vardır (120, 52).

Şirvan ipəyi nəinki Şərq ölkələrinə və Rus dövlətinin şəhərlərinə ixrac olunurdu, hətta Venesiyaya aparılır, burada həmin xam ipəkdən “əla məxmər” istehsal olunurdu.

Şamaxı ipəyinin böyük hissəsini əvvəllər ingilislər Rusiya və Türkiyə vasitəsi ilə Avropaya aparırdılar. XVIII əsrin 40-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq isə onların yerində rus tacirləri möhkəmlənir. C.Forşter Şirvanda ipək istehsalının böyük əhəmiyyətini təsdiqləyirdi (151, inv. 380).

Azərbaycanla Rusiya arasındakı ticarət əməliyyatlarında da Azərbaycan ipəyinin mühüm yeri danılmazdır. XVIII əsrin ortalarında Moskvada 50 ipək müəssisəsi var idi ki, onlar da orta hesabla 3 min pud xammal ipəkdən istifadə edirdilər (163,121). İpək istehsalına görə Şamaxı şimali İran şəhərlərini geridə qoyurdu. Şirvanın iqtisadi və siyasi həyatının uzun müddət mərkəzi olan Şamaxı Azərbaycan tarixinin iqtisadi həyatında bütöv bir dövr ərzində mühüm rol oynamışdı (57, 2-3; 153, 81-82).

Azərbaycanın tranzit və xarici ticarətində önəmli halqa olan Şamaxı Avropa-Asiya ticarətinin, sanki, anbar yeri, birjası idi. Bura, xüsusilə Volqa-Xəzər yolundan istifadə edən tacirlərin: Rus-Azərbaycan, Rus-İran, Rus-Hindistan ticarətinin toplum yeri idi. Göstərilən yol Şabran-Dərbənd-Tərki-Həştərxan və Moskvaya, həmçinin geriye aparırdı. Volqa axarı ilə geriye – Dərbəndədək (çox zaman Niyazabad, ya da Bakıyadək) su yolu nisbətən asan idi. Ticarət gəmiləri Dərbənd, ya da Niyazabadda boşaldılır, buradan karvanlar Şabran, yaxud Lahıcdan keçərək qısa yolla Şamaxıya istiqamət alırdılar. Dərbənddən Şamaxıyadək yol altı gün çəkirdi (48, 59).

Şamaxını Təbriz və Ərdəbillə əlaqələndirən bir neçə yol var idi. Onlardan biri Cavad yolu idi. Bu yol Kür-Araz qovşağından başlayaraq Qarabağ düzünə-Xudafərin körpüsünə və daha uzaqlara uzanırdı. Korneli de Brüin yazır: “1703-cü il sentyabrın 10-da Kür-Araz qovşağının sağ sahilində idim. Ərdəbildən on gün yol gəlmiş karvan gördüm. Şəhərə Təbrizdən 15 gün yol gəlmiş karvan çatdı” (73, inv. 480, s 342).

Şamaxıdan böyük karvan yolu Osmanlı dövlətinə də aparırdı: 1) Şamaxı-Ərəş-Gəncə-İrəvan-Türkiyə; 2) Şamaxı-Gəncə-Tiflis-Türkiyə; 3) Şamaxı-Qarabağ-Naxçıvan-İrəvan-Türkiyə (108, 286).

Varşava-Kafa (Kımda) – Azov və Qara dəniz istiqamətində Cənubi Qafqaz xalqları Polşa və ona qonşu Avropa ölkələri ilə də əlaqə saxlaya bilirdilər. Lakin bu yol nisbətən az əhəmiyyətli idi. Şərqi səyahət edən Taverenye (1664) İzmirdən Təbrizə 600 dəvə, elə o qədər də atdan ibarət karvanla gəldiyini yazır (169, 125, 217-218).

Ölçüsünə, eləcə də ticarət-sənətkar dükanlarının sayına görə Şamaxı bazarını ötüb-keçən Ərdəbil bazarı, yəqin ki, ikinci hesab oluna bilər. Dördkünc gümbəzli xüsusi bir bazarda qiymətli daşlar, qızıl, gümüş, xalça, qiymətli ipək parçaları, qızılı və gümüşü saplarla bəzədilmiş kətan parçalar alveri gedirdi. Oleari yazır ki, bu binadan üç darvaza ayrı-ayrı örtülü küçələrə açılır və bu küçələrdə müxtəlif ucuz mallar satılır (99, 584). Təbriz kimi Ərdəbil də çoxsaylı karvan yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşirdi ki, şəhərin bu cür əlverişli yeri onun iqtisadiyyatında mühüm önəm kəsb edirdi.

Ticarətin ümumi həcmi baxımından Ərdəbil Şamaxıdan geri qalırdısa da, bir çox xarici şəhərlər, ölkələrlə ticarət aparan mərkəz hesab olunurdu.

Naxçıvan, Marağa, Mərənd, Gəncə, Xoy, Bakı, Ərəş, eləcə də digər şəhərlər çoxsaylı dükanları olan bazarlara malik idi. Demək olar ki, şəhərlərin hamısında bazarların satış malları üzrə bölgüsü, yəni mal-qara, çörək, duz və yağ, düyü, sərrac, taxta-şalban bazarları diqqətli cəlb edir (99, 591).

İpək ticarətinin böyük mərkəzlərindən biri, həmçinin iqtisadi əhəmiyyətini bir çox orta əsr səyyahlarının qeyd etdikləri Ərəş idi. İpək ticarətində mühüm yerlərdən biri, eləcə də Şəki şəhərinə məxsus idi ki, (150, 23-24) burada hələ qədimdən böyük miqdarda istehsal olunan xam ipək başlıca ixracat predmeti olmuşdur. Ştilberqerin məlumatlarına əsaslanan prof. İ.P.Petruşevski yazır ki, Şəki vilayəti bu dövrdə ixracat məq-

sədi ilə, əsasən, gözəl ipək istehsal edən, çiçəklənməkdə olan ölkə idi. E.Çələbiyə istinad edən elə bu müəllif göstərir ki, Şamaxı, Şəki və Ərəşdən sonra ipək ticarətinin böyük mərkəzi Gəncə şəhəri olmuşdur (108, 100). Bir çox Qərbi Avropa müəllifləri xarici bazarlarda “Seta Gangia” (yəni “Gəncə ipəyi”) adlandırılan ipək növündən bəhs edirlər. Gəncə ipəyi yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənirdi (5,41). Volmskinin “Gəncə tacirləri xaricə ildə 100 tay ipək göndərmələri” haqqında məlumatı bir Gəncə tacirinin söylədiklərinə əsaslanır (124, f. 77, iş 3, v. 420-423).

A.Suxanovanın məlumatlarına əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, müəllifin burada olduğu 1653-cü il üçün bir çox cəhətdən əvvəlki əhəmiyyətini itirən Gəncə şəhəri hələ də ticarət və sənətkarlıq mərkəzi hesab olunurdu (108, 184). Bir sözlə, ipəkçiliyin əsas mərkəzi Şamaxıdan savayı yuxarıda göstərilən digər ipək istehsal mərkəzləri də mövcud idi.

Ərəş, Qəbələ, Gəncə kimi rayonların ipək istehsalında rolu barədə, həmçinin polkovnik Stepan Burnaşov məlumat verir. Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin hakimiyyəti dövründə (1783–1787) rus imperiyasının nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərən S.D.Burnaşev XVIII əsrin 80-ci illəri üçün Gəncə şəhərinin ticarət mərkəzi kimi azəhəmiyyətli olmadığını qeyd edirdi. Xarici ticarətdə Gəncənin rolunu yüksək qiymətləndirən müəllif yazırdı ki, İran və Hindistanla böyük ticarət Gəncə vasitəsi ilə aparılır (44, 15-21).

Bunlarla yanaşı, Azərbaycanın digər ipəkçilik rayonlarının da az əhəmiyyət kəsb etməməsini xatırlatmaq gərəkdir (129, 11). Bronevskinin məlumatlarına görə (42) Talışda, az miqdarda da olsa, istehsal edilən ipək keyfiyyətinə görə Gilan ipəyindən geri qalmırdı.

Azərbaycanın ticarət və iqtisadiyyatında Naxçıvan şəhərinin də əhəmiyyəti az olmamışdır (67, 271). Buradan bir çox ölkələrə müxtəlif sənətkarlıq məmulatları: taxta və ipək məmulatlar, xalçalar, tətbiqi incəsənətin bir çox başqa nümunələri, pambıq-parça və yun parçalar ixrac olunurdu (81, 42;

71, 91). Yerli tacirlər Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrinə tez-tez mal aparırdılar (18, 11-12).

Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca yerləşən bir çox şəhər və limanlar mühüm ticarət əhəmiyyəti ilə seçilirdi. Həştər-xandan cənuba tərəf yol boyunca Tərkidən sonra Dərbənd böyük şəhər idi.

Hələ XIII–XIV əsrlərdə Dərbənd Ön Asiya və Cənubi Qafqazdan Qızıl Ordaya, rus knyazlıqlarına və Qərbi Avropa ölkələrinə karvan yollarında yerləşən iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzi kimi mühüm rola malik idi. Lakin XIV əsrin sonlarında ticarət yollarının dəyişilməsi ilə əlaqədar və təbii limana malik Bakının yüksəlişi ilə bağlı Dərbənd əvvəlki əhəmiyyətini itirməyə başlayır. Artıq XV əsrin sonlarında bu şəhərin çox az əhalisi olmasına diqqət edən İtaliya səyyahları Dərbənd limanına az gəmi yaxınlaşdığını qeyd edirdilər (109, 85; 134, 81; 34, 144).

Dərbəndin iqtisadi rolu XVII–XVIII əsrlərdə, az da olsa, qalmışdı. Belə ki, XVIII əsrdə M.Çulkov yazırdı: “Dərbənddə ticarət etmək üçün bir çox fars, gürcü, erməni və hindli tacirlər bura gəlirdilər (156, 513). Onlar Cənubi Dağıstan və Azərbaycanın yaxın rayonları ilə ticarət edirdilər”. Dərbənd bu zaman Rusiyanın Dağıstan və Azərbaycanla ticarətində əsas mərkəz olaraq qalırdı. Burada yerli istehsal mübadiləsi edilir, əhali isə özünün rus dəmirinə, poladına, kətanına və s. olan tələbatını ödəyirdi.

Sualtı daşların gəmilərin sahilə yaxınlaşmasına maneçiliyi baxımından Dərbənd çox əlverişsiz liman idi. Belə ki, gəmilər sahilədən xeyli aralıda, açıq dənizdə lövbər salmalı olurdular (53, 21-22). Lakin bu əlverişsizliyə baxmayaraq, Rusiya Dərbəndə mallarını göndərməkdən imtina etmirdi. S.Bronevskiye görə isə az mal alıb-satan “qaraqaytaqlar, tabasaranlar, kubaçalar və digər dağıstan xalqları Dərbəndlə ticarət əlaqələri saxlayırdılar” (42, 224).

Xəzər dənizinin o zaman üçün baş limanı sayılan Bakının XVII əsrdə Azərbaycanın iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzi

kimi əhəmiyyəti şəksizdir. Görkəmli alim, coğrafiyaşünas Əbdür Rəşid Bakıvının məlumatlarına əsaslanan İ.P.Petruşevski belə nəticəyə gəlir ki, XV əsrin II yarısından Bakının əhəmiyyətinin güclənməsi Dərbəndin rolunun azalmasına səbəb olmuşdur (109, 193). Bu məsələdə Bakının əlverişli buxtada yerləşməsi və mühüm strateji əhəmiyyətə malik olması ilə yanaşı, məişətdə yanacaq kimi, həm də müalicəvi məqsədlə istifadə olunan Bakı neftinin də rolu az olmamışdır. Sonrakı dövrlərdə isə neft nəinki Azərbaycanda, həmçinin bir sıra qonşu ölkələrdə də geniş istifadə olunur ki, bu da onun ixracının əsas səbəblərindən birinə çevrilir. Məsələn, Kempfer XVII əsrin sonlarında Manqışlaq, Özbəkistan və qonşu şəhərlərə Bakıdan neft daşınmasından bəhs edir (65, 58). E.A.Paxomov bu dövrdə Bakıdan neft, marena, zəfəran, duz ixracı barədə yazır (106, 42).

XVIII əsrin II yarısı üçün Bakının ticarət əhəmiyyətinin daha da möhkəmlənməsi nəinki Dərbəndin rolunun azalmasına, həmçinin Niyazabadın ticarət əhəmiyyətinin minimum səviyyəyə enməsinə gətirib çıxarır. Halbuki Xəzər dənizinin Qərb sahilindəki Azərbaycana aid Niyazabad karvan və dəniz yollarının qovşağında yerləşməsinə görə bu zamana qədər az əhəmiyyətə malik deyildi. 1703-cü ildə Niyazabadda olan Korneli de Bruin burada çoxlu gəmilərin olduğunu, bu yerin ruslar, ingilislər və digər ölkələrin ticarət fəaliyyətinin yeri olduğunu göstərir (73, iş 153).

Artıq XVIII əsrin 90-cı illərində Niyazabad Xəzər dənizində əhəmiyyətsiz bir rol oynayır. Niyazabad limanı əlverişli olsa da, heç bir fayda vermirdi. Çünki qubalılar, Dağıstan xalqları və başqaları öz mallarını, əsasən, Dərbəndə, bir hissəsini isə quru yolla Bakıya apararaq, buradan əvəzində neft, duz və rus malları alırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakının ticarət əhəmiyyəti şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının Quba xanlığı ətrafında birləşdirilməsi mərhələsində daha da artır. Bakı və Şamaxının birləşdirilməsi nəticəsində daha əlverişli liman və ticarət mərkəzi

kəzi əldə edən Quba tacirləri Niyazabada az getməyə başlayırlar.

Məhz Bakı və Şamaxının Qubaya birləşməsindən sonra Niyazabadın əhəmiyyəti azalır və bir daha xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, XVIII əsrin ikinci yarısında səyyahlar – S.Qmelin, C.Forster, M.Biberşteyn Niyazabada cüzi diqqət yetirirdilər (14, 292).

Bakının bir çox müxtəlif ölkələrin diqqətini cəlb etməsini sübut edən məlumatlar az deyil. Bakı Cənubi Qafqaz, Ənzəli, İranla ticarətin başlıca məntəqəsi idi. Təkcə 1716–1722-ci illərdə Bakıya 1160 min manat məbləğində mal gətirilməsi haqqında məlumatı göstərmək kifayət edər (42, 252-253).

XVIII əsrə aid çoxlu sayda rus pullarının köhnə Bakı qalası ərazisindən, buxta daxilindən və Abşeron kəndlərindən tapılması Bakı vasitəsilə böyük ticarətin aparılmasından xəbər verir (105, 68). Şamaxıda, İrəvanda, Gəncədə, Naxçıvanda, Təbrizdə kəsilən Səfəvi pullarının Bakı ərazisində aşkarlanması Bakının Azərbaycanın digər şəhərləri ilə daxili ticarətinin inkişafını sübut edir (105, 66-67).

XVIII əsrin mənbələri yekdilliklə Bakının böyük ticarət əhəmiyyətini təsdiqləyir. “Bakı şəhəri ən yaxşı limandır. Burada gəmilər yeddi sajen dərinlikdə təhlükəsiz şəkildə dayana bilər (53, 49). İ.Berezinə görə, Bakı Xəzər dənizinin qərb sahilində təhlükəsizliyinə görə, demək olar ki, ən yaxşı limandır, digər əlverişli tərəflərinə görə isə bu sahildə heç bir rəqibə malik deyil. Belə ki, Bakı İrandan Volqaya gedən ticarət yolu ayrıcındadır, həmçinin Şirvan, Cənubi Qafqaz və Dağıstanla əlverişli əlaqəyə malikdir (37, 22). Bütün il boyu donmayan Bakı limanı S.Qmelinin fikrincə, Xəzər dənizində ən yaxşı limandır (53, 123). M.Biberşteyn isə belə hesab edir ki, Bakı “yeganə geniş və əlverişli limandır” (39, iş 466, s 15).

Bakıdan dəniz yolu Salyana və Lənkərana aparırdı ki, bu limanlar da XVII–XVIII əsrlərdə az əhəmiyyətli olmamışdır. Həştərxan və Salyan arasında daim ticarət gəmiləri üzürdü.

Bakıdan və Ənzəlindən quru yolla mərkəzi İran, Kiçik Asiya torpaqlarına və Hindistana getmək olardı. XVIII əsr sənədlərinə əsasən bu yol hələ “Şah Abbas tərəfindən abadlaşdırılmış və lazım olan yerlərdə karvansaralar tikilmişdi (14, 282). Sözügedən yol Ərdəbil, Təbriz, Qəzvin, Kaşan, İsfahandan keçirdi. İsfahandan yol iki hissəyə ayrılırdı: bir yol – Fars körfəzinə, o birisi isə İraq şəhərlərinə – Bağdad və Bəsrəyə aparırdı. Lakin həmin yol feodal müharibələri şəraitində çox təhlükəli və keçilməz idi (14, 283).

İngilis səyyahı C.Forster Benqaliyadan Böyük Britaniyaya səfəri zamanı bu cür yol qət etmişdi: Şərqi Hindistanın şimal sərhədlərini keçərək, Kabil – Herat – Bərforuş istiqamətində hərəkət etmiş, sonra Xəzər dənizi ilə Bakı – Həştərxan – Tsaritsın – Moskva – Tver – Peterburq və daha sonra Böyük Britaniya (151, iş 380; 5, 160).

Azərbaycan dəniz və quru yollarında mühüm bir yer tutmaqla Şərq ölkələrinin Avropa ilə əlaqəsində vacib bir halqanı təşkil edirdi. Azərbaycanın daxili ticarət yolları onun iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərini birləşdirirdi. Onların içərisində mühüm yer Şamaxıya məxsus idi. Belə ki, Şamaxı Azərbaycanın şimal və cənub xanlıqlarını birləşdirən mühüm bir yerdə yerləşirdi.

Bakı, Salyan, Quba, Şamaxı arasındakı ticarət yolları daim canlı idi. Şamaxıdan Qəbələyə, Şəki və Gəncəyə yol var idi. Şamaxıdan Cavada olan yol Muğan düzü vasitəsi ilə Ərdəbil dağlarına, daha sonra isə Zəncan, Sultaniyyə, Qəzvin və Kaşana aparırdı. Ərdəbildən başqa bir yol Təbrizə istiqamətlənmişdi. Lənkərandan daha bir yol Cavad və Şamaxı ilə əlaqə yaradırdı (11, 17-33).

Ticarət yolları Azərbaycanı həmçinin Gürcüstan və Dağıstanla əlaqələndirirdi. 1764-cü ildə Şamaxı tacirlərindən biri Osmanlı tacirlərinin “İzmir və Ərzurumdan keçərək, Şamaxıya Avropa malları gətirmələrindən xəbər verir (14, 279). Gəncə və Şamaxıya yollar, həmçinin Qars və Bəyaziddən də gəlirdi (42, 214).

E.Çələbi nəinki böyük ticarət mərkəzlərində, həmçinin kiçik şəhərlərdə, böyük satış məntəqələrində onlarla bazarın, sənətkar dükanlarının və karvansaraların olduğunu göstərir. Karvansaraların sayı haqqında, fərqli də olsa, Şarden, Korneli de Bryün, Kotov, digər müasirlər xəbər verirlər. Təkcə Şeyx Səfiəddin məqbərəsinə (Ərdəbildə) səkkiz karvansara məxsus idi (165, 242-243).

Avropadan Asiyaya gedən tranzit ticarət yolunda yerləşən Azərbaycan hələ qədimdən Avropa və Yaxın Şərq ölkələrinin siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan şəhərlərini işğal edən farslar, ərəblər, türklər, monqollar qəsb etdikləri yerləri var-yoxdan çıxardıqları halda, ticarət yollarında karvansaraların bərpa və inşasına, gərəkli yerlərdə körpülər salınmasına diqqət yetirmişlər (124, f Yermolovix, siyahı 1. iş 322, vərəq 68).

Bakının XVIII əsrə aid planında da səkkiz karvansara qeydə alınmışdır. Onların əsas hissəsi XVII əsrdən qalmış, bəziləri fəaliyyətini dayandırmışdı. Maraqlıdır ki, kiçik şəhərlərdə tikilən karvansaralar memarlıq quruluşuna, gözəlliyinə görə böyük ticarət mərkəzlərinin karvansaralarından geri qalmırdı. Məsələn, Miyanə şəhərindəki karvansara Səfəvi dövlətində mövcud karvansaralar içərisində ən yaxşılardan hesab olunurdu. Zəncan şəhərindəki karvansara da bədii tərtibatı, üslubu baxımından gözəl abidə hesab edilirdi (99, 463).

XVIII əsr səyyahları S.Qmelin, M.Biberşteyn və başqaları quru yolla səyahət etmişlər və onlar hamısı, eləcə də yerli mənbələr karvansaralar haqqında məlumatlar verir. M.Biberşteyn yazır: “Ən yaxşı karvansaralar Beşbarmaqdan başlayaraq Bakıya və Salyanadək sahil boyunca olan yoldadır. Onların ətrafları divarla hörülmüş və bu karvansaralar üzəri yonulmuş daşlarla tamamlanmış geniş quyulara malikdir. Onlar səyyahlara böyük köməklik göstərirlər (39, 51). M.Biberşteynin 1796-cı ilə aid bu məlumatları şimal-şərqi Azərbaycanın dəniz sahilləri boyunca çoxlu karvansaraların olduğunu göstərən S.Qmelinin daha erkən məlumatları ilə təsdiqlənir.

1773-cü ilin dekabrında Salyandan Bakıya gedən yolda S. Qmelin bir karvansaraya yaxınlaşır. “İki saatdan sonra biz başqa bir karvansaraya, elə həmin müddətə isə daha başqa birinə çatdıq” (53, 57-58).

Karvansaralar nəinki yollarda, həmçinin şəhərlərdə də tikilirdi. İngilis səyyahı C.Forster Hindistandan Peterburqa və daha sonra Londona hərəkət etdiyi zaman 1784-cü ilin aprelində Bakıda olmuş və göstərir ki, şəhərdə xristianlar və sünni müsəlmanlar üçün nəzərdə tutulmuş karvansara vardır. Şəkidə Gəncə, Təbriz, Şamaxı, ləzgi, erməni karvansaraları vardı ki, karvansaralarda adları çəkilən yerlərin tacirləri yerləşirdilər (151, 15). Çulkova əsasən, Şamaxıda iyirmiyədək karvansara var idi (156, 612). XVIII əsr karvansaralarından biri indiyədək Bakıda qalmaqdadır və tarixi abidə kimi qorunur. Yarıdağılmış vəziyyətdə karvansaralar da bir çox yerlərdə, xüsusilə Azərbaycanın köhnə ticarət yollarında qalmaqdadır (23, 351-354).

Karvansaraların çoxluğu, şübhəsiz, Azərbaycanın fəal xarici ticarət əlaqələrini təsdiq edir. Bu, binaların sahəsi isə ticarətin həcmi barədə məlumat verə bilər. Şardenə əsasən, Təbrizdə 300 nəfərin yerləşə biləcəyi böyük karvansaralar var idi (167, 235). Şamaxı karvansaralarından birinin aşağı mərtəbəsində 40 otaq sayan Korneli de Brünün məlumatından (73, 25) nəticə çıxarmaq olar ki, yuxarı mərtəbədə də elə o sayda otağın olması təbiidir. Bakı, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı və digər Azərbaycan şəhərlərində ikimərtəbəli karvansaralar haqqında müasirlər az yazmışlar (49, 252-254; 153, 75-100). Real hesablamalar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, Təbriz karvansaraları sutkada on minlərlə taciri malları ilə bərabər yerləşdirə bilərdi.

Azərbaycan ərazisində yerləşərək onu daxili, xarici və tranzit ticarətlə əlaqələndirən Təbriz, Şamaxı və Ərdəbil idi. Bu şəhərləri Azərbaycanın digər şəhərləri və xarici ölkələrlə əlaqələndirən əsas yolları qeyd edək.

Avropa-Asiya ticarətinin Təbrizdən istiqamətlənən əsas yolları bunlar idi: 1) Təbriz–Miyanə–Ərdəbil–Qum–Kaşan–İsfahan–Bəndər Abbas (ya da Hörmüz)–Hindistan; 2) Təbriz–Mərənd–Naxçıvan–İrəvan–Türkiyə və daha uzaq ərazilər; 3) Təbriz–Van–Diyarbəkir–Suriya (Aleppo), oradan dənizlə Avropa ölkələri; 4) Təbriz–Zəncan–Sultaniyyə–Yezd–İsfahan və daha uzaq ərazilər; 5) Təbriz–Mərənd–Naxçıvan–İrəvan–Gəncə–Ərəş–Şamaxı. Buradan Təbriz mallarının müəyyən hissəsi Volqa-Xəzər yolu ilə Rusiyaya daşınırdı. Təbrizin Marağa ilə birbaşa əlaqəsi var idi. Bu yol Urmiya gölünün sahili boyunca keçirdi. Əylisli Zəkəriyyənin yazdığına görə, məsafəni dəvə üstündə 40 saata qət etmək olardı (18, 28-29).

Şamaxının da Ərdəbillə on iki günlük karvan yolu kimi ticarət əlaqəsi var idi. Öz növbəsində, Ərdəbillə birbaşa əlaqəsi olan Təbrizdən mallar Şamaxıya, oradan da Dərbəndə aparılırdı, Dərbənddən Rusiyaya göndərilirdi (39, 42).

Ərdəbildən və Azərbaycanın digər şəhərlərindən Rəştdən keçərək, Xəzərin cənub sahili ilə hərəkət edən karvanlar İranın şimal-şərq şəhərlərinə (Məşhədə, Astrabada), eləcə də Orta Asiyaya gedə bilirdi. Rəştdən, həmçinin Lənkərandan həm quru, həm də dəniz yolu ilə keçərək, Şamaxı, Dərbənd və Həştərxana yol almaq olardı (126, 119).

Daxili və xarici ticarətin, müvafiq olaraq əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı müxtəlif texniki bitkilər istehsalının artırılmasına ruh verirdi. Tütün, zəfəran, küncüt, boyaq kökü istehsalı artırdı (99, 449). Bir çox rayonlarda yetişdirilən küncüt tumundan yağ çəkilirdi. Dənli bitkilərdən düyü istehsalı önəmli sayılırdı və bu səbəbdən Azərbaycanın, demək olar ki, bütün rayonlarında, xüsusən cənub rayonlarında bu bitkinin istehsalına böyük önəm verilirdi. Cənub torpaqların məhsuldarlığını xüsusi olaraq qeyd edən Əylisli Zəkəriyyə yazır: “Burada keyfiyyətinə görə Hind düyüsünü ötüb-keçən və İspaniyayadək ixrac olunan əla düyü yetişdirilir” (18, 28-29).

Neft və duz ilə yanaşı, zəfəran Bakının ticarətində mühüm yer tuturdu. Abşeron yarımadasında yetişdirilən zəfəran müx-

təlif yeməklərə əlavə olunan ədviyyat kimi nəinki Azərbaycan şəhərlərinə göndərilir, həmçinin xaricə də ixrac olunurdu (119, 612). Mərənd əhalisinin istehsal və ticarətinə xüsusi diqqət verdikləri məhsul qırmis (qırmızı boya) idi. Yəqin ki, boyaq kökü kimi qırmızı boya da daxili və xarici bazarda geniş tələbata malik olmuşdur.

Mənbələr Təbriz, Ərdəbil, Mərənd, Ordubad sakinlərinə məxsus çoxlu sayda bağlar, tarlalar haqqında xəbər verir. Oleari qeyd edirdi ki, Azərbaycan və ona qonşu bir çox ölkə əhalisi meyvə ticarəti hesabına yaşayırlar (99, 753, 756, 758). Təbrizin ərik və üzümü, Ordubadın armudları, Şirvanın alma və üzümü nəinki Azərbaycanda, eləcə də onun hüdudlarından çox-çox uzaqlarda məşhur idi (73, 22).

A.Oleari təsdiq edir ki, Ərdəbil yaxınlığında mal-qara üçün otlaq sahələri olan altmış kənd var idi. O, yazır ki, mal-qara ticarətindən böyük gəlir əldə olunurdu. Azərbaycanın Yaxın Şərqi bir çox ölkələri ilə qoyun ticarətində müstəsna rolunu haqqında Tavernye də yazır. Tavernye həm daxili, həm də xarici bazara qoyun ixracında Azərbaycanın əsas yer tutduğunu göstərir (169, 102-103). Bütünlükdə müəllif mal-qara alverini ticarətin əsas sahələrindən biri hesab edərək mal-qara sahiblərinin böyük gəlir götürdüklerini qeyd etməyi unutmur.

Səfəvilər atçılığın inkişafına böyük diqqət yetirir, Azərbaycanda, əsasən Ərdəbil ətrafında, Şirvan düzlərində, Qarabağ və Muğanda çoxsaylı at sürüləri saxlayırdılar. İtaliyalı səyyah Qemelli Kareri yazır: “Təbrizdə at meydanında yaxşı atlar satılır və mən doqquz yüz abbasiyə bir at aldım” (70, 27-28). Kareri bu cür atların İtaliyada üç dəfə baha satıldığını da nəzərə çatdırır. Daxili və xarici ticarətin obyektləri sırasında dəvə və eşşəklər də az rol oynayırdı.

E.Çələbi göstərir ki, Təbrizin ipək paltarları hər yerdə şöhrət tapmışdı, başqa sözlə, onlar daxili və xarici ticarətdə fəal iştirak edirdilər (165, 254). Ümumiyyətlə, XVII əsr Azər-

baycan şəhərlərində parça istehsalı əsas yer tutduğu üçün parça ticarəti digər sənətkarlıq məhsulları sırasında birinci idi.

Xüsusilə Təbriz pambıq parça növləri (kutni), qumaş, sətın, fata, məxmər (qızılı saplarla toxunmuş və adı), daraği, atlas, zərbaft parçaları, Ərdəbil kəci, fata və taftı, Şamaxının müxtəlif növ daraği, fata parçaları, Gəncənin yüngül ipək parçaları, Bakının qumaşı, Naxçıvanın rəngli çitləri nəinki Azərbaycan bazarlarını, həm də xarici bazarları doldururdu (165, 254).

Xalça ticarətinin ən iri mərkəzləri Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı hesab olunurdu. Xalçalar da daxili və xarici ticarətdə mühüm yerə malik idi. Tarixi sənədlərdə Azərbaycan və İrandan suf adlı yun parçalar tez-tez xatırladılır, onların müxtəlif ölkələrə, əsasən də Rusiya şəhərlərinə ixracı haqqında məlumatlar verilir (130, 117-118).

Avropa səyyahları qeyd edirlər ki, Səfəvi dövləti hüdudlarında emal olunan qiymətli dəri növləri (şaqren, safyan) Hindistana, Yaponiyaya, Rusiyaya və Polşaya aparılırdı. Rusiya və Polşa vasitəsi ilə bu məhsullar da uzaqlara, müxtəlif Avropa ölkələrinə yayılırdı (58, 82-83). Şaqren və safyan hollandların Səfəvi dövləti ilə ticarətində əsas məhsullar hesab olunurdu. Holland tacirləri Azərbaycan və İran dərillərinin Hindistan və Yaponiyaya aparılmasında vasitəçi kimi çıxış edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, dəri istehsalında əsas yer Azərbaycan şəhərlərinə, xüsusilə də dəri istehsalının nəhəng mərkəzi Təbrizə məxsus idi (175). Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Ərdəbil, Bakı və Ordubadda xeyli inkişaf tapmış metal məmulatlar istehsalı da xarici bazar üçün nəzərdə tutulurdu. Bunlar içərisində böyük hissəsi Rusiyaya ixrac olunan yaraqəsləhə mühüm yerə malik idi (165, 51).

1631-ci ildə imzalanan Holland-İran müqaviləsinə əsasən, Hollandiya ərazisində ticarət edən Səfəvi tacirlərinə imtiyazlar verilir (58, 70). Belə ki, sənədə görə onlar yerli tacirlərin ödədikləri həcmdə gömrük və rüsum ödəyə biləcəkdilər. Təbii ki, bu saziş iki il əvvəl I Şah Səfinin ingilis Ost-Hind şirkəti ilə imzaladığı və ingilislərə həmin hüquqları verən

sazişin əks-sədası idi. Lakin Səfəvi tacirləri, o cümlədən Azərbaycan tacirləri Qərbi Avropa ölkələrinə, həmçinin Hollandiya tez-tez səfər etmirdilər.

1620-ci ilə aid sənəddə (124, f. Pos. Prikaz, sənəd 1, s. 5) Şamaxı bəylərbəyi Yusif xanın tacirlərinin Moskva knyazlığına apardıqları malların siyahısı verilir. Buradan görünür ki, müxtəlif mallarla yanaşı, tacir Xudaverdi Vəliyev “37 qızılbaş kamkası, 13 qızılbaş məxməri, 38 pambıq parça, 3 qızılı sapla işlənmiş qurşaq, 24 milmil darayi, 2 kisəyi, 6 qumaş, 25 yarıkisəyi parça” aparmışdır. Tacir Nadirhüseyn Məmmədovun malları içərisində “163 əncir Ərəş ipəyi, darayi, gülbasma 3 pərdə, 4 qızılbaş kamka parça” da var idi. Digər azərbaycanlı tacir Məmmədşərif Məmmədov “10 yarıkisəyi, 15 kamka, 3 ipək qurşaq” və s. mallar gətirmişdi. Elə bu sənəddə Şamaxı tacirlərinin Moskvaya 48 tay safyan dərisi gətirmələri haqqında məlumat var. Sonrakı illərdə Moskvaya dəri ixracının artımı hiss olunur. Belə ki, 1675-ci ildə bu şəhərə Şamaxı tacirlərinin 95 tay, 1687-ci ildə isə 145 tay safyan dərisi gətirmələri haqqında qeydlər mövcuddur (124, Pos. Prikaz, sənəd 1, s. 4-6).

XVII əsrdə (xüsusilə II yarısında) Moskvada ticarətlə məşğul olan Azərbaycan, İran, Hind, erməni tacirlərinin malları içərisində sırf Azərbaycan şəhərlərində hazırlanan parça və toxuculuq məmulatları diqqəti cəlb edir. 1696-cı ildə Moskvaya təkcə bir dəfəyə 1650 hissə Bakı qumaşı aparılmışdır (124, Pos. Prikaz, sənəd 4, s. 113-114).

Azərbaycandan Türkiyə və Avropa ölkələrinə böyük miqdarda pambıq, yun, düyü, boyayıcı xammal, xüsusilə boyaq kökü aparılırdı. Azərbaycan nəinki İranı, həmçinin Hindistan, Türkiyə, bir sıra başqa ölkələri boyaq kökü (marena) ilə təmin edirdi.

Hindistandan Hörmüzə gələn gəmilər geri qayıdarkən Azərbaycandan oraya gətirilən boyaq kökünü iri partiyalarla daşıyırdılar (168, 132).

Tavernye xəbər verir ki, Azərbaycanın cənub torpaqlarında böyük miqdarda meyvə qurusu hazırlanır və onların müəyyən hissəsi Toqata, Diyarbəkəre, Bağdada aparılır (169, 602). İxrac olunan meyvə qurusu içərisində ərik qurusu üstünlük təşkil edirdi.

Yerli və xarici tacirlər xüsusi qruplar yaradaraq qoyun sürüləri alır və Türkiyəyə göndərirdilər. Azərbaycandan Türkiyəyə gedən müasirlərdən biri yazır: “Bu sürülərin ən kiçiyi mindən çox qoyundan ibarətdir. Elə bir gün olmadı ki, çoxlu sürüyə rast gəlməyim” (48, 79). Türkiyə, Hindistan, bazarlarına qoyunlardan savayı, dəvələr, atlar, qatırlar da aparılırdı (48, 80).

Azərbaycanın xarici siyasətində Rusiya çox mühüm yer tuturdu. Səfəvi qoşunlarının sultan qüvvələrini məğlub edərək Cənubi Qafqazdan çıxarması Rusiya ilə Azərbaycan arasında ticarətin xeyli genişlənməsinə səbəb oldu. Demək olar ki, son orta əsrlər boyunca Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Əylis və Azərbaycanın digər şəhərlərindən tacirləri Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində görmək olardı. Onlar xam ipək, pambıq, müxtəlif sənətkarlıq məmulatları, boyaq maddələri və s. ilə Moskva, Arxangelsk, Həştərxan, Nijni Novqorod, Saratov, Yaroslavl, Rostov, Kazan və bir çox digər Rusiya şəhərlərində ticarət edirdilər (65, 1-2; 131, 28-31).

XVII əsrdə Azərbaycanın xarici ticarətində birinci yerin xam ipəyə məxsus olduğunu inkar etmək olmaz. Şirvandan, Qarabağdan ölkənin bir çox əyalətlərindən xam ipək böyük miqdarda Türkiyə, Rusiya, Polşaya, onların ərazisi vasitəsi ilə Qərbi Avropa ölkələrinə daşınırdı (168, 124).

Xam ipək ticarəti çox gəlirli hesab olunurdu. XVII əsrin ortalarında bir pud yüksək keyfiyyətli xam ipək Şamaxı bazarlarında 22-25 rubla satıldığı halda, Moskvada 40 rubla satılırdı. Moskva və Arxangelskə ixrac olunan xam ipəyin xeyli hissəsi orada xarici tacirlərə satılırdı. Nəinki yerli tacirlər buradan Rusiyaya xam ipək aparırdılar, rus tacirləri də Azərbaycana xam-ipək alıb-satmaq üçün gəlirdilər (65, 137).

Volqa-Xəzər yolu ilə ticarət ildən-ilə daha da perspektivli olaraq İstanbul və Hələb vasitəsi ilə xam ipək tranzit ticarətini təhlükə altına alırdı. XVII əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanca olan İsveç səyyahı L.Fabrisius yazırdı ki, İran mallarının Türkiyə şəhərlərinə və Türkiyə vasitəsi ilə digər liman şəhərlərinə aparılması barədə Səfəvi-Türk razılaşmasına baxmayaraq, ruslar İran malları ticarətini öz torpaqlarına yönəltmək üçün az qüvvə sərf etməmişlər. “Ruslar müxtəlif hədiyyələrlə böyük səfirliklər göndərərək, farslarla ticarət sazişi bağlaya bildilər və bu sazişə əsasən, İran təbəələri öz malları ilə Rusiyaya getmək, Rusiyadan-Novqorod, Smolensk, ya da Arxangelskdən keçərək başqa şəhərlərə getmək hüququ əldə etdilər” (48, 76).

XVII əsrin 70-ci illərindən rus-Azərbaycan əlaqələri daha geniş inkişaf tapır. Həmçinin Rusiya vasitəsi ilə Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət fəallaşır. 1679-cu il tarixli sənəddən görünür ki, xam ipək ticarətini müəyyən qrup tacirlər öz əllərində cəmləşdirirdilər. Buna misal olaraq, Şamaxı taciri Məmməd-yusif Qasimov və yeni Culfa taciri Qriqori Lusikovun həmkarları adından rus hökmdarına müraciətini göstərmək olar. Həmin müraciətdə 48 7000 pud xam ipəyin Rusiya vasitəsi ilə Qərbi Avropaya aparılması üçün icazə istənilirdi (39; 72).

Moskvada xam ipəklə ticarətdə Azərbaycan şəhərlərinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Buna görə də bütün XVI–XVII əsrlər ərzində Rusiya Şərq ticarətini öz əlinə almağa çalışan xarici (İngiltərə, Hollandiya, Fransa) dövlətlərə qarşı gah gizli, gah da açıq şəkildə inadla mübarizə aparırdı. Rusiyanın çar və özəl tacirləri nəinki Cənubi Qafqaz ölkələrində özləri ticarət etməyə cəhd göstərirdilər, eyni zamanda “birinci əl satıcısı olmağa çalışırdılar ki, daha da böyük gəlir əldə etsinlər (135, 31).

Rus tacirləri Avropa mallarının Şərq ölkələrinə və Şərq mallarının Avropaya xarici tacirlərin əli ilə daxil olmasından çox narazı idilər. Ruslar Şərq ticarətini öz əllərində cəmləşdirməyə, özləri Şərqlə Avropa arasında vasitəçi olmağa can

atırdılar. Son nəticədə onların mübarizəsi uğurla nəticələndi. Belə ki, İngiltərənin “Moskva kompaniyası” 1649-cu ildə bütün imtiyazlarını, güzəştlərini itirdi və Rusiya ilə ümumi əsaslarla ticarət aparmalı oldu (66, 133).

1673-cü ildə Culfa kompaniyası ilə yeni müqavilənin bağlanmasıdan sonra onun nümayəndələri artıq Şərqi malları ilə Rusiyadan keçərək Qərbi Avropaya gedə bilmirlər. Belə ki, bundan bir qədər əvvəl, 1667-ci ildə Rusiya hökuməti xariciləri Rusiyadan tranzit yolla Şərqi ticarətindən kənarlaşdırmaq haqqında xüsusi ticarət nizamnaməsini tətbiq etmişdi (74, 48-49; 158, 38).

I Pyotrün hakimiyyəti dövründə Rusiyada ipək istehsalı yaradılmışdı: 1714-cü ildən 1725-ci ilədək 14 ipək manufakturası meydana çıxmışdı. Lakin rus ipək sənayesi, demək olar ki, bütünlüklə, əsasən, xəzəryanı ölkələrdən gətirilən xammaldan asılı idi (83, 107, 110; 76, 31-56). A.Volniskidə xüsusi ilə Azərbaycanından gətirilən xam ipəyə tələbatdan yazırdı (62, 40).

I Pyotrün planlarına görə Azərbaycan torpaqlarından gətirilən bu qiymətli məhsul Rusiyanın yenidən yaradılmış manufakturalarında xammal kimi istifadə olunmaqdan əlavə, xammal ipək ticarəti barədə müqavilənin bağlanması nəzərdə tutulan xarici ölkələrə, əsasən İngiltərə, Hollandiya, Fransa və Polşaya göndərilməli idi (130, 20).

Ticarət əməliyyatlarında Azərbaycanın yüksək təbəqələrinin nümayəndələri ya dili bilmədiklərinə görə, ya da ki, dini baxışlar səbəbindən uzaq səfərlərə çıxmırdılar, öz mallarını bu mənada daha fəal xristian sahibkarlara satırdılar. Böyük qismi qriqoryan mənşəli bu tacirləri etiqadlarına görə erməni adlandırırtdılar. Bununla belə, ticarət əməliyyatlarında erməni tacirləri əsas etibarilə inhisarçılar kimi çıxış edirdilər. Təkcə onu göstərmək kifayət edər ki, 1792-ci ilin yalnız aprel ayı ərzində erməni tacirlər Həştərxana 2600 pud Gəncə xam ipəyi gətirmişdilər (80, 122).

XVIII əsrdə Xəzər dənizində bütün daşıma vasitələri Rusiyanın əlində cəmləşmişdi. Burada bir dənə də olsa, Avropa

gəmisi yox idi, Şərq ölkələri isə iqtisadi və texniki geriliklə əlaqədar Xəzər dənizində donanmaya malik deyildilər.

Həştərxandan Dərbəndə, Bakı, Səlyan, Lənkəran, Ənzəli, Mazandarana və geriyə yüklər ancaq rus gəmilərində daşınırdı (149, inv. 7215).

1752-ci ildə Senatın qərarı ilə Həştərxan, Azərbaycan və İran arasında malların daşınması üçün 25 dəniz gəmisindən ibarət təsis edilən özəl gəmi kompaniyası bu sahədə inhisarçı hüquqlara malik idi (156, 336-337; 340-349).

Rusiya ilə böyük ticarətdə iştirak edən bir çox Azərbaycan tacirləri Həştərxan sahibkarlarının kompaniyalarında fəaliyyət göstərir və tez-tez onların gəmilərini icarəyə götürürdülər. Yük daşımalarının başqa, bir çox yayılmış forması isə podrat qiymətini ödəməklə malların podrat üsulu ilə daşınması idi. İranda olduğu kimi Azərbaycan xanlıqları da XVIII əsrdə kirjim və sandallar – kiçik gəmilər istisna olunmaqla, dəniz donanmalarına malik deyildilər. Kirjim və sandallar uzaq səfərlərə yararlı deyildi, küləyə doğru hərəkət etmələri səbəbindən dəniz fırtınalarına davam gətirə birmirdilər. Lakin hətta bu kiçik gəmilər belə sərbəst yola çıxmır, rus gəmilərinə əlavə kimi yük daşınmasında iştirak edirdilər (14, 305). Belə bir vəziyyət Azərbaycan ticarətini rus ticarət kapitalından asılı salan səbəblərdən biri idi. Rusiya ilə müqayisədə Azərbaycanda İranın iqtisadi geriliyi də buna imkan verirdi.

Rusiya imperiyasının hakim dairələri Azərbaycanın dənizətrafı rayonları və Gilanda gəmi tikintisinə mane olur, gəmi inşasında gərəkli olan materialların, gəmilərin İran və Azərbaycanda satışına imkan vermirdi. Həmçinin çar hökuməti gəmi inşasında təcrübəsi olan ustaların öz sərhədlərindən kənarında fəaliyyətini qadağan etmişdi (111, 227). Bütün bunlar sübut edir ki, çar imperiyası Xəzər dənizi üzrə dəniz yüklərinin daşınmasında inhisarlaşdırma siyasəti yeridirdi. Azərbaycan, eləcə də İran tacirlərinin Xəzər dənizi ilə ticarət etmələrinə maneçilik törədən amillərdən biri məhz bu tacirlərin uzaq məsafələr üçün gəmilərinin olmaması idi. Həştərx-

xandakı gəmilərin kapitanları bu vəziyyətdən sui-istifadə edərək yol xərcini bahalaşdırır. Artıq pul almadan tacirlərin mallarını yükləməsinə icazə vermirdilər (5, 91).

Yüklərin quruda daşınmasında dəvə, at, qatır kimi vasitələrdən istifadə olunurdu. Quba, Bakı, Gəncə və Şamaxıda yüklərin böyük hissəsi arabalar vasitəsi ilə daşınırdı.

XVII əsrin 80-90-cı illərində Volqa-Xəzər yolunda hindli tacirlər də fəaliyyətlərini gücləndirirlər. Eyni zamanda Türkiyə və Suriya ərazilərindən keçən tranzit yolların əhəmiyyəti zəifləsə də, Azərbaycan mallarının xeyli hissəsi məhz bu yolla – İstanbul-İzmir-Hələb vasitəsi ilə Avropa ölkələrinə göndərilirdi (48, 76).

Bu dövr üçün İstanbul, Ərzurum, Bursa bazarlarında Azərbaycan və İran tacirlərinin görünməsi haqqında məlumatlar da var. Bəzən Səfəvi, o cümlədən azərbaycanlı tacirlər Türkiyə şəhərlərində o qədər çox qalırdılar ki, yerli hakimlər öz təbəələrindən aldıkları vergiləri onlardan da tələb edirdilər (48, 69-81).

İran və Azərbaycandan xam ipəyin aparılmasında türk tacirləri də iştirak edirdilər.

Bursalı Hacı Mustafanın Səfəvi dövləti ərazisindən 42 tay xam ipək gətirməsi (1621-ci il) haqqında məlumat var. Sənədin mətnindən aydın olur ki, Səfəvi dövlətindən xam ipəyin Bursaya gətirilməsi sahəsində tacirin xeyli təcrübəsi olmuşdur. Bəzi Osmanlı tacirləri gətirdikləri xam ipəyi digər ölkələrə aparıb satırdılar. Məsələn, Bursaya gətirilən 40 tay xam ipəyin Venetsiyaya aparılması xəbər verilir (48, 78). Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi əlaqələri XVIII əsrdə də davam edirdi.

Məlum olduğu kimi, Bakının əhəmiyyəti Şərqi Avropa vasitəsi ilə Ağ dənizdən Şimali Dvinə, Volqa və Xəzər dənizinə, daha sonra quru yolla Azərbaycan vasitəsi ilə İran, Hindistan və Çinə yolun əldə edilməsi ilə bağlı daha da artmış olur. Məhz buna görə Rusiya Həştərxanın Bakı ilə mütəmadi əlaqəsini bütün qüvvəsi ilə saxlamağa çalışırdı.

XVII əsrdə Rus dövlətində Şərqi tacirlərinin fəaliyyəti az miqdarda şəhərlərlə məhdudlaşdı. Bu mənada onların içərişində Xəzər dənizinə Volqa ticarət yolunun çıxışında yerləşən sərhəd şəhəri – Həştərxan daha çox seçilirdi.

Avropadan Çinə, Orta Asiya, Hindistan və İrana gedən yolda – Volqa mənsəbində yerləşən Həştərxan artıq XII–XIV əsrlərdə iri iqtisadi mərkəz idi. XVI əsrin II yarısında bütün Volqa yolunun Rusiya əlində cəmləşməsindən sonra Həştərxan yenidən mühüm ticarət əhəmiyyəti kəsb etməyə başlayır. Rus dövlətində kommərsiya fəaliyyəti ilə məşğul olan Şərqi tacirlərinin əsas hissəsi məhz burada toplanır. XVI əsrin II yarısında Moskvanın Orta Asiya, Azərbaycan və İranla əmtəə dövriyyəşində vasitəçi məntəqə kimi Həştərxan Rus dövləti üçün böyük əhəmiyyətə malik idi (150, 56).

Mənbələr Aleksey Mixayloviçin (1645–1676) çarlığı dövəründə Rusiyanın Şərqlə ticarətinin xüsusilə genişlənməsindən xəbər verir (21, 21). Bu zaman Rusiya Şərqi ticarətinin əsas mərkəzi Həştərxan Şirvan vasitəsi ilə bir çox digər ölkələrlə mütəmadi ticarət əlaqələrini saxlayırdı (80, 122).

Volqa ilə, daha sonra Xəzər dənizinin qərb sahilı boyunca Rus dövlətindən Azərbaycan və İrana ən qısa yol mövcud idi. Həmin yoldan XIV–XV əsrlərdə Şirvan hakimi Fərrux Yasarın III İvana göndərdiyi səfirliyi (1465-ci il) və böyük Moskva knyazının Vasili Papin başda olmaqla cavab səfirliyi istifadə etmişlər. Məlum olduğı kimi, Tver taciri Afanasi Nikitinin də qoşulduğı tacir qrupu Həştərxandan Xəzər dənizi vasitəsi ilə Dərbəndədək yol qət edərək quru yolla Şirvan paytaxtına – Şamaxıya gəlib çıxmışdı (110, 331-345).

Həmçinin Şirvan vasitəsi ilə Xəzər-Volqa yolu ilə 1475-ci ildə “Böyük knyaz, Moskva dövlətinin səfiri Mark Rosso və Venesiyalı Kantarini Təbrizdən, Uzun Həsənin yanından gəlmişlər.

Dərbənddə onlara “Həştərxana gedən, ipək parçalar, bir çox xırda mallarla yüklənmiş tacirlər də qoşulur” (40, 63).

Şamaxı, Gəncə, Bakı və digər şərq şəhərlərində olduğu kimi, Həştərxanda da müxtəlif ölkələrin tacirləri üçün karvansaralar adlandırılan qonaq evlərinə xüsusi yerlər ayrılırdı.

Həştərxana Şamaxı, Dərbənd, Ürgənc, Tarkov və başqa şəhərlərdən tacirlər və ya onların nümayəndələri gələrək ticarət şərtləri barədə danışıqlar aparırdılar (157, 10-11).

Həştərxanda gömrük idarəsi fəaliyyət göstərirdi. Ticarət gəmiləri Həştərxana yaxınlaşan zaman onların qarşısına gömrük idarəsinin məmurları çıxaraq lazım olan gömrüyü alırdılar. Gömrük sistemi bu zaman Azərbaycan şəhərlərində də mövcud idi. Burada gömrük orta əsr hakimlərinin ən mühüm gəlir mənbəyi olduğu üçün onun alınmasına xüsusi diqqət göstərilirdi (66, 45-48).

XVIII əsrdə rus ticarət gəmiləri Xəzər dənizi üzrə daimi reyslərini daha çox Həştərxandan başlayırdı. Azərbaycan, erməni, fars, hind və digər tacirlərlə ticarət məqsədi ilə onlar Xəzərətrafi şəhərlərə – Bakıya, Dərbəndə üz tuturdular (35, 108-122).

Şardenə əsaslanan Ə.Hüseynov İrandan və Azərbaycandan böyük məbləğdə ipək ixracı barədə məlumat verir (56, 161). Bu dövrdə Azərbaycandan ildə 2000 ədl (tay) ipək ixrac olunurdu. Yerlərdə bir pudu 15-16 rubla əldə edilən xam ipək rus və Avropa tacirlərinə böyük gəlir verirdi. Belə ki, Yaroslavl-da xam ipəyin pudu 50-60 rubl, Arxangelskdə 70 rubl, (66, 130) Qərbi Avropa ölkələrində isə daha baha idi (65, 80-84).

Şərq ticarətinin Avropa ölkələri, o cümlədən rus dövlətinin iqtisadiyyatının inkişafında əhəmiyyətini bir çox rus və Qərbi Avropa tədqiqatçıları təsdiqləyir (72; 98; 149; 114). Ümumi və xüsusi tədqiqat əsərlərində “Şərq ticarəti” ən sərfəli və gəlirli kimi səciyyələndirilir (66, 130).

Rəşt müqaviləsinə (1732) görə İrana xəzəryanı vilayətləri güzəştə getmək müqabilində Rus hökuməti rus tacirləri üçün müstəsna hüquqlar əldə etmiş oldu. İran hökuməti rus mallarından heç bir gömrük alınmayacağını, tacirlərin “azad və müstəqil surətdə” İran dövlətinin hüdudlarına hərəkətini təmin

edəcəyini, həmçinin İran vasitəsi ilə Hindistan və digər Şərqi ölkələrinə maneəsiz tranzitə şərait yaradacağını öhdəsinə alır (58, 194; 150). Lakin Nadir şah dövlətinin dağılmasından sonra, müstəqil Azərbaycan xanlıqları möhkəmlənib, Rəşt müqaviləsini qeyri-qanuni hesab edərək (çünki müqavilə onlarla deyil, şahla bağlanmışdı) rus tacirlərindən gömrük alırdılar (14, 388). Belə şəraitdə Rusiyanın işgüzar dairələri hakimiyyət qarşısında gömrük münasibətlərinin nizamlanması məsələsini qoyur.

Rus ticarətinin gömrükdən azad edilməsi və ona digər güzəştli şərtlər verilməsi üzrə bütün rəsmi tədbirlər şimal-şərqi Azərbaycanın Rus dövləti qarşısındakı 1782-ci il ticarət öhdəliyində əksini tapmış olur (12, 102-103; 12, 32). Bu öhdəliklər şimal-şərqi Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısında İrandan siyasi və iqtisadi cəhətdən asılı olmadığını bir daha təsdiqləyir. Bu öhdəliyin imzalanmasında Quba hakimi Fətəli xanın rolunu xüsusilə qeyd etmək gərəkdir. Belə ki, Quba xanlığı Azərbaycan və İranın digər hissələrindən fərqli olaraq, əvvəlcə Salyanda, Şamaxının birləşdirilməsindən sonra isə bütün şimal-şərqi Azərbaycanda rus təbəələrinə böyük güzəştlər, o cümlədən gömrüksüz ticarət hüququ vermişdi (14, 393).

Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının hakimi öz tacirlərinin maraqlarını müdafiə edərək, bu cür şəraitin onlar üçün də yaradılmasına bir neçə cəhd etdisə də, azərbaycanlı tacirlərin Rus torpaqlarında gömrüksüz ticarətinə nail ola bilmədi.

Qeyri-bərabər hüquqlu ticarət münasibətləri vəziyyəti ona gətirib çıxarırdı ki, qeyri-rus təbəələr öz mallarını tez-tez xəzəryanı rayonlara rus markası altında aparmağa başlayırlar. Rəsmi sənədlərdə göstərilir ki, rus tacirləri gömrüksüz ticarət məqsədi ilə özgə mallarını öz adları altında daşıyırlar. Konsul Yablonskinin məlumatları da bunu təsdiq edir: “bir çox rus təbəələri gömrüksüz ticarət xatirinə hindli və fars tacirlərinin mallarını öz malları adı ilə aparırlar” (14, 403). Şübhə etmək olmaz ki, bu zaman məhsulun gömrüksüz idxal-ixracı

üçün gizli razılaşmalar olurdu. Yəni bu iş müəyyən məbləğ müqabilində görülürdü.

Belə bir vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün Cənubi Qafqaz və İranda ticarətlə məşğul olan tacirlərə və onların iş icraçılarına öz mallarının siyahısı olan pasporta malik olmaq əmr edilmiş, gömrük idarələri, rus konsullarına isə buna ciddi nəzarət tapşırılmışdı (11).

Sonralar rus təbəələri və onların iş icraçıları Xəzəratrafı vilayətlərə yollanmazdan əvvəl öz malları ilə bərabər Həştərxan gömrükxanasında yoxlamadan keçir, quberniya dəftərxanası isə onlara gömrüksüz ticarət hüququ əks olunmuş və malların siyahısı olan xüsusi pasport təqdim edirdi. Maraqlıdır ki, gömrüksüz ticarət hüququndan danışılarkən 1732-ci il Rəşt müqaviləsi əsas tutulur, bu sənədin Azərbaycan və Prikaspi vilayətləri üçün qüvvəsini itirməsi, eləcə də yeni şərtlər haqqında razılaşmalar nəzərə alınmırdı (14, 405).

Görülən tədbirlər qismən müvəffəqiyyət gətirirdisə də, qeyri-rus mallarının rus markası altında idxal-ixracı üçün başqa yollar axtarırdı. Gömrükdən azad olmaq və rus təbəələrinin imtiyazlı vəziyyətindən istifadə etmək məqsədi ilə Cənubi Qafqaz mənşəli tacirlər çox zaman ailələrini əvvəlki yaşayış yerlərində qoyaraq müəyyən müddətə Qızlar və Həştərxanda məskunlaşmışdılar. Bəzən onlar ikili təbəəlik saxlayır, hətta iki soyadı götürürdülər (14, 407).

Azərbaycan, Gilan, Hind və Xivə tacirlərinin kommertkollegiyaya müraciətlərində 1782-ci il gömrük tarifində göstəriləyindən çox gömrük alınması barədə narazılıqlar əks olunur. Tacirlər gömrük məmurlarının rüşvətخورluğu, özbaşınalığı haqqında şikayətlər edirdilər. Bu özbaşınalıqlar həddini aşaraq ticarətə ziyan vurmağa başladığı zaman Rusiya hakim dairələrinin diqqətini cəlb etdi. Ancaq məsələ senatda müzakirə olunaraq Həştərxan gömrükxanasına tapşırıqla kifayətləndi: Şərqi tacirləri sıxışdırılmasın (14, 411).

XVIII əsrin II yarısında rus ticarətinin şimal-şərqi Azərbaycanda olduğu kimi heç bir yerdə bu cür güzəştli şərtlərə

malik olmasına baxmayaraq, çar hökuməti şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının tacirlərini gömrüklərin alınması məsələsində digər Şərq ölkələrinin tacirlərindən ayırmırdı.

Bütün bunlar Azərbaycan ticarətinə güclü zərbə idi. Azərbaycanda rus tacirlərinin gömrüksüz ticarət prinsipi qeyri-bərabər ticarət münasibətlərini sübut edərək, rus ticarət kapitalının buradakı üstün vəziyyətini möhkəmləndirirdi.

Qeyd olunduğu kimi şah qoşunları Araz üzərindəki Culfanı (köhnə Culfa) dağıdaraq, ipəyin Culfa vasitəsi ilə Türkiyə və oradan da Avropaya aparıldığı yolu kəsmişdi. Culfanın əvəzinə İsfahan yaxınlığında Yeni Culfa adlandırılan erməni koloniyası meydana çıxdı. Karvan yolları İsfahandan keçərək Fars körfəzinə, Avropa ilə Hindistan arasındakı dəniz yolunda olan Hörmüz və Bəndər-Buşirə uzandı. Bunlar ingilis və holland koloniyaları arasındakı əsas məntəqələrə çevrildilər. “Bütöv yüz il ərzində Hörmüz Fars körfəzində İran, Türkiyə, Hindistan və Ərəbistan arasında ticarətin mərkəzi olmuşdur və Hind-Avropa ticarətində onun böyük əhəmiyyəti var idi. Əhalisinin (XVI əsrdə 80 min nəfərdən XVII əsrin ortaları üçün 600 min nəfərədək) və qonaq evlərinin sayı sürətlə artan İsfahan Səfəvi imperiyasının ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilir (77, 51). Şəhərə çoxlu xarici tacirlər (ingilis, fransız, çin, holland, ispan, italyan, rus, hind, gürcü, yəhudi, erməni, azərbaycanlı, buxaralı) gəlirdilər.

İran hökumətinin və onun ticarət-siyasi dairələrinin ənənəvi siyasəti Şirvanın xarici ticarətdəki aparıcı rolunu ləğv edərək İsfahanı əsas ticarət mərkəzinə çevirmək məqsədinə istiqamətlənmişdi. Lakin görülən bütün tədbirlərə baxmayaraq, İsfahan, əvvəllər olduğu kimi, sonralar da rus-İran, rus-Azərbaycan ticarətində görkəmli rol oynayan baş mərkəz – Şirvanın yerini tuta bilmədi.

XVII əsrin sonlarından özünü hiss etdirən Səfəvi dövlətinin tənəzzül əlamətləri, məlum olduğu kimi, XVIII əsrin 30-cu illərində bu dövlətin varlığına son qoydu. Daxili çəkişmələr, əfqan tayfalarının hücumları iqtisadi həyatda da dərin izlə-

rini qoydu: əmtəə istehsalı və ticarəti məhdudlaşdırdı. Müasir İran jurnallarına, əsərlərinə və səyyahların məlumatlarına istinadən söyləmək olar ki, bu dövrdə İranın cənub və mərkəzi əyalətləri iqtisadi həyatının son dərəcə tənəzzülü dövrünü yaşayır, kənd təsərrüfatında istehsal münasibətləri aşağı düşür, ticarət, sənətkarlıq və şəhər həyatının iflası özünü açıq-aşkar büruzə verirdi.

Göstərilən səbəblər üzündən, əsasən isə I Şah Abbasın və Nadir şahın dağıdıcı siyasəti səbəbindən Azərbaycan da güclü ziyan çəkir. Lakin təbii coğrafi və iqlim şəraiti Azərbaycan və Şimali İranın müqayisədə qısa müddətə dirçəlməsinə kömək etmiş olur. Şimalda, Azərbaycanda süni suvarma İranın cənub və mərkəzi əyalətlərində olduğu kimi mühüm rol oynamadığı üçün şimalda iqtisadi həyat tezliklə normal vəziyyət ala bildi. Şimalın iqtisadiyyatının gələcək inkişafında Rusiya ilə sıx əlaqələrin də təsirini unutmamaq olmaz. Belə ki, XVIII əsrin I yarısında 14 il ərzində Azərbaycanın dənizətrafi rayonları Rusiyanın hakimiyyəti altında olmuşdur. Təqribən elə bu vaxtlar Rusiya hökuməti İranın Ənzəlidən Astrabadadək olan limanlarına və Xəzərətrafi rayonlarına nəzarət edirdi. Buna görə də rusların xam ipək, pambıq apardıqları və dəniz limanlarının olduğu şimal-şərqi Azərbaycan, eləcə də İranın şimal əyalətlərinin ticarət-iqtisadi rolu artmış olur.

Beləliklə, XVIII əsr boyunca şimalın iqtisadi və siyasi birinciliyi aydın şəkildə müəyyənlanmış olur və ölkənin iqtisadi mərkəzi daxili İrandan tədricən bura köçür.

XVIII əsrin bütün II yarısı boyu Orta İran şimaldan ayrılır. Azərbaycan xanlıqlarının mərkəzi İranla iqtisadi əlaqələri də xeyli zəifləyir, müəyyən vaxtlarda isə tamamilə kəsilmiş olur.

Rus-İran ticarətinin şimalda təmərküzləşməsinin mühüm amillərindən biri daxili çəkişmələr olmuşdur. Nadir şah İran dövlətinin dağılmasından sonra müstəqil xanlıqların mübarizəsinin yeni mərhələsi başlanır ki, bu da ölkənin istehsal qüvvələrinin tükənməsini gücləndirir. Bu, ticarətin vəziyyətində də özünü göstərərək İranın ayrı-ayrı hissələri arasındakı iqtisadi

sadi əlaqələri laxladır. Sənədlərdə göstərilir: “Bu əyalətlərdəki fasiləsiz qarətlər görkəmli tacirləri öz kapitalları ilə bərabər Hindistana, Türkiyə və digər təhlükəsiz yerlərə köçməyə məcbur edir (163, 121).

Fars körfəzinə gedən yolda gömrük yerlərinin sayının artması, karvan yollarında qarətçiliyin müvəffəqiyyətli inkişafı da öz işini görür. Rus ticarət kapitalının maraqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə çar hökuməti tədbirlər görməli olur. Hələ 1744-cü ildə Həştərxanda rus gəmilərinə “Gilan, Bakı, Niyazabad və Dərbənd” istisna olmaqla, İran limanlarına üzmək üçün pasportlar verilmirdi (74, 107). Bu da ticarətin xüsusi çəkisini Azərbaycan və Gilanın Xəzərətrafi rayonlarına köçürmək cəhdlərindən irəli gəlirdi.

Rus ticarətinin şimalda cəmləşməsini şərtləndirən başqa bir amil isə İranda güclənməkdə olan xarici rəqabət, xüsusilə də İngilis rəqabəti idi. 1660-cı ildə təşkil olunmuş İngilis Ost-Hind kompaniyası İngiltərənin qarətçi müstəmləkə siyasətində mühüm rol oynayırdı. Niderland kompaniyası ilə müqayisədə onun xeyli güclü kapitalı var idi. Ümumiyyətlə, bütün Avropa kompaniyalarının güclü donanması, qoşunu, çoxsaylı agentləri olurdu, hökumətə də təsir qüvvəsinə malik idilər.

XVIII əsrdə inkişaf etmiş sənaye ölkəsinə çevrilən, böyük müstəmləkə mülklərinə malik İngiltərə öz Avropa (fransız və holland), eləcə də erməni rəqiblərini İran bazarından sıxışdırıb çıxarır. Yeddiillik müharibə nəticəsində fransızlar Hindistandakı müstəqilliklərini itirirlər. 1770-ci ildə isə Fransa Ost-Hind kompaniyası ləğv olunur. Beləliklə, ingilislər Hindistanda hakim mövqeyə sahib olurlar. Bu baxımdan İran və Azərbaycan İngiltərəni Hindistan yolunda İngilis mövqelərinin möhkəmlənməsi, həmçinin ipək ticarəti nöqtəyi-nəzərindən maraqlandırır (68, 69).

Qeyd etmək gərəkdir ki, avropalılar üçün Rusiya vasitəsi ilə İran və Azərbaycan tranzit ticarəti mühüm və gəlirli idi. Bunu ingilis hökumətinin Rusiya hakim dairələrinə Həştərxan vasitəsi ilə Azərbaycan və İranın Xəzərətrafi vilayətlərinə

keçmək hüququ verilməsi barədə müraciətləri təsdiq edir (14, 328).

1774-cü il ingilis-rus ticarət müqaviləsinə (149,114) görə ingilis tacirlərinə Rusiyada, İran və Azərbaycanda azad ticarət hüququ verilir, həmçinin oradan İngiltərəyə gətirilən mallar üçün malın qiymətinin 3%-i məbləğində, yəni rus təbəələrinin ödədiyi məbləğdə gömrük müəyyən edilir.

Mərkəzi İrandan şimala tərəf karvan yollarında qarətlərin davam etməsi avropalıların bu istiqamətdə (Xəzəratrafi rayonlar) hərəkətinə mane olurdu. Bu barədə XVIII əsrin 70-ci illərində şimali İranda ticarətin vəziyyətini əks etdirən S.Qmelin göstərdi: “Avropa tacirləri Mazandarana getməyə ehtiyat edirdilər” (53, 67). Bu da ticarətin İranın cənubunda və mərkəzində cəmləşməsinə səbəb olurdu. Lakin yenə də ingilis, türk malları bəzən kiçik partiyalarla Gilan, Təbriz, Gəncə, Tiflis, Şəki və Şamaxıya daxil olurdu.

Öyrənilən dövrdə dünya ticarət meydanında Azərbaycanın əsas ticarət partnyorunun Rusiyanın olduğunu inkar etmək olmaz. Dərbənddən Rusiyaya yun, marena, xam ipək, Salyan və Cavaddan balıq, kürü, duz, yun, dəri, mal-qara Lənkərandan düyü və ipək ixrac olunurdu. Cənubi Qafqazda ən yaxşı xalçatoxuma mərkəzlərindən olan Quba, Şamaxı və Qarabağdan xalçalar ixrac olunurdu.

1768-ci ilə aid rus rəsmi sənədi Şamaxıdan xam ipəyin Türkiyəyə (Bağdad və Bəsrəyə) aparılmasından xəbər verir. Oradan xam ipək İngiltərəyə də aparılırdı. Şimal-şərqi Azərbaycandan Gilana marena göndərilirdi (87, 106). Dərbənd və Şamaxı marenası yaxşı rəngləyici vasitə idi. Onunla pambıq-parça, ipək, yun parçaları rəngləyir, eləcə də xalça toxuculuğunda istifadə edirdilər.

Senat yanında kommərsiya üzrə komissiya fondunda 1767-1778-ci illər ərzində Azərbaycandan Həştərxana ixrac olunan qaz, çaxır, badam, albuxara, yidə, üzüm və düyü məhsullarının cədvəlləri saxlanılır. Burada həmçinin Dərbənddən, Şamaxı və Salyandan Həştərxana göndərilən məhsulların

qiyməti, miqdarı və onlar üçün müəyyən edilmiş gömrüyün məbləği də əks olunmuşdur (76, 32).

Göstərilən dövrdə Azərbaycana rus ixracı eksportu da (qadağan edilmiş mallar da daxil olmaqla) böyük rəngarəngliyi ilə seçilirdi: məsələn, müxtəlif məxmərlər, yumşaq xəzlər, müxtəlif mahud parçalar, atlaslar, mıx, kağız, sandıqlar, sabun, şüşə, qənd, un və s. Göstərilən bu mallarla rus tacirləri Bakıda ticarət edirdi. Elə bu mallar Şamaxı və digər şəhərlərdə müxtəlif ipək və kağız parçalarla əvəz olunurdu (112, 104).

Bütün bu deyilənlərdən məlum olur ki, XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan Rusiyanın manufakturaları üçün əsas xammal bazası olaraq qalırdı. Rusiya isə əvəzində Azərbaycana sənaye məmulatları və sənətkarlıq istehsalı məhsulları ixrac edirdi. Qeyd etmək gərəkdir ki, XVII əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycan, İran, Orta Asiya mənşəli ucuz və yüksək keyfiyyətli pambıq-parça məhsulları rus mahud məmulatları ilə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparırdı. Buna görə də Rusiya hökuməti yüksək gömrük baryeri yaradaraq onların Rusiyaya gətirilməsinə mane olurdu (112, 120).

Azərbaycanın Rusiya ilə ticarətdə mövqeyinin aydınlaşmasına belə bir kiçik fərq də kömək edə bilər: 1782-ci ilin altı ayı ərzində Xəzərin ticarət dövriyyəsi Həştərxan dəniz gömrük idarəsinin tam olmayan məlumatlarına əsasən 719028 rubl 08 qəpik olmuşdur. Bunlardan idxal 293039 rubl 91 qəpik ixrac – 425483 r. 97 q. idi. Dövriyyənin yarısı – 359234 rubl 27 qəpik Azərbaycan və İranın payına düşürdü (14, 419-420).

Hələ bir qədər əvvəl – 1762-ci ildə Həştərxandan elə ora 234900 rubl məbləğində əmtəə buraxılmışdı. Göstərilən məbləğin yarısından çoxu şimal-şərqi Azərbaycanın payına düşürdü. Qeyd edilməlidir ki, göstərilən dövriyyəyə quru yolla və qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınan mallar daxil edilməmişdir. Halbuki həmin dövrdə bu cür mal daşınmasının əhəmiyyəti az deyildi (42, 210). Sənədlərə əsasən nəticə çıxarmaq olar ki, rus ixracı idxalından xeyli çox idi: gətirdiklərindən çox aparırdılar.

XVII əsrdə dəmirə olan ehtiyacını İsveçin köməyi ilə ödəyən Rusiya XVIII əsrdə artıq özü digər dövlətləri dəmirlə təmin etməyə başlayır. Lakin Qərbi Avropa ölkələrinə azad ixrac olunan dəmirin Şərqi ölkələrinə ixracı qadağan olunmuşdu. Ən yaxşı halda məhdud şəkildə ixrac olunan dəmirin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana aparılması ilk dövrdə qadağan edilir.

Kommers kollegiyanın 1759-cu il 31 dekabr qərarı Orta Asiyaya ildə 100 min pudadək dəmir buraxılmasına icazə verdisə də, İran və Azərbaycana dəmir buraxmamaq məqsədini bildirdi (148, 4). Bu qərar az inkişaf etmiş Şərqi ölkələrində texniki tərəqqi və tikinti işləri üçün rus dəmirindən istifadə edilməsinə imkan verməmək barədə çar hökumətinin arzusu-nu əks etdirirdi. Azərbaycanın kifayət qədər dəmir ehtiyatları olsa da, texnikanın aşağı səviyyəsi bu imkanlardan geniş istifadəyə mane olurdu.

Artıq XVIII əsrin II yarısında Rusiya çuğun əridilməsi sahəsində möhkəm şəkildə dünyada birinci yeri tutduğu zaman (144, 202-204; 113, 129-130) satış bazarlarının genişləndirilməsi tələbi meydana çıxır. Yəni bu zaman Şərqi bazarları yada düşür. Lakin hakim dairələr dəmir ticarətini burada məhdud şəkildə, xüsusi toplanmış adamların köməyi ilə, dövlət xəzinəsi vasitəsi ilə həyata keçirməyi planlaşdırır.

Metalla sərfəli vasitəçi ticarət sonralar, əsasən, qubernatorun razılığı ilə Həştərxanda yaşayan və hakim dairələrə yaxın olan ayrı-ayrı erməni tacirlərin əlinə keçir (141, 311). Metal ixracı, xüsusilə polad ixracı yerlərdə onlardan hərbi məqsədlər üçün (məsələn, qalaların möhkəmləndirilməsi üçün) istifadə olunarsa, dayandırılı bilərdi.

Qadağan edilmiş rus malları siyahısına həmçinin qızıl və gümüş (pul və ya külçə şəklində), qızıl və gümüş qablar, bəzək əşyaları və s. daxil idi. Ümumiyyətlə isə Azərbaycan xanlıqlarında qızıl və gümüş nadir məhsul hesab olunurdu və onların satışı ölkənin təsərrüfatının inkişafında müstəsna rol oynaya bilərdi.

Faktlar təsdiq edir ki, XVIII əsrin II yarısında Rusiya ilə ticarət, əsasən, Cənubi Qafqaz mənşəli tacirlərin əlində idi. Bu ticarətdə ermənilər, azərbaycanlılar, gürcülərlə yanaşı, iranlılar da, Həştərxanda, Azərbaycan və İranın Xəzərtrafi şəhərlərində yaşayan hindlilər də müəyyən dərəcədə iştirak edirdilər.

Əgər XVIII əsrin 30-40-cı illərində Həştərxan idxal və ixrac cədvəllərində həmçinin ingilis tacirlərinin soyadları və böyük miqdarda malları əks olunurdusa, əsrin ikinci yarısında Həştərxan gömrük idarəsinin sənədlərində, eləcə də digər mənbələrdə Avropa tacirlərinin, o cümlədən ingilis tacirlərinin İran və Cənubi Qafqaz ilə ticarətdə bilavasitə iştirakları barədə məlumatlara rast gəlinmir (14, 441). Bu, onunla izah olunur ki, artıq bu zaman üçün onlara Rusiya vasitəsi ilə Cənubi Qafqaz və İrənlə ticarətə imkan verilmirdi.

Hələ XVIII əsrin II yarısından erməni tacirləri İran, Cənubi Qafqaz, Rusiya və Avropa arasındakı ticarətdə görkəmli yer tuturdular. Onların ixracatında əsas məhsul xammal ipək idi, geriyə dönərkən isə Avropa sənaye malları gətirirdilər. Bu məhsulların daşınması XVI və XVIII əsrlərdə, əsasən, Osmanlı (Hələb) vasitəsi ilə aparılırdı (146, 22-23; 66,53).

I Pyotr Rusiyanın maraqlarını nəzərə alaraq ermənilərin Volqa-Xəzər ticarətinə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət göstərirdi. Artıq XVIII əsrin ortalarında erməni tacirləri öz kommersiya fəaliyyətlərini, əsasən, şimali İran və Cənubi Qafqaza keçirirlər. Bu, bir tərəfdən Ost-Hind kompaniyası ilə rəqabətlə bağlı ölkələrin ümumi siyasi vəziyyətindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən ermənilərin etibarlı dayaq hesab etdiyi Rusiya ilə yaxınlaşma və əlaqələrin möhkəmləndirilməsi siyasətindən irəli gəlirdi.

XVIII əsrin II yarısında erməni tacirlər Xəzər ticarətində tutduqları mövqeləri möhkəm şəkildə əllərində saxlamışdılar. Dili, ənənələri, ticarət şərtlərini yaxşı bilən ermənilər Cənubi Qafqazın hər yerində, o cümlədən Azərbaycan şəhərlərində

də ticarət edirdilər. Onlar İrəvan, Tiflis və Qarabağda çox idilər.

XVIII əsrin 70-ci illərinə aid Həştərxan cədvəllərində Həştərxandan mal aparən azərbaycanlı tacirlərin də adları sadalınır. XVIII əsrin II yarısında azərbaycanlı tacirlər içərisində nisbətən mühüm yer Bakı, Şamaxı, Quba, Şəki, Gəncə, Salyan və Ərdəbil tacirlərinə məxsus idi (53, 96-97).

Göstərilən faktlara əsasən söyləmək olar ki, XVII–XVIII əsrlər boyunca Azərbaycan bir çox Şərqi və Avropa ölkələrinə müxtəlif məhsullar ixrac etmişdir. Ölkəmizin ayrı-ayrı şəhərləri və yerlərindən, mövcud təsərrüfatın xüsusiyyətlərindən və təbii resursların məzmunundan asılı olaraq özünəməxsus məhsullar ixrac edilirdi.

Hələ XVI əsrdən Moskva dövlətinə ixrac olunan Bakı nefti ruslar üçün reeksport məhsul olmaqla (165, 134) yanaşı, XVIII əsrdə bütün Rusiya, Qafqazın müxtəlif yerləri və İran üçün işıqlandırma vasitəsi idi (53, 73; 156, 624). Ən yaxşı Azərbaycan xalçaları böyük partiyalarla Avropa ölkələrinə daşınırdı.

Azərbaycan Rusiyadan və Avropadan gətirilən malların Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərinə daşınmasında əsas vasitəçi rola malik idi. Belə ki, Rusiyadan gətirilən qiymətli və böyük hissələrdən ibarət mallar Bakı və Şamaxıda düşürülür, oradan isə digər Azərbaycan xanlıqlarına, qonşu ərəzilərə aparılırdı.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏTİNDƏ HİND TACİRLƏRİNİN VASİTƏÇİLİYİ

XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycanın ticarət əlaqələrində bu dövr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, Həştərxan (1556-cı ildən Rusiya dövlətinin tərkibinə qatılmışdır) şəhərində məskən salan hindli tacirlərin rolu inkar edilməzdir. Dövrünə görə mühüm ticarət limanı və böyük şəhər kimi tanınan Həştərxan Xəzər dənizinə Volqa ticarət yolu çıxışında yerləşməklə, nəinki Azərbaycanın, digər Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinin Hindistan və başqa uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynamış, həmçinin Moskva knyazlığını şərq bazarları ilə bağlayan başlıca halqa olmuşdur.

Hind tacirlərinin və sələmçilərinin böyük koloniyaları hələ qədimdən Yaxın Şərqi iri ticarət mərkəzlərində mövcud idi. Məsələn, Yaxın Şərqdə ən iri hind koloniyasının yerləşdiyi İsfahanda hind tacirləri ermənilərdən sonra paytaxt tacirləri arasında ikinci yeri tuturdu. 1637-ci il üçün Adam Oleari buradakı hind tacirlərinin sayının 12 minə yaxınlaşmasından xəbər verirdi (99, 455). Bu rəqəm hind-rus, eləcə də digər bir sıra mənbələr tərəfindən təsdiq olunur. Hind tacirlərinin bu cür əhəmiyyətli ticarət kompaniyaları Şirazda, həmçinin Həmədanda da mövcud idi. XVIII əsr tarixçisi Avraam İrəvanlı xəbər verir ki, 1725-ci ildə Həmədanın osmanlılar tərəfindən dağıldığı zaman xeyli “varlı və öküzü etiqad edən multanlı tacirlər“ də öldürülmüşdü (61, 37).

Rusiya dövləti ərazisində – Həştərxanda isə hind tacirlərinin ilk dəfə görünməsi “Böyük knyaz Mixail Fyodoroviçin hökumranlığının üçüncü yayına” (yəni 1615–1616) aid edilir. Onlar artıq göstəriləndiyi kimi ticarət sələmçi Hindistan koloniyaları şəbəkəsinə malik İran və Azərbaycandan gəlmişdilər.

XVII əsr üçün Hindistan koloniyalarının iki xəttinin olduğunu aydınlaşdırmağa çalışan N.M.Qoldberq birincinin

Fars körfəzindəki Bəndər Abbasdan Şiraza, daha sonra İsfahana apardığını, ikincinin isə Qəndahardan İsfahana, daha sonra Həmədan vasitəsilə Şamaxıya, Bakıya aparıb çıxardığını göstərir. Bu ikili zəncirin son halqasının Həştərxan olması aydın şəkildə görünür (54, 45-51).

Həştərxan hind tacirlərinin diqqətini əlverişli dəniz yolu ilə Cənubi Qafqaz və İranla bağlı olması baxımından cəlb edirdi. Bu şəhər hələ qədim zamanlardan qonşu ölkələrin tacirlərinin yerləşdikləri bir yer kimi tanınmışdı. 1625-ci ildən isə Həştərxanda XVI əsrdə taxtadan tikilmiş “qonaq evləri” Spasski monastrından bir qədər aralıda erməni, fars və hind daş evləri ilə (Asiya tipli) əvəz olunur (79, 193; 148, 179; 17, 19).

Həştərxanda məskən salmış hind tacirləri mallarını dəniz yolu vasitəsi ilə Niyazabad limanına, Dərbəndə, Bakıya, oradan quru yolla Şamaxı, Ərdəbil, Təbrizə gətirir, daha sonra İsfahandan keçməklə karvanlarla Bəndər-Abbasa, oradan Bəndər-Surat limanına və Hindistana aparırdılar (159, 29-34).

Araşdırılan materiallardan aydın olur ki, Həştərxan gömrükxanasında icazə kağızı verilmiş, öz adları, eləcə də apardıqları məhsulların sayı və siyahısı göstərilməklə Azərbaycana yol almış hind tacirləri haqqında xeyli sənəd mövcuddur. Bəzi sənədlərdə gəmidə tacirlərlə bərabər gedən işçilərin sayı və adı qeyd olunur, aparılan məhsullara möhür vurulması göstərilir.

Sənədlərdən bəzi tacirlərin dəfələrlə eyni istiqamətdə mal apardıqları aydınlaşır. Çünki onların icazə vəərəqləri ayrı-ayrı aylara, bəzən isə fərqli illərə təsadüf edir. Bu cür tacirlərdən 1676-cı ilin müxtəlif aylarında, eləcə də 1680-ci ildə Dərbəndə satış məhsulları aparan Bir Balanın (126, 260), 1672 və 1676-cı illərdə eyni istiqamətdə yola çıxan Uqaçqa Qumovun (126, 174) 1676 və 1680-ci illərdə Dərbəndə məhsullarını gətirən Mal Çandanın (126, 266) və bir çox başqalarının adlarını çəkmək olar.

İstisna edilmir ki, Həştərxan gömrükxana işçiləri onlar üçün tamamilə yad olan adları təhrif etmişlər. Hindlilərin Azərbaycan şəhərlərinə gətirdikləri məhsulların çeşidinə diqqət

yetirsək, görərik ki, onların son dərəcə rəngarəngliyi marağ doğurur. Məhsullardan bir neçəsinə diqqət yetirək: 1677-ci ilin sentyabr tarixli sənədinə əsasən, hindli tacir Kandarka Çariyev (126, 275) Dərbəndə aşağıdakı malları gətirmişdi: 55 arşın qırmızı kətan, 12 funt balıq dişi, 22 kiçik güzgü, 27 bağlama üskük, 3 samur xəzli papaq, qoyun dərisindən tikilmiş 2 papaq və s.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan şəhərlərinə gələn hindli tacirlərin apardıqları məhsullar barəsində 1687–1688-ci il tarixli sənədlər üstünlük təşkil edir (cədvəl IV. 1).

Qeyd etmək gərəkdir ki, Həştərxandan Dərbəndədək gəmi vasitəsi ilə gələn hindli tacirlər buradan digər Azərbaycan şəhərlərinə yayılırdılar. Onların gətirdikləri məhsulların bəzisinin adları, nə üçün istifadə olunduğu hələ də müəyyən edilməmişdir. Sənədlərdə həmçinin tacirlərin keçdikləri yolların təhlükələrdən heç də uzaq olmamasından bəhs edilir, onların pul mübadiləsi haqqında da məlumat verilir. Məsələn, 1667-ci ilin may tarixli sənədində Şamaxıdan Terek istiqamətində Həştərxana üzən ticarət gəmisinin S.Razin dəstələrinin hücumuna məruz qalmasından, bu gəmidə rus, iranlı tacirlərlə yanaşı, Şamaxıdan mal aparan hindli tacirlərin də olmasından bəhs edilir, qeyd olunur ki, gəmiyə hücum edənlərin sayı 70 nəfərdən çox idi, onlar iranlı və hindli tacirlərin bir neçəsini hücum zamanı girov götürmüşlər (126, 160).

Bəzi sənədlər Azərbaycanda ticarət əməliyyatları aparan hindli tacirlər arasında rəqabət, düşmənçilik, bir-birinə mane olmağa çalışma kimi məqamları üzə çıxarır.

Bunların birində göstərilir ki, hindli tacir Sutra Səfəvi dövlətinə xam ipək alıb-satmaq üçün yola düşmüş, bu məqsədlə 4000 rubl məbləğində xəz, bir çox başqa mallar alaraq Təbrizə getmişdir. Həştərxanda yaşayan tanışına mane olmaq üçün Təbrizdə məskunlaşmış qohumu Çandaya məktub yazaraq Sutrmanın mallarını əlindən almağı ona tövsiyə etmişdir.

**Həştərxandan Dərbəndə gətirilən
məhsulların siyahısı (1687–1688)**

Cədvəl IV. 1

Tacirlərin adları	Daşınma tarixi	Aparılan əmtəə
Tiryatka Baqriyev (126, 339)	iyun 1687-ci il	370 savr-vəhşi at dərisi, 50 top stamed*, 38 pud istiot, 14 top yazı kağızı və s.
Lala Maqra (126, 341)	iyun 1687-ci il	10 pud yaşıl mis, 33 top yazı kağızı, 40 samur xəzi, 21 yazılmamış kitab, 5 pud istiot və s.
Bhaqat və Anbi Rama (126, 342)	sentyabr 1687-ci il	144 kosyak** yun parça, 287 bağlama qırmızı dəri, 8 çəllək ağ dəmir, cəmi 20 və 7 tay mal
Qordan (126, 340)	sentyabr 1687-ci il	10 çəllək ağ dəmir, yarım pud kəllə qənd və s.
Çaldi (126, 343)	sentyabr 1687-ci il	63 pud yaşıl mis, 18 pud istiot, 2 pud kəllə qənd, 8 kürk, cəmi 24 tay mal
Molla Ripayev (126, 343)	sentyabr 1687-ci il	40 top yazı kağızı, 95 litr güləbətın, 10 pud qaz lələyi, 20 pud yaşıl mis, 155 bağlama qırmızı dəri və s.
Lala Mangi (126, 344)	oktyabr 1687-ci il	150 bağlama qırmızı dəri, 38 pud çilim, 9 pud yaşıl mis, 20 litr güləbətın, cəmi 14 tay mal
Bhaqat və Qanda Rama (126, 344)	iyul 1688-ci il	75 bağlama qırmızı dəri, 57 hind papağı, 50 top təmiz dələ xəzi, 50000 sancaq, 60000 iynə və s. mallar

* Stamed – yun parça növü

** Kosyak – 14 sajenə bərabər yun parça

Çanda isə, öz növbəsində, Təbriz hakimi Pir Budaq xana böhtanlarla dolu müraciətlər etmiş və bunun nəticəsi olaraq Təbriz xanı heç bir yoxlama işləri aparmadan Sutranı doqquz ay müddətinə həbs etdirmişdir (126, 126).

Alqı-satqı əməliyyatlarını genişləndirərək Azərbaycan şəhərlərinə gəlib çıxan uzaq Hindistan sakinləri burada yerli tacirlərlə qaynayıb-qarışır, hətta onlarla birlikdə müxtəlif şəhərlərə yola düşürdülər.

Sənədlərdən biri Səfəvi səfiri Aslan bəylə Moskvaya yola düşən tacirlərdən bəhs edir (126, 44). Onların içərisində azərbaycanlı, erməni, hindli tacirlərin də adlarına rast gəlmək mümkündür. Siyahıda tacirlər məskunu olduqları yerin adı ilə qeyd olunur: “Şamaxılılar Hacı Budaq, Ağa Məhəmməd, Ağaqulu, Ramazan, ustad Dostu; Ərdəbilli Hacı Haqnəzər, hindli Lekunas.

Qeyd etmək vacibdir ki, hindli tacirlərin Rusiyaya apardıqları mallar içərisində mütləq Azərbaycan torpağının nemətləri də olur, bəzən isə digər mallara nisbətən üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, “Hindli tacir Ləkinin ticarət etdiyi mallarla Saratovdan Moskvaya buraxılması” (124, Pos. Prikaz, iş 1, s. 4) sənədində sadalanan xeyli mallar içərisində böyük sayda Ərdəbil darağı parçalarının olması göstərilir. Bunlar, əsasən, milmil, yaxud dama-dama şəkilli parçalar olaraq bəzən qızılı və gümüşü saplarla işlənir, böyük tələbat doğururdu. Bir çox sənədlərdə bu parça növü istehsal olunduğu yerin adı ilə Şirvan parçaları da adlanır.

Həştərxan gömrükxanasının məlumatlarına əsasən 8 il ərzində, yəni 1737-ci ildən 1744-cü ilədək hind tacirləri İran və Azərbaycan şəhərlərinə 311,7 min rubl mal idxal etmişlər. Göstərilən illər ərzində İrandan, həmçinin Azərbaycan şəhərlərindən ixrac olunan əmtəələrin ümumi məbləği iki dəfə çox olub, 661,1 min rubla çatırdı (62, 6).

Yazılı məlumatlara əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Həştərxanda məskən salmış hind tacirləri böyük imtiyazlara malik olmuşlar. Belə ki, onlar rus ticarət adamları ilə bərabər

məbləgdə gömrük ödəyir, həmçinin bütün orta və aşağı Volqaboyunu idarəçiliyi altında saxlayan Kazan prikaz idarəsi məhkəməsinə aid edilirdilər.

Həştərxanda müvəqqəti qalan tacirlər isə, görünür ki, digər tacirlərlə müqayisədə heç bir üstünlüyə malik deyildilər və Posol prikazının məhkəməsinə tabe idilər (162, 128-144; 37, 82-91).

Həştərxan gömrükxanası və hind tacirlərinin ticarət dövryyəsinin ümumi məbləğini aydınlaşdırmaq imkan xaricində olsa da, hətta qeyri-tam məlumatlara əsasən, söyləmək olar ki, hind tacirləri Rusiya, Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, İran və Hindistan kimi ölkələrin ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli rola malik olmuşlar.

Hind taciri Sutor Moskvada olduğu zaman Posol prikazında bildirmişdi ki, 1647-ci ildə Həştərxana gəlmiş 25 hind tacirinin hər biri 3-4 min rubl və yaxud cəmi 75-100 min rubl məbləğində mal gətirmişlər. Eyni zamanda həmin sənəddə göstərilir ki, bu tacirlər Rusiyaya birinci dəfə gəldikləri üçün gətirdikləri mal da çox deyildi (162, 129).

Hindli tacirlərin Rusiya, Orta Asiya, Şərqi Avropa ölkələrinə apardıqları məhsullar içərisində Azərbaycandan alaraq digər ölkələrdə baha qiymətə satdıqları mallar da az deyildi. Eyni zamanda onlar müxtəlif ölkələrdən Azərbaycan şəhərlərinə növbənöv mallar gətirirdilər.

1648-ci ilə aid sənəddən (126, 89) Dərbəndə mal göndərən (63 tay ingilis kətanı, 63 müxtəlif qiymətli xəzlərdən hazırlanmış kürk, 3 böyük büllur güzgü, 2 sandıq və s.) Çutrayka Kedikovun gəmisinin Niyazabad limanı yaxınlığında qayalara dəyib parçalandığından, mallarını aparan kürəkəni Salaknanın mallarla bərabər sahilə salamat çıxmasına baxmayaraq, Dərbənd sultanı Əziz bəy və Şabran dargası tərəfindən Şamaxıya buraxılmamasından, Salaknanın öldürülərək mallarının, eləcə də 30 qızıl və 25 rubl rus pulunun qarət olunmasından xəbər tuturuq. Bundan savayı, bir neçə sənəddə də Azərbaycan şəhərlərində ticarət edən hindli tacirlərə mənfi münasibətin

əks olunması onların özlərini o qədər də layiqli aparmamasını güman etməyə əsas verir. Bəzən onlar itkilərinin əvəzini əldə etmək üçün yalana da əl atırdılar. Məsələn, elə bu sənəddə “qayalara dəyib parçalanan” gəmidəki malların tam şəkildə sahilə çıxarılması möcüzəyə bənzəsə də, mallarının qarət olunmasını bildirən şikayətçinin iddiasını əsaslandırmağa çalışması təəccüb doğurmaya bilməz.

Hind taciri Suturla onun satdığı əmtəə müqabilində borclarını ödəməyən İran tacirləri arasında mübahisənin araşdırılmasına həsr olunmuş 1651-ci ilə aid daha bir sənəddə (124, f. Posol. prikaz, iş 2, s. 243-247) hindli tacir Çutraykanın 160 pud ipək almaq üçün gətirdiyi 4000 rubl məbləğində samur və digər qiymətli xəzlərin Təbrizdə qarət edilməsindən bəhs olunur.

1739-cu il 5 yanvar tarixli sənəddə (124, f. Qosarxiv, razr. XIX, iş 255, s. 23, 28) Azərbaycana gələn hind tacirlərinin ciddi yoxlanışı onlardan yazılı surətdə ticarət etdikləri yerlər barəsində bildiriş tələb olunması Təbriz və Gəncədə təhlükəli epidemiya yayılmasından xəbər verir. Hindlilərin hər biri “Təbriz, Gəncə və bu kimi təhlükəli yerlər”də olmadıqlarını, həmin ərazilərdən mal gətirmədiklərini, yalnız Bakı və İsfahanda ticarət etdikləri”ni bildirən sənəd imzalamışlar.

1798-ci ildə Həştərxan memarı Diqbey tərəfindən tərtib olunmuş hind qonaq evinin təsvirindən görünür ki, dükanlarla yanaşı, bu ərazidə məhsulların çəkildiyi yer, müxtəlif təsərrüfat-məişət tikililəri: anbarlar, tövlələr, yay və qış yeməxanaları, hamamlar və ibadət yerləri mövcud idi. Bütün bu tikililər hindlilərin özləri tərəfindən tikilmişdi.

Hind qonaq evi Həştərxanın mərkəzində, sonralar Hindistan küçəsi adlandırılan yerdə yerləşirdi. Erməni qonaq evi ona bitişik idi. 1750-ci ilə aid məlumatlara əsasən bu zaman Hindistan həyətində 73, erməni həyətində 75 “ticarət palatası” və ya dükanı var idi. XVIII əsrin II yarısında Hindistan həyətində dükanların sayı 78-ə çatır (102, 106).

XVIII əsrdə əvvəlki əsrə nisbətən Həştərxan hind cəmiyyəti xeyli böyümüşdü. Ancaq o ən iri erməni koloniyalarından geri qalırdı, Buxara və Gilan icmalarına da çata bilməmişdi. Məlumdur ki, tarixən ermənilər ticarət əməliyyatlarında “xüsusi istedadları”, alqı-satqı əməliyyatlarını istədikləri istiqamətə yönəltmək yolunda hiyləyə, yalana, ümumiyyətlə, bütün vasitələrə əl atan bacarıqlı tacirlər kimi fərqlənmişlər. Onlar Azərbaycan şəhərlərində də, Rusiya şəhərlərində olduğu kimi, tacirlərin əsas hissəsini təşkil edirdilər. Bu baxımdan sonradan gələn hind tacirlərinin dükanlarının sayının sürətlə artaraq erməni dükanlarının sayına yaxınlaşması tədqiq olunan dövrdə hind tacirlərinin erməni tacirlərinə güclü rəqib olması faktı deməkdir.

Hindistan koloniyasının əhalisi əsasən Hindistanın qərb vilayətlərindən (Pəncab, Qocputan) gəlmələrdən ibarət idi. Çoxluq isə Pəncab vilayətinin ticarət mərkəzi və kustar istehsalın qədim mərkəzi sayılan Multan şəhərindən gəlmələrə məxsus idi. Belə ki, 1746-cı ildə koloniyanın 53 məskunundan 22-si məhz bu şəhərdən idi (54, 45-51).

Koloniya əhalisinin böyük hissəsini hindlilər təşkil edirdi. Onların arasında müsəlmanlar çox az idi (159, 29-34).

Senatın XVIII əsrə aid qərarları erməni, Buxara, Gilan, Aqrıjan icmaları ilə bərabər hindu icmalarına da bir sıra güzəştlər verir. Onların hamısı “adi gömrük” ödənilməsi, “öz qanunlarına görə mühakimə”, azad dini etiqad və dini ayinlərin icrası hüquqlarına malik idilər. Onları hər hansı bir işə təhkim etmək qadağan idi. Yerli hakimiyyətin nümayəndələri onlara qarşı “mülayim davranmalı”, heç bir kəs tərəfdən incidilməmələri üçün cavabdeh olmalı idilər (111, qərar 4304, 9311, 3622).

Həştərxanda yaşayan hindlilər digər üstünlüklərə də malik idilər. Belə ki, əgər Gilan, Buxara və erməni Slabodalarının (Rusiyada qala ətrafında sənətkar və tacir məhəllələri belə adlanırdı) əhalisi bəzi mükəlləfiyyətlər daşıyır, həmçinin “posad adamlarına kömək məqsədi ilə” ildə xəzinəyə 839 rubl və

əsgərlikdən azad olduqları üçün “kazarmaların saxlanması” 900 rubl ödəyirdilərsə, hind icması hər dükandan olmaq şərti ilə ildə yalnız 12 rubl töycü ödəyirdi (102, 128).

Rus dövlətinin hind tacirlərinə bu cür böyük güzəştlər etməsinin səbəblərini, şübhəsiz ki, çar hökumətinin şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə, Şərqi Avropa ticarətində Rusiyanın vasitəçi rolunun gücləndirilməsinə can atmasında axtarmaq lazımdır.

XVII əsrdə Rus hökumətinin Hindistanla – Böyük Moğol dövləti ilə ticarət və diplomatik münasibətlər yaratmaq üçün inadkar cəhdləri də məhz bununla əlaqədardır. Hindistanla birbaşa ticarət əlaqələrinin yaradılmasına göstərilən Rusiya səyləri xeyli dərəcədə ingilis və hollandların Hindistana Rusiya vasitəsilə yeni yol açmaq üçün dəfələrlə etdikləri müraciətlərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, Moskva hökuməti anlayırdı ki, bu cür münasibətləri qazanmaqla xəzinəyə böyük gəlir gətirə bilərdi.

Rusiya ilə ticarətdən əldə etdikləri böyük gəlirə baxmayaraq, şərqə yol – Rusiya vasitəsilə İran və Hindistana yeni yolun açılması barədə bu dövrdə bütün qərb ölkələrini məşğul edən fikir ingilisləri rahat qoymurdu. Çünki bunun həyata keçirilməsi ingilislərin o zaman ticarətdə Portuqaliya və İspaniyanın tutduqları üstün mövqeni əldə etmələrinə xidmət edəcəkdi. Buna görə də təəccüblü deyildir ki, onlar bu yolu Rusiyadan, Ağ dənizdən salmağa çalışırdılar.

Yuxarıda göstərilən məqsədləri əldə rəhbər tutan ingilis Cenkinson IV İvanla xüsusi münasibətindən istifadə edərək əvvəlcə Buxara vasitəsi ilə Çinə ticarət yolunun açılması layihəsini, bu ekspedisiya baş tutmadıqda isə İranla ticarət barədə yeni layihəni çara təqdim edir. Həmin dövrdə İranın Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində olması səbəbindən bu layihə də baş tutmur (69, 32).

Boris Qodunovun hökmranlığı dövründə (1598–1605) I Yakov Rusiya vasitəsilə İrana, Hindistana, şərq ölkələrinə və Çinə azad keçid barədə, Rusiya və İngiltərənin hər ikisinin

bərabər istifadəsi üçün yaxın və əlverişli yolun açılmasına icazə verməsi barədə çara müraciət edir.

Çar ingilislərə çox yaxşı münasibət bəsləməsinə baxmayaraq və ola bilər ki, rus tacirlərinin şikayətlərini nəzərə alaraq razılıq vermir. İranda bu zaman qarışıqlıq olduğu, oraya səyahətin təhlükəli olduğu, çarın isə ingilis qonaqlarının qayğısına qalaraq bu cür təhlükələrə rast gəlmələrinə imkan vermək istəmədiyi bəhanə edilir (156, 58).

Bir qədər yuxarıda söylənilənlərin davamı kimi qeyd etmək gərəkdir ki, Hindistanla birbaşa ticarət əlaqələrinin yaradılmasına edilən cəhdlərin boşa çıxmasına baxmayaraq, çar Aleksey Mixayloviç Hindistan ticarətini gözdən qoymurdu.

Birbaşa ticarət əlaqələrinin yaradılması barədə Hindistan hakimi ilə qarşılıqlı razılaşmaya nail olmayan çar Aleksey Mixayloviç, heç olmazsa, Rusiyadakı tacirlərə himayəçilik etmək vasitəsi ilə hind-rus ticarətinin inkişafına şərait yaratmaq qərarına gəlir. 1647-ci il 20 may tarixli qərarla Həştərxan voyevodalarına bura ticarət məqsədi ilə gəlmiş hindliləri hər cür sıxışdırmalardan qorumaq, onlara bütün mümkün imkanlar yaratmaq, digər xaricilərə nisbətən üstünlüklərini hiss etdirmək, çarın onlara xüsusi rəğbətini və himayəçiliyini bildirmək barədə ciddi göstəriş verilmişdi. Bu cür himayəçiliyin nəticəsi idi ki, hind tacirləri yalnız Həştərxan ticarəti ilə kifayətlənməyərək Moskvaya və digər şəhərlərə də yayılmağa başlayırlar (59,12).

Həştərxan hindlilərinin ticarətində mərkəzi yer Cənubi Qafqaza, o cümlədən İran və Azərbaycana, az miqdarda isə Hindistana məxsus idi. Orta Asiya ilə ticarət əlaqələrinə gəldikdə isə XVIII əsrin I yarısında bu əlaqələr geniş deyildi.

Gömrükxana kitablarının məlumatına görə 1734-cü ildə hind tacirləri Həştərxana 40 partiya mal Bakıdan, 25 partiya Gilandan, 10 partiya Dərbənddən, 2 partiya Xivə və Buxaradan gətirmişdilər, 1744-cü ildə 40 partiya Gilandan, 20 partiya Dərbənddən, 13 partiya Bakıdan gətirilmişdi (162, 140).

Hind tacirlərinin Cənubi Qafqaz, İran və Hindistanda agentləri və kompaniyaları var idi.

Şərq ölkələrindən gətirdikləri məhsulları hind tacirləri Həştərxan və digər Rus şəhərlərində satırdılar.

Hindlilərin Həştərxandan digər ölkələrə, əsasən Rusiyaya apardıqları malların tərkibini araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onların bilavasitə vətənlərindən gətirdikləri mallar azlıq təşkil etmişdir. Onlar öz həmvətənlərinin Azərbaycana gətirdikləri məhsulları satır, eyni zamanda Səfəvi dövləti şəhərlərinin istehsal məhsulları ilə ticarət edirdilər. Belə ki, ixrac olunan məhsullar içərisində hind və İran-Azərbaycan parçaları üstünlük təşkil edirdi. XVII əsrdə bu parçaların 30 növü rus gömrük işçiləri tərəfindən qeydə alınmışdır (27, 144). Bunlardan 13-nün adına XVII əsr sənədlərində rast gəlinmir. XVIII əsr sənədlərinə əsasən isə yeni növ parça növlərinin ticarət əməliyyatlarında iştirakı qənaəti əldə etmək olar. Ümumiyyətlə, XVIII əsrdə cəmi 77 növ parça ixrac olunurdu (27, 144). Göründüyü kimi, XVIII əsrdə Şərq parçaları ticarəti xeyli inkişaf etmişdi.

Qiymətli məxmər, müxtəlif növ ipək parçalarla yanaşı, geniş tələbatı nəzərə alan ucuz pambıq parçalar da hindlilər tərəfindən İrandan və Azərbaycandan ixrac olunurdu. Parçalar arşını 80 qəpikdən başlayaraq 3 rubla qədər ucuz və bahalı olaraq satılırdı (31, 6). Bütün parçalar eninə və istehsal yerinə görə (Bakı, Şamaxı, Gəncə, Hind, Türk, Bağdad, İsgəndəriyyə) fərqlənirdi. Həştərxan gömrükxana işçiləri İrandan gətirilən parçaları istehsal olunduqları şəhərlərə görə, yəni İsfahan, Ərdəbil, Təbriz, Kaşan, Qəzvin, Tehran və s. şəhərlər üzrə ayıra bilirdilər. Məmurların bu cür müxtəlif növ parçaları ayıra bilmələri həmin yerlərlə möhkəm, mütəmadi ticarət əlaqələrinin olduğunu sübut edir.

Parçalardan savayı, Azərbaycandan tesma, qoyun dərisi, tumac, xalçalar, mazi, kişmiş, düyü, piyalələr də aparılırdı. XVII əsrin 30-cu illərindən isə daha çox xam ipək və pambıq ixrac olunurdu (22, 145).

Şərq şəhərləri ilə Rusiya şəhərləri arasında ticarət prosesində maraqlı cəhətlərdən biri o idi ki, XVII əsrdə “yaşıl mis” pudlarla Rusiyaya daşındığı halda, XVIII əsrdə külçə, yaxud pul şəklində pudlarla Şərqdən Həştərxana (buradan da daxili rus şəhərlərinə) daşınırdı (22, 139-148). Rusiyadan Azərbaycana xəzlər (samur, dələ və s.), yuft (dəri), savr (at dərisi), qu quşu və qaz tükü, güləbətın, kəhrəba, ağ dəmir (tənəkə), qərb malları (aynalar, qıfillar, iynə, sancaq və s.) gətirilirdi (32, 6).

XVII əsrin 70-ci illərindən hindlilərin Rusiyadan İran və Azərbaycana gətirdikləri məhsullar içərisində kəllə qənd də görünür, 80-ci illərdən isə Rusiyaya İran və Azərbaycandan xam ipək aparılırdı.

İran-Azərbaycan, hind mallarını Rusiya şəhərlərinə aparan hindlilərin uğurlu fəaliyyəti rus tacirlərinin qəzəbinə gəlməyə bilməzdi. 1684-cü ildə 153 rus tacirinin imzaladığı şikayət ərizəsində hindlilərin imtiyazlarının ləğv edilməsi, fəaliyyətlərinin Həştərxanla məhdudlaşdırılması kimi təkidlər özünü göstərirdi (124, f. Posol. prikaz, sənəd 2, s. 1-2). Buna cavab olaraq hindlilər öz fəaliyyətlərinin çar xəzinəsinə böyük xeyir gətirdiyini vurğulayırdılar. Onlar 1681-ci ildə Moskvaya 80 min rubl məbləğində İran və Azərbaycan mallarını gətirdiklərini, Moskva və Həştərxan gömrükxanasına ildə 20000 rubl və daha çox məbləğdə gömrük ödəmələrini, həmçinin malların anbarlarda saxlanması müqabilində ildə 3-4 min rubl ödədiklərini yazırdılar (124, f. Posol. Prikaz, sənəd 2, s. 2-11).

Həştərxan nəinki Şərq ölkələri ilə Rusiya arasında ticarət əlaqələrində vacib rol oynayırdı, həmçinin şəhər bütün Asiya ticarətinin iri mərkəzinə, anbar yerinə çevrilmişdi. Bura ticarət məqsədi ilə Orta Asiya, Azərbaycan, İran, Hind, erməni tacirləri gəlirdilər. Hindli tacirlər Həştərxana Xəzər dənizi ilə 80 tonluq yük gəmilərində gəlirdilər. Bunun əksinə olaraq, Avropa ölkələri nümayəndələri Rusiya vasitəsi ilə İran və Orta Asiya ilə ticarətə əvvəlkitək buraxılmırdılar. Bu ticarətdə iştirak etmək üçün onlar çardan xüsusi icazə almalı idilər.

XVII əsrin əvvəllərində Hindistanla dəniz ticarətində üstünlüyün potuqalialıların əlindən çıxaraq ingilis və hollandların əlinə keçməsi hindli tacirlərin statusunu dəyişə bilmədi. İngilis və hollandlar Hindistanın dəniz ticarətində ikinci dərəcəli olaraq qaldılar. Mənbələr təsdiq edir ki, Sind, Hucarat, Kənkən, Malabar, ümumiyyətlə, Hindistanın xarici ticarətinin əsas hissəsi Hind və digər Asiya tacirlərinin əlində idi.

Onlar portuqallara böyük məbləğdə pullar verərək dənizlə ticarət icazəsi əldə edir, İran, Ərəbistan, Cənub-Şərqi Asiya və digər ölkələrlə ticarəti davam etdirirdilər (155, 143).

Rusiya isə Həştərxan vasitəsi ilə İran və Orta Asiya ticarətini davam etdirir, hələ Həştərxanın Rusiya tərəfindən işğalından əvvəl İran və Azərbaycan şəhərlərində məskunlaşan hind tacirləri ilə ticarət əlaqələrini genişləndirirdi. Yəqin ki, həm də Rusiya ilə əlaqələrin genişlənməsi təsiri altında bu hind koloniyaları daha da böyüyürdü. Hindlilər mütəmadi surətdə Şamaxı, Bakı və başqa şəhərlərə gəlirdilər.

Şərq tacirlərini Rusiyaya cəlb etməklə rus hökuməti, şübhəsiz, ilk növbədə öz iqtisadi maraqlarını güdüdü. Rusiya Asiya ticarətini Avropa ticarəti ilə əlaqələndirməklə bundan maksimum xeyir götürməyə can atırdı. Hind tacirləri bu işdə İran, Azərbaycan tacirləri və başqa tacirlərlə yanaşı vasitəçi rolu yerinə yetirirdi.

Rusiyada Şərq ticarətinin inkişafına hər cür təkan verməklə çar hökuməti xəzinəni zənginləşdirir, həm də ölkəni zəruri mallarla təmin edirdi. Gömrük maraqları naminə Rusiya hakim dairələri hind və digər Asiya tacirlərinin Rus şəhərlərində fəaliyyətlərini genişləndirmələrinə etiraz etmirdi. Bununla belə, hind tacirlərinin Rusiya şəhərlərinin ticarət həyatında mövqelərinin möhkəmlənməsindən narahat olan rus tacirləri tələblərinin yerinə yetirilməsinə nail oldular və Hindistanla birbaşa ticarət əlaqələrində marağı olan çar hökuməti həmin tələblərlə razılaşmağa məcbur oldu.

Hindlilərin Həştərxandan keçən ticarət səfərləri dörd istiqamətə ayrılırdı ki, bunlardan da ilk iki istiqamət mühüm idi (22, 142):

1. Bakı, Dərbənd, digər Azərbaycan və İran şəhərlərindən Həştərxana gətirilən mallar daxili rus şəhərlərinə, əsasən Moskva və Makaryev (Nijeqorodsk) yarmarkasına aparılırdı.

2. Rusiyanın daxili şəhərlərindən Rəştə, Bakı və Dərbəndə əsasən rus malları, qismən Rusiyada alınan Qərbi Avropa malları, həmçinin Çin malları (az-az hallarda çay, rəngləyici maddələr) gətirilirdi.

3. Həştərxandan Şimali Qafqaza. Bura, bir qayda olaraq, kiçik partiyalarla həm rus, həm də xarici (Avropa və Şərq) mallar daşınırdı. Aydınır ki, Şimali Qafqazdan tacirlər dənizlə Dərbəndə də gəlirdilər.

4. Həştərxandan Orta Asiyaya, Buxara, Xivə vasitəsi ilə Hindistana.

Göründüyü kimi, hindlilərin ticarət fəaliyyətində Azərbaycan şəhərlərinin yeri az əhəmiyyətli olmamışdır, Dərbənd şəhərinin adı isə dörd istiqamətdən üçündə çəkilirdi.

XVIII əsrdə hindlilər, bir qayda olaraq, qrup (şirkət) kimi fəaliyyət göstərirdilər. Xırda tacirlər varlı tacirlərdən İranda və Azərbaycanda borc mal alırdılar, qayıdarkən isə borclarını ya mal şəklində, ya da pul formasında ödəyirdilər. Bu, “veksel üzrə daşınma” adlanırdı (127, 60).

Artıq 1739-cu ilə aid sənədlərdə “Həştərxan hind şirkəti” haqqında qeydlər var. Güman ki, adıçəkilən şirkət bir neçə kiçik qrupları özündə birləşdirirdi. Bu cür şirkətlərin Azərbaycanda da mövcud olması istisna deyil.

XVIII əsrin birinci yarısında Həştərxan Rusiyanın şərq ticarətində əsas mərkəz idi. Oraya gətirilən və oradan aparılan bütün mallardan dəyərin 6-9%-i, daha sonra buradan Rusiyanın digər şəhərlərinə aparılan mallardan isə 2-3%-i qədər gömrük tutulurdu (22, 141).

Həştərxan gömrük qeydləri müxtəlif ölkələrin iqtisadi tarixi üzrə XIX əsrə qədər yalnız ayrı-ayrı məlumatlar verərək,

bu və ya digər tacirin gətirdiyi (yaxud apardığı) malları sadalayır. Həştərxan gömrüqxana kitablarından götürülən hər hansı ayrıca fakt tarixi əhəmiyyətə malik deyil. Bununla belə mövcud faktlar əsasında Azərbaycanın öyrənilən dövrdə Rusiya ilə ticarət səviyyəsini, həmçinin bu prosesdə hindli tacirlərin yerini görmək olar. Gömrüqxana qeydlərinə əsasən səkkiz il ərzində (1737-1744) hindlilər İran və Azərbaycana 311,7 min rubl mal gətirmiş, 661,1 min rubl mal aparmışlar ki, bu da həmin dövr ərzində bütün Həştərxan xarici ticarətinin 11,5%-ni təşkil edirdi (22, 142). Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu ticarətdə əsas yer məhz Azərbaycanın (xüsusilə Culfa) olmuşdur.

Adətən hindlilər İran və Azərbaycandan Rusiyaya, yaxud oradan Xəzər dənizinin cənub sahillərinə bir neçə yüz rubl dəyərində mallarla gedib-gəlirdi. Bəzi hallarda onların alver etdikləri malların dəyəri 4 min rubl və daha çox olurdu. Orta hesabla hindli tacir malları ilə bərabər Rusiyaya – Makarev yarmarkasına, daha uzağa – Moskva və Peterburqa böyük səfərini bir ilə başa vurur, həmin müddətə Rusiya üçün şərq malları gətirmək məqsədi ilə Rəşt, Bakı və Dərbənddə ticarət edirdi. Bundan əlavə il ərzində iki-üç dəfə öz işçiləri ilə bir neçə on və yüz rubl dəyərində kiçik partiyalarla mal göndərirdi. Bütövlükdə nüfuzlu tacirlərin dövriyyəsi böyük idi. Məsələn, hindli tacir İeram Murarın dörd il ərzində əmtəə dövriyyəsi 24,7 min rubl məbləğində qeydə alınmışdır (orta hesabla ildə 6,2 min rubl), İeqetra Fatıçandin altı il ərzində əmtəə dövriyyəsi 28,4 min rubl (ildə 4,4 min rubl), Ramdar İesuyun isə altı il ərzində əmtəə dövriyyəsi 18,9 min rubl (ildə 3,32 min rubl) olmuşdur (28, 6).

Bu idxal-ixrac prosesində hindlilərin İran və Azərbaycandan Rusiyaya apardıqları mallar, Rusiyadan gətirdikləri ilə müqayisədə hər zaman çox olmuşdur. Məsələn, Həştərxan gömrüqxana qeydlərinə görə XVIII əsrin 20-ci illərində 12 iri hind şirkəti Həştərxana və daxili rus şəhərlərinə 110,1 min rubl məbləğində İran və Azərbaycan malları aparmış, geriyyə

isə 39,1 min rubl mal gətirmişlər (22, 143). Təbii ki, İran və Azərbaycanda bazarlara yaxşı bələd olan həmvətənləri ilə sıx əlaqələrə malik bu tacirlər rus-İran-Azərbaycan ticarətində xeyli varlanmışdılar.

1735-ci ildən gömrük sənədlərində İran və Azərbaycandan mal gətirən hind tacirlərinin mallarının dəyərinə görə alınan rüsumdan başqa gözlənilən gəlirə görə də 5% “gəlir pulu” almağa başlayırlar. Bu “gəlir” orta hesabla satış qiymətinin 25-28%-ni təşkil edirdi. Qafqaz istiqamətində gedən tacirlər orta hesabla 32-35% gəlir götürürdülər (29, 6). Bura kiçik hissələrlə mal göndərmək mümkün idi. Ona görə də həmin ticarətlə, əsasən, orta və kiçik tacirlər məşğul olurdular. Bəzi malların gəliri ayrı-ayrı hallarda hətta 50% təşkil edirdi. Bura, təbii ki, nəqliyyat xərcləri, dükandan alınan vergi aid edilmir. Ona görə də tacirlərin təmiz gəliri nisbətən az idi. Böyük ticarət əməliyyatları aparmaq üçün hindlilər həm İran və Azərbaycan, həm də Rusiya bazarlarının tələbatını yaxşı bilməli idilər.

N.B.Baykova hesab edir ki, hindlilərin İran və Azərbaycandan Rusiyaya apardıqları və Rusiyadan geriye gətirdikləri malların tərkibini araşdırarkən ümumi nəticələr çıxarmaq mümkün deyil. Belə ki, hər bir halda tacirin aparıb-gətirdiyi mallar fərdi xüsusiyyət daşıyırdı, yəni malların tərkibi kimi keyfiyyəti də çox fərqli olurdu. Lakin elə mallar var idi ki, onları satmaq sərfəli idi (32, 7). Bura yerli sənətkarların istehsal etdikləri məmulatlar, bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları da daxildir.

XVIII əsrdə hindlilərin İran və Azərbaycandan Rusiyaya apardıqları malların tərkibində az, Rusiyadan geriye apardıqları malların tərkibində isə nisbətən çox dəyişiklik müşahidə olunur. Hər şeydən əvvəl, Rusiyadan Şərqi Avropa daşınan mallar içərisində Qərbi Avropa ölkələrinə məxsus malların xüsusi çəkisi xeyli azalır. Əgər XVIII əsrin 20-ci illərində Qərbi Avropa qadın və kişi ayaqqabıları, alman güzgüləri, qayçı və bıçaqlar, mücrülər, alman emalı olan dəri məmulatları, xeyli

miqdarda ingilis və holland mahudu, ingilis qalayı gətirildilsə, XVIII əsrin 30–70-ci illərində İran və Azərbaycana gətirilən mallar içərisində daha çox Moskvanın mahud parçaları, kətan parça növləri (rəngli və rəngsiz), rus istehsalı olan qayçı və bıçaqlar, uzunboğaz çəkmələr, əlcəklər, Rusiyada emal olunan dərilər görünməyə başlayır. Bunlardan savayı Şərqdən gətirilən xəzlərin tərkibində də bəzi dəyişikliklər özünü göstərir. Əgər XVII əsrdə Rusiyadan İran və Azərbaycana əsas ixrac məmulatı samur xəzi idisə, XVIII əsrdə dələ, tülkü, dovşan, az-az hallarda su samuru və qunduz xəzi gətirilirdi. Qoyun dərisi (həm idxal, həm də ixrac olunurdu), kəndir, iynə, sancaq, aynalar, rəngləyici maddələr (çox güman ki, Rusiya bunları Çindən alırdı), ağ boya, yazı kağızı, yuft, qıfıl, qoyun piyi, noxud, daraq, az miqdarda qəhvə və çay da ixrac olunurdu. XVII əsrlə müqayisədə hindlilərin Rusiyadan çəlləklərlə gətirdikləri ağ dəmir, pudlarla ixrac olunan qaz tükü, mis məfillər, mərcan, balıq dişi, güləbətın, həmçinin yazı üçün kitablar sıradan çıxdı.

1745-ci ildən başlayaraq sənədlərdə İran və Azərbaycan parçalarının geri daşınması haqqında qeydlər nəzərə çarpır. Əvvəlki illərdə gətirilən həmin parçaları, yəqin ki, gətirdikləri yerdə sərfəli qiymətə satacaqlarına inanan tacirlər onları geri qaytarır və bu zaman məhsulun geri ixracına görə də vergi ödəyirdilər (124, Senat fondu, kitab 943, s. 7-18). Çox güman ki, İran və Azərbaycan parçalarının qiymətinin düşməsinə səbəb XVIII əsrin 30-40-cı illərində ermənilər tərəfindən müxtəlif növ parça fabriklərinin tikilməsi idi. 1745-ci il tarixli sənədlərin birində (27, 144) göstərilir ki, Həştərxanda yaşayan hər erməninin evində bir neçə dəzgah var və onlar bu dəzgahlarda uşaqları, muzzdlu işçiləri ilə birlikdə parça toxuyurlar. Hətta ermənilər pambıq və ipək baramalarının yetişdirilməsi məqsədi ilə öz sahələrində tut ağacları da əkirdilər. Xammal çatışmazlığı yaranardısı, onu İrandan və Azərbaycandan gətirirdilər. Ozeretskovski artıq XVIII əsrin sonlarında Həş-

tərxanda 175-ə qədər kiçik toxucu fabriklərinin olduğunu yazır (102,17).

Həştərxanda xarici tacirlərin öz aralarında ticarəti Rusiya tacirlərinin maraqlarına toxunurdu. Onların tələbi ilə quberniya dəftərxanası Həştərxan gömrük idarəsinə xaricilərin gətirdikləri malların xarici tacirlərə satılmasına, rus təbəələrinə – Həştərxan, Moskva, Sankt-Peterburq tacirlərinə satılmasına ciddi nəzarət etmələri barədə xüsusi tapşırıq verir (162, 142).

XVIII əsrdə rus tacirləri Rusiyada ticarət edən xaricilər üçün yeni məhdudiyətlərə nail olur. 25 may 1754-cü il qərarına görə Həştərxandan kənarında etdikləri ticarət üçün onlar əlavə olaraq 10%-li gömrük ödəməli idilər. Şərq tacirlərinə Həştərxan istisna olmaqla Rusiyanın hər hansı bir yerində reeksport və yerli mallar almaq qadağan olunur (111, 58).

Həmin qanundan sonra hind tacirləri yalnız Həştərxanda ticarət edir, nadir hallarda digər şəhərlərə və yarmarkalara gedirdilər. Halbuki XVIII əsrin 30–40-cı illərində hind tacirləri, əsasən, Həştərxandan kənarında aldıkları mallarla ticarət edirdilər. Hind tacirlərinin İran və ona tabe Cənubi Qafqaz ərazilərinə orta illik idxalı 1737–1745-ci illərdə 38 min rubl təşkil edirdi (162,142).

1735-ci ilin noyabr ayında Bakıdan Həştərxana gətirilən malların miqdar və qiymətini nəzərə alaraq ehtimal etmək olar ki, 1737–1744-cü illər arasında dənizlə Həştərxana gətirilən malların böyük hissəsi Azərbaycan şəhərlərindən ixrac edilmişdir. Hind və rus tacirlərinin gətirdikləri mallar arasında çoxlu miqdarda “Təbriz ipəyinin”, “Şamaxı movu”nun və s. olması, başqa sözlə desək, Xəzər vasitəsi ilə Rusiyaya müxtəlif ölkələrdən axışmış gələn tacirlərin malları arasında çoxlu Azərbaycan mallarının olması Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə mühüm rolunu göstərirdi (5, 82).

Arxiv sənədləri əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, bəzi hallarda Rusiyaya mal gətirən azərbaycanlı tacirlər orada uzun müddət qalmalı olurdular. Belə hallarda onlar özləri ilə birlikdə ailələrini də aparırdılar. Həştərxan dövlət vilayət

arxivindən əldə edilən maraqlı bir sənəd bunu bir daha təsdiq edir. Bu sənəd “Həştərxan quberniyası dəftərxanasından şimali rus şəhərlərində ticarət etmək üçün pasport verilmiş Bakı və Salyan tacirlərinin siyahısı (5, 78) adlanır. Həmin siyahıda Bakı və Səlyandan öz arvad-uşaqları ilə birlikdə Həştərxana gəlmiş və buradan da şimal şəhərlərinə mal aparmaq istəyən 60 nəfərdən artıq tacirin adı vardır.

Həştərxanda və xüsusilə Abşeronda yurd salan hindlilər Rusiya və Azərbaycan mallarını Hindistana aparır və oradan yerli mallar gətirirdilər (5, 97).

Məlumdur ki, XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya İsveçlə müharibə aparırdı. 1705-ci ildə Həştərxanda hökumətə qarşı böyük qiyam başlamışdı (157, 24). Bu qiyam iki il davam etmiş və şəhərin ticarətinə böyük zərbə endirmişdi (154, 211). İki il sonra, 1709-cu ildə Həştərxanda böyük yanğın baş vermişdi. Yanğın zamanı bir çox karvansaralar və mallar yanmış, xeyli hissəsi itmişdi (157, 25). Lakin bütün bunlar Xəzər vasitəsi ilə Həştərxanın Azərbaycan, Hindistan, Rusiya və İran arasında ticarət əlaqələrinə mane ola bilməmişdi. Hindlilərin fəal ticarətinin XVIII əsrdə də davam etməsinə baxmayaraq, Həştərxan vasitəsi ilə Azərbaycan şəhərlərinin Rusiya ilə tranzit ticarətində mühüm iştirakı daha çox XVII əsrin II yarısında nəzərə çarpır.

Azərbaycan şəhərlərində yaşayan hindlilər Həştərxandan Dərbəndə, Bakı və Şamaxıya gələn rus tacirləri ilə canlı ticarət əməliyyatları aparırdılar. Onlar rus və Qərbi Avropa mallarını Azərbaycan şəhərlərinin bazarlarına və getdikcə şərqə aparır, həmçinin Bakı limanı vasitəsilə Rusiyaya şərq məhsulları daşıyırdılar. Həştərxanda yaşayan hind tacirləri rus mallarını dəniz yolu ilə Niyazabad limanına, Dərbənd və Bakıya gətirir, həmçinin quru yollarla Şamaxı, Ərdəbil, Təbriz, daha sonra İsfahandan keçərək karvanla Bəndər Abbasadək, oradan isə dəniz yolu ilə Bəndər Surat limanına, Hindistana aparırdılar.

Artıq XVII əsrdə hind tacirlərinin Həştərxandan alıb Şirvana və buradan isə Yaxın Şərq bazarlarına daşdıqları rus malları barədə məlumatlar mövcuddur. 1639-cu ilə aid arxiv sənədində (126, 371-372) Həştərxandan dəniz yolu ilə Niyazabad limanına, Şamaxı və Dərbəndə hind tacirlərinin gətirdikləri rus malları barədə danışılır. Həmin malların siyahısı verilir. Bunlar, əsasən, qiymətli xəz məmulatlarından (samur, korsak xəz dəriləri və kürklər, müxtəlif növ kətan, mis, qalay, yazı kağızı, yağ, piy, kürü kimi məmulatlardan) ibarətdir.

Azərbaycan şəhərlərindən gətirdikləri malları satdıqdan sonra hind tacirləri Şamaxı, Bakı və digər şəhərlərdə xam ipək və ipək məmulatları alırdılar. 1676-cı ilə aid sənəddə göstərilir ki, hind taciri Ləki Hindistandan İrana 15 il əvvəl, Razinin Həştərxana hücumundan qabaq gəlmişdir, hücum zamanı isə o, Hindistandan və Şamaxıdan artıq bir ilə qədər yaşadığı Həştərxana mal gətirirdi (126, 40-43).

Son orta əsrlərdə Azərbaycanın Hindistanla ticarət əlaqələrinə aid sənədlərin mövcud olduğu iki hissəli “Russko-indiyskie otnoşeniya” sənədlər toplusu əsas götürülməklə və həmçinin bu mövzu ilə birbaşa və dolaylı bağlı olan materiallara əsaslanaraq Həştərxan şəhərinin Azərbaycan, Rusiya, İran, Türkiyə və digər ölkələrin ticarət əlaqələrində mühüm halqa olması, bu idxal-ixrac əməliyyatlarında hind tacirlərinin mühüm rolu qənaəti əldə edilir.

NƏTİCƏ

İnsan sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən olan Azərbaycan bir çox şərq, eləcə də cənub-qərbi Asiya ölkələri ilə əlaqələrə malik olmuşdur. Azərbaycan əhalisinin cənub-qərbi Asiya ölkələri ilə əlaqələri birbaşa xüsusiyyət daşımayıb, əsasən, İran vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir.

Hələ XV əsrdə vətənimizdə hind tacirlərinin koloniyaları mövcud olmuşdur ki, onların fəaliyyətinin nəticəsi kimi Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Dərbənd və bir çox başqa Azərbaycan şəhərlərində hind karvansaraları tikilmişdir. Maraqlıdır ki, bu karvansaralar bir növ bazar funksiyasını həyata keçirirdi, başqa sözlə, alqı-satqı əməliyyatları elə burada da baş tuturdu.

Sonrakı əsrlərdə Xəzər boyunca fəaliyyətlərini, Azərbaycan şəhərləri ilə ticarət əməliyyatlarını daha da genişləndirən hindli tacirlər XVII əsrin ortalarından Azərbaycan (həmçinin İran) bazarlarında hakim mövqeyə iddiaçılar kimi çıxış etməyə başlayırlar. XVIII əsrin əvvəllərində onlar bu bazarlarda aparıcı qüvvəyə çevrilərək ticarət əməliyyatlarını çox böyük məbləğə çatdırırlar. Xüsusilə XVIII əsrin 20–40-cı illərini Azərbaycan-Hind ticarətinin çiçəklənmə dövrü hesab etmək olar.

Başlıca olaraq, Şirvanda – Şamaxı, Ərəş və digər yerlərdə istehsal olunan xam ipək alan hind tacirlərinin aktiv fəaliyyəti, əsasən, XVIII əsrin ortalarından davam etmişdir. Bu dövrdə hind tacirləri yalnız ticarətlə deyil, sələmçiliklə də daha çox məşğul olmağa başlayırlar. XVIII əsrin 20-ci illərinə aid materiallarda sələmçiliklə bağlı əməliyyatlar, borclar barədə yazılı qeydlər göstərilən sənədlərə daha çox təsadüf edilir. Hindlilər yüksək faizlərlə, ildə orta hesabla 30-36%, bəzi hallarda isə 50%-lə öz hindli həmyerlilərinə, ticarət etdikləri şəhərlərin əhalisinə borc verirdilər.

Müəyyən sayda hind tacirlərinin XIX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanda olduğuna baxmayaraq, artıq XVIII əsrin

ortalarına doğru Azərbaycan-Hindistan iqtisadi münasibətlərində zəifləmə açıq-aşkar özünü göstərirdi.

Bakı vasitəsi ilə Hindistan və digər ölkələrə keyfiyyətli, böyük tələbata malik darai, mov, atlas, tafta, kisəyi və başqa parça növləri ixrac olunmuşdur. Neft və duz ilə yanaşı, zəfəran Bakının ticarətində mühüm yer tuturdu. Hindistanda, eləcə də bir çox digər ölkələrdə neft nadir məhsul hesab olunurdu. XVII əsrin II yarısında İran, İraq, Özbəkistan, Kürdüstan, Gürcüstan, Rusiya, Dağıstanla yanaşı, Hindistan da Azərbaycandan neft alan ölkələr sırasında idi. Abşeron yarımadasında yetişdirilən zəfəran müxtəlif yeməklərə əlavə olunan ədviyyat kimi nəinki Azərbaycan şəhərlərinə göndərilir, həmçinin xaricə də ixrac olunurdu.

Ticarət yolları kimi hind tacirlərinin alqı-satqı obyektinə olan məhsullar da zaman-zaman dəyişikliklərə uğramış, gətirilib- aparılan müəyyən əmtəələrin sayı ya azalmış, ya artmış, ya tamamilə sıradan çıxmış, ya da yeniləri ilə əvəz olunmuşdur.

Həcm etibarilə çox böyük ticarət apararı hindli tacirlər Abşeronda yetişdirilən zəfəran, Bakının qara və ağ nefti, xam ipək, eləcə də ipək parçaların ixracı müqabilində Azərbaycana hind sənətkarlarının incəsənət məmulatlarını, pəncərə üçün pərdələr, pambıq parçalar, qırmızı hind qumaşları, müxtəlif növ xəzlər, ədviyyat, mirvari, rəngarəng qiymətli daşlar və s. gətirirdilər. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, idxal-ixrac olunan müxtəlif çeşidli məhsullar bu və ya digər ölkə əhalisinin tələbatını əks etdirməklə onun sosial-iqtisadi, mədəni həyatı haqqında da təsəvvür yaratmaq xüsusiyyəti daşıyır. Bu baxımdan Azərbaycana gətirilən məhsullar içərisində yazı üçün kağızların xeyli yer tutmasını nəzərə alaraq yerli əhalinin təhsilə marağı qənaətini əldə etmək olar.

Ayrı-ayrı dövrlərdə hansı məhsulların idxal-ixracının üstünlük təşkil etdiyini dəqiq söyləmək çətin olsa da, bir qədər ehtiyatla söyləmək olar ki, əlaqələrin ilkin dövründə ədviyyat, düyü ixracı üstünlük təşkil edirdisə, sonrakı dövrlərdə (məsələn, XV əsrdə) kəşmir parçalarının gətirilməsi çoxalmış,

XVII əsrdə hind sənətkarlarının əməyinin məhsulu olan incəsənət məmulatlarına tələbat artmış, XVIII əsrdə isə zərbaft (qızılı və gümüşü saplarla toxunmuş) parçaların gətirilməsi üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, XVIII əsrdə gətirilən parça növlərinə əvvəlki əsrdən fərqli olaraq, onlarla yeniləri əlavə olunmuşdu.

İdxal və ixracatda mühüm yer tutan müxtəlif parçaların rənglənməsində Azərbaycandan aparılan qızıl boya əsas rəngləyici vasitə hesab olunurdu. Bu bitkini böyük miqdarda təkcə Hindistana deyil, bir çox başqa ölkələrə də aparırdılar.

Adətən, hər gəliş-gedişində hindli tacir çoxlu sayda müxtəlif növ məhsullar gətirib-aparırdı. Başqa cür də mümkün deyildi. Əgər tacir deyək ki, min manat dəyəri olan bir növ əmtəə gətirsə idi, buna alıcı tapmaq üçün çox gözləmək lazım gələcəkdi. Ona görə də hər bir tacir müxtəlif tələbat naminə çalışır, ucuz və bahalı parçalar, çəki ilə, ya da tək-tək satılan məhsullar və s. gətirirdi. Müxtəlif tacirlərin ticarət etdikləri əmtəələr isə, demək olar ki, oxşar idi. Sadəcə, bu və ya digər növ məhsulun kəmiyyətində fərq özünü göstərirdi.

Azərbaycan şəhərlərinə mütəmadi olaraq mal gətirib-aparən hindlilər digər yerlərdə (məsələn, Həştəxanda) yaşayıb işləyən tacirlərlə əlaqələr saxlayır, bir-birinə mal göndərirdilər. Monoqrafiyada uzun illər Azərbaycan şəhərlərində yaşayıb yerli əhali ilə qaynayıb-qarısan hind tacirləri haqqında xeyli sənəd əks olunmuşdur. Gəlmə tacirlər yerli tacirlərlə də iş birliyinə qoşulur, digər şəhərlərə əmtəə aparıb-gətiridilər.

Sənədlərdə xarici adların tanınmaz dərəcədə təhrif olunmasına baxmayaraq, söyləmək olar ki, hindlilərin böyük hissəsi Hindistanın Pəncab, Multan əyalətlərindən gəlir, az hissəsini isə, çox güman ki, sikkələr təşkil edirdi.

Azərbaycanla-Hindistan arasında iqtisadi əlaqələr həm dəniz, həm də quru yolunun çətinliklərinə baxmayaraq, (karvanlara tez-tez basqınlar edilir, Xəzərdəki gəmilər fırtına ilə əlaqədar məhv olur, yaxud dəniz quldurları tərəfindən ələ keçirilirdi) davam etdirilmişdir. Azərbaycan şəhərlərində məs-

kən salan hindli tacirlər yerli hakimlərə böyük məbləğdə vergilər ödəyərək din azadlığına malik olmuş, məişət və kasta ənənələrini sərbəst surətdə, maneəsiz həyata keçirə bilmişlər.

Öyrənilən dövrdə ölkəmizdə baş verən siyasi və ictimai hadisələr, xüsusilə Rusiya, Türkiyə və İran arasında gedən silahlı rəqabət ölkənin iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuş olsa da, şəhərlərin əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin bazarları və ölkənin səxavətli təbiəti ticarətin gedişi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Məhz buna görə də Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Bakı və başqa şəhərlər xarici ölkələrin qoşunları tərəfindən zəbt olunmasına baxmayaraq, ticarətdə fəal iştirak edirdi. Ticarət ölkənin təsərrüfat həyatının əsas sahələrindən birini təşkil edirdi.

Ticarət əsas etibarilə şəhərlərdə aparılırdı. Mürəkkəb vergi sistemi, çəki, ölçü və pul vahidlərinin müxtəlifliyi ticarətə mane olurdu.

Tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində və yaxın ərazilərdə gömrük məntəqələrinin sayı barədə məlumatlar idxal-ixracata nəzarət barədə söyləməyə əsas verir. Beynəlxalq tranzit yolun mühüm hissəsi sayılan Naxçıvandan Ərdəbilə qədər xeyli sayda gömrük məntəqələrinin mövcudluğu bu istiqamətdə aparılan ticarətin geniş miqyasından xəbər verir.

Azərbaycanın beynəlxalq ticarət yolunda yerləşməsi, tutduğu coğrafi mövqeyi və zəngin sərvəti onun xarici və tranzit ticarətdəki əhəmiyyətini xeyli yüksəltmişdi. Azərbaycan dəniz və quru yollarında mühüm yer tutmaqla Şərqi ölkələrinin Avropa ilə əlaqəsində mühüm bir halqanı təşkil edirdi. Azərbaycanın daxili ticarət yolları onun iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərini birləşdirirdi. Onların içərisində mühüm yer Şamaxıya məxsus idi. Belə ki, Şamaxı Azərbaycanın şimal və cənub xanlıqlarını birləşdirən əlverişli yerdə yerləşirdi. Bu şəhəri Osmanlı dövlətinin bəzi şəhərləri (məsələn, Qars, Bəyazet) ilə əlaqələndirən yolların olması geniş ticarətin səviyyəsi

barədə az söz demir. Azərbaycan şəhərlərini qonşu ölkələrlə (Gürcüstan və Dağıstanla) birləşdirən yollar da mövcud idi.

Azərbaycan və Hindistan arasında mövcud olan iqtisadi əlaqələr, şübhəsiz, bu ölkələrin orta əsr memarlığına, incəsənət və musiqisinə təsir etməyə, öz izini qoymaya bilməzdi. Xüsusilə, XV əsrə aid memarlıq xəzinəmizin ən qiymətli incilərindən hesab edilən Şirvanşahlar sarayı ansamblına daxil olan Divanxananın quruluşu, arxitektura üslubu Hindistan torpağında tam oxşarına malik abidələrlə müqayisə oluna bilər.

XVII əsrdə zəngin hindli tacirlər Suraxanıda od məbədi tikdirirlər ki, bu da tədqiq olunan dövrdə Hindistandan gələn zəvvarların etiqad məskəninə çevrilir. Dövrümüzədək qorunub saxlanılan bu maraqlı abidə üzərindəki yazılar onun hind məşəli olduğunu təsdiq edir.

İnamla söyləmək olar ki, çoxəsrlik əlaqə ənənəsi kimi yaranan tellər bu iki şərq ölkəsi arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin saxlanmasına xidmət edəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Fazili, Atropatena e.ə. IV – er. VII əsri. Bakı, 1992.
2. Azərbaycan tarixi. III c., 1999.
3. Aslanov Q.M. Abşeronda arxeoloji qazıntılar – Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VI. Bakı, 1972.
4. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 1988.
5. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, 1964.
6. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.
7. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1987.
8. “Modi Azərbaycan haqqında” – “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1925, №2, s. 37-38.
9. Muradova F.M. Qobustan bürünc dövründə. Bakı, 1979.
10. Rzayeva-Bağirova R. Tarzən Mirzə Fərəc haqqında xatirələr. Bakı 1986.
11. Абдуллаев Г.Б. Некоторые вопросы русско-азербайджанской торговли. “Изв. АН Азерб. ССР”, 1960, № 6, с. 17-33.
12. Абдуллаев Г.Б. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60-80 гг. XVIII в., Баку, 1958.
13. Абдуррахманов А. Азербайджан в взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в., Баку, 1964.
14. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку, 1965.
15. Абд-ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва Анжаиб ал-Малик ал Каххар. перев. З.М. Бунятова. М., 1971.
16. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
17. Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографической комиссией, т. III, №154, СПб, 1861.
18. Акулиский Закария, Дневник. Ереван, 1939.

19. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в., М., 1937.
20. Английская буржуазная революция XVII в., т I, М., 1954.
21. Антонова К.А. Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времен Акбара (1556–1605). М., 1952.
22. Антонова К.А. Роль индийских купцов в торговле России с Востоком в первой половине XVIII в. Проблемы истории Индии и стран среднего востока. М., 1972, 139-148 с.
23. Алиев Ф.М . Карвансараи “ДАН Азерб. ССР”, т. 12, №3, с. 351-354.
24. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П.Волынского в Азербайджане. Баку, 1979.
25. Алиев Г.Ю. Персоязычная литература Индии. М., 1968.
26. Араслы Г. Культурные и литературные связи азерб. и индийск. народов. – Литературный Азербайджан. 1956, №22. с. 104-116.
27. Астраханский Сборник. вып. I, Астрахань, 1896.
28. Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Баку, 1990.
29. Ашурбейли С.С. Баку XVI–XVII вв. по описаниям путешественников. Изв. АН Азерб. ССР, 1947, с. 52-55
30. Байбуртян В.А. Армянская колония Новой Джулфы в XVIII в., Ереван, 1969.
31. Байкова Б.Н. Роль Средней Азии в русско-индийских торговых связях (XV–XVIII вв.). Ташкент, 1964.
32. Байкова Н.Б. К вопросу о русско-индийских торговых отношениях в V–XVII вв. – Труды Института востоковедения АН Уз. ССР. вып. VI. Ташкент, 1956, с 78-84.
33. Бартольд В. Новое мусульманское известие о русских. “Записки Восточного отдела Русского археологического общества”, т. IX, СПб., 1896, с. 67-75.
34. Бартольд В.В., Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Сочинения, т II, М., 1963.

35. Бакланова Н.Я. Ян де Грон прожектор в Московском государстве XVII в. Учен. записки ин-та истории... РАИИОН, т. IV, 1929, с. 46-49
36. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. ч. III, Казань, 1849.
37. Березин И.Н. Индусы на Апшеронском полуострове. Отечественные записки, т. 13, Смесь, 1849, с. 82-91.
38. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. М., 1962.
39. Бибирштейн М. Описание провинций расположенных на левом берегу Каспийского моря, между реками Терек и Кура. перев с немец., 1798. НАИИ АНА инв. № 466.
40. Библиотека иностранных писателей о России..., т. I, СПб., 1836.
41. Бойс М. Зороострийцы. М., 1988.
42. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе ч. I, М., 1823.
43. Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1801 гг., т. I, СПб., 1901.
44. Бурнашев С. Описание областей Азербайджанских в Персии и их политическое состояние. Курск, 1793.
45. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений русского и Иранского государств в 1613–1621 гг. (по русским архивам). М., 1987.
46. Воробьева А.Г. Место Азербайджана в русско-индийских торговых связях. Изв. АН Азерб. ССР, Сер. ист.-философ. и права, 1980, № 4, с. 32-36.
47. Владыкина М. Путеводитель в путешествии по Кавказу, ч. I, М., 1885.
48. Гейдаров М.Г. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку, 1999.
49. Гейдаров М.Г. Города и городское ремесло Азербайджана в XVII–XVIII вв., Баку, 1982.
50. Гейдаров М.Г. Ремесленное производства и торговля в городах Азербайджана. Баку, 1971.

51. Гейдаров М.Г. О системе и количестве феодальных торгово-пошлинных сборов в Азербайджане. Изв.АН.Азерб. ССР, сер. истор.философ. и права, 1968, №1, с. 32-37.

52. Гейдаров М.Г. О роли и особенностях ростоовощицества в Азербайджане и сопредельных странах мусульманского Востока в XIII–XVII вв. В сб.: Ближний и средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. М., 1980, с. 67-71.

53. Гмелин С. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы. ч. 3, СПб., 1785.

54. Гольдберг Н.М. Русско-индийские отношения в XVII в. Ученые записки Тихоокеанского института АН СССР, т. II. М., 1949, с. 45-51.

55. Горчакова Н.Г. Памятники Азербайджанской культуры (старинные карвансарай Азербайджана). Баку, 1971.

56. Гусейнов А. Азербайджано-русские отношения XV–XVII веков. Баку, 1963.

57. Джафаров А.П. Присоединение Ширванского ханства к России. (канд. дисс.). Баку, 1955.

58. Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб., 1869.

59. Дополнение к Актам историческим (ДАИ). т. VI, №72, СПб., 1870.

60. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.

61. Ереванци А. История войн 1721–1796., Ереван, 1939.

62. Зевакин Е. Журнал посланника Волынского 1715–1718 гг. В кн: Азербайджан в начале XVIII в. “Изв. об-ва обслед и изуч. Азерб”. V, № 8, вып. I, 1929.

63. Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийскими морями. ч. I, СПб., 1857.

64. Зевакин Е. А. Прикаспийские провинции в эпоху русской оккупации XVIII в. “Изв. Об-ва обслед. изуч. Азерб.”, 1927, № 5.

65. Зевакин Е.А. Очерки по истории Азербайджана и Ирана в XVI–XVII вв., ч. I, Баку, 1938.

66. Зевакин Е.А. Персидский вопрос в русско-европейских отношениях XVII в. “Исторические записки”, вып. 8, Баку, 1940, с. 27-38.

67. История Азербайджана. т. I, Баку, 1958.

68. История стран зарубежного востока в средние века (под ред. Ацамба Ф.М., Беляева ЕА и др.). М., Изд. МГУ, 1957.

69. Карамзин Н.М. История государство Российского, VIII, гл 4. СПб, 1817.

70. Каррери Гемелли. Путешествие вокруг света. Пер. Л.А.Ельницкого НАИИ Азерб. Респ. № 4570.

71. Керимов Л. Азербайджанский ковер. т. I, Баку, Л., 1961.

72. Козловский И .П. Краткий очерк истории русской торговли, вып. I, Киев, 1892.

73. Корнелий де Брюин. Извлечение из путешествия, НАЦИИ, инв. 480.

74. Костомаров Н.И. Очерки торговли Московского государства в XVI и XV столетиях СПб., 1862.

75. Кречетова М.Н. Несколько китайских фарфоровых предметов с армянскими монограммами. “Тр. от. Востока”, т. 3, Л., 1940.

76. Куканова Н.Г. Русско-иранские торговые отношения в конце XVII – нач. XVIII в. “Исторические записки”, 1956, №57, с. 31-56.

77. Куканова Н.Г. Из истории русско-иранских торговых связей в XVII в. (по данным ЦГАДА и других архивов) “Краткие сообщения Ин-та востоковедения АН СССР”, 1958, №24, с. 54-63.

78. Курбанова Ч.А. Место азербайджанского шелка-сырца в торговой борьбе Англии и Голландии с Испанией за вывоз шелка через порты Персидского залива (первая половина XVII века). Изв. АН Аз. ССР. сер. ист. философ. и права. И права, 1981, № 2, с. 59-64.

79. Ключаревская летопись. Астрахань, 1887.

80. Курц Е.Г. Сочинения Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. Киев, 1915.

81. Кулиев Г.А. О ткаческом ремесле в Азербайджане. Изв. АН Азерб. ССР, № 7, 1961, с. 42-47
82. Лерх И. Второе путешествие в 1745–1747 гг. Перевод М.Абезгауз. науч. архив ИИАН Азерб. Респ., док. 489 лл. 77-78.
83. Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности. М., 1947.
84. Люстерник Е.А. Русско-индийские экономические связи. М., 1958.
85. Мамедов С.А. Исторические связи Азербайджанского и армянского народов. Баку, 1977.
86. Мамедов Р.А. Ближневосточные и западноевропейские путешественники об ист. науч. период средневековья. Изв. АН СССР №4, 1962, с. 11-12.
87. Маркова О. Русско-иранская торговля в последние десятилетия XVIII в. “Ученые записки инс-та восток. АН СССР 1959, № 1, с. 106-111.
88. Минатюры к Бабурнаме – Персидские миниатюры. М., 1968.
89. Минкевич Н.В. - Мустафаева. Гробницы в усыпальнице Ширваншахов Изв. АН Азерб. ССР., 1947, №1, с. 42-45
90. Мустафаев Т.Т., Алиева Г. Об узорах “зарбафтов” найденных в архиве внешней политики при МДИ СССР, 1988, №11, с. 73-76.
91. Мусаев Т.Г. Некоторые исторические связи Азербайджана с Индией. Баку, 1960.
92. Наказ царя Алексея Михайловича Махмету Исипу Касимову, посланному в 1675 г. к Великому Моголу Аурангзебу. Изд. Д.Кобеко. СПб., 1884.
93. Надеждин П.П. Опыт географии Кавказского края. Тула, 1891.
94. Неру Джавахарлал. Взгляд на всемирную историю. М., 1989.
95. Неру Джавахарлал. Открытие Индии. М., 1955.
96. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Собранные и пополненные Семеном Броневским. ч. II, М., 1823.

97. Новая история Индии. М., 1961.
98. Новосельцев А.П. Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII–XVIII вв – История СССР, 1959, № 1, с. 42-49.
99. Олеарий А. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг. Полный русский перевод с немецкого П.Борисова. М., 1870.
100. Обзор Бакинской нефтяной промышленности за два года национализации 1920–1922. Баку, 1922.
101. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, географическом и финансовом отношениях. С.Петербург, 1836.
102. Озерецковский Н.Я. Описание Колы и Астрахани. СПб., 1804.
103. Описание старинных царских утварей. СПб., 1896.
104. Пальмов Н.Н. Астраханские архивы. “Индейцы” (индусы) в Астрахани, по данным XVII–XVIII вв., кончая 1743 г. – Записки Института востоковедения. АН. СССР, т. II, вып. 4, М.,-Л., 1934, с. 67-73.
105. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана. “Труды общества обследования и изучения Азербайджана”. вып. 3, Баку, 1926, с. 68, инв. № 212-213.
106. Пахомов Е.А. Старинные оборонные Сооружения Абшерона. Труды инстит. истории им. А.Бакиханова, 1923.
107. Петрушевский И.П. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Л., 1958.
108. Петрушевский И.П. Азерб. в XVI–XVII вв. Сборник статей по истории Азербайджана. Из. Азерб. ССР, вып. I, Баку, 1949.
109. Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV в. Сборник статей по истории Азерб. вып. I, Баку, 1949.
110. Пол. сб. законов Рос. империи (ПСЗ) т. 14, СПб., 1830.
111. Полное собрание Русских летописей (ПСРЛ) т. VI, СПб., 1897.
112. Покровский С. Внешняя торговля и внешняя торговля политика России. М., 1947.

113. Полиэвктов М.А. Экономические и политические разведки Московского государства во II в. на Кавказе. Тифлис, 1932.
114. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII–XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, 1935.
115. Полиевктов М.А.. Архивные материалы о смерти на Кавказе академика С.Гмелина. “Изв. Кавказского археологического инс-та” т. 3, Тбилиси, 1928, с. 24-29
116. Плиний Секунд. Естественная история, т. 2, БДУ, 1949.
117. Птоломей К. География. в. 2, М., 1988.
118. Путешественники об Азербайджане. вып. I, Баку, 1961.
119. Путешествие анонимного миссионера. 1936, НАИИ АНА, инв. № 474
120. Путешествие И.Шильтбергера по Европе. Азии и Африке с 1394 по 1427 гг. (перевод Ф.Бруна) Записки Новороссийского Университета, т. I, вып. I, Одесса, 1857.
121. Рагимов А.Б. Бакинский клад. Материальная культура Азербайджана. Баку, 1953.
122. Раджабли А.М. Из истории монетного дела в Сефевидском государстве. ТМИА т. 4, Баку, 1961.
123. Рзакулизаде С.Д. Мировоззрение Баба Кухи Бакуви. Баку, 1978.
124. Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), ф. Посольский приказ, Сношения России с Персией; Сенат; Оружейная палата; Госархив, XVII – XVIII вв.
125. Россия и Индия. М., 1986.
126. Русско-индийские отношения в XVII в. М., 1958.
127. Русско-индийские отношения в XVIII в. М., 1965.
128. Саламова С.Б. Исторический очерк города. Баку в период средне-вековья (автореф. канд. дисс.). Л., 1949
129. Саркисова Л. К истории шелководческого промысла и торговли шелком в Шемахе. НАИИ АН Азерб, ф. 395, д.480, л. 11, 1691.
130. Сборник материалов для описания местностей о племен Кавказа. Вып. 38. Тифлис, 1908, в разных параграфах.

131. Сборник документов армяно-русских отношений, т. I, Ереван, 1964.

132. Сеидзаде А.А. Мохаммед Али Бакуви – выдающийся азербайджанский поэт и философ XI в. Доклады делегации СССР на XXV международном конгрессе востоковедов – М., 1960.

133. Сеидзаде А.А. Из истории культурных связей Азербайджана с Индией в средние века – Изв. АН Азерб. ССР, серия общественных наук, 1958, №1, с. 77-78.

134. Семенов В. Библиотека иностранных писателей о России. СПб., 1838, т. I.

135. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1858 год. СПб., 1859.

136. Смирнов П.П. Новое челобитье Московских торговых людей. Киев, 1912.

137. Сношение России с Хивою и Бухарою при Петре Великом. СПб., 1853.

138. Собрание Государственных Грамот и Договоров, т. IV, М., 1828

139. Страбон. География. XI, М., 1964.

140. Стрейс Я. Три путешествия. М., 1935.

141. Ставропольские губернские ведомости. 1855, № 38.

142. Суханова П.А. Правословный палестинский сборник. вып. 21, М., 1889.

143. Сысоев В. Атешгах или храм огнепоклонников в Сураханах. Изв. Азерб. Археологического комитета. Баку, 1925.

144. Струмилин С. История черной металлургии в СССР. М., 1954.

145. Тер-Аветисян С.В. Город Джуга “Материалы по истории торговых сношений джулфинских купцов XV–XVII вв. Тбилиси, 1937.

146. Тер-Аветисян С.В. Материалы по истории армянской колонии Индии. Науч. тр. Ереванского унив-та., т. 13, Ереван, 1949, с. 43-49

147. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н. э. АН ССР, М.-Л., 1959.

148. Труды и летописи Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете. ж. VII. М., 1837.

149. Уляницкий В.А. Сношения России со Средней Азией и Индией в XVI–XVII вв. – Чтения в ОИДР. кн. III, М., 1988.

150. Фехнер М.В. Торговля русского государства со странами Востока в XVI веке. М., 1952.

151. Форстер Дж. Путешествия из Бенгалии в Великобританию... Лондон, 1798, НАИИ АН, д. 380

152. Ханвей Джон. Исторический очерк британской торговли на Каспийском море с журналом автора о путешествии из Англии, через Россию и Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию с прибавлением описания волнений в Персии в течение настоящего столетия с подробной историей великого узурпатора (Надир Кули). т. I и II, Лондон, 1762. Перевод Саламовой. Науч. архив ИИАН АР, док. 154

153. Хождение купца Федота Котова в Персию. М., 1958.

154. Чернов А., Астраханское восстание в 1705–1707 гг. “Исторические записки”, № 64, 1959.

155. Чичеров А. М. Экономическое развитие Индии перед английским завоеванием. М., 1965.

156. Чулков М. Историческое описание Российской коммерции. т. II, кн. II, М., 1785.

157. Штылко А. Астраханская торговля в старину. Астрахань, 1909.

158. Шперк Ф. Индусы в Астрахани. “Астраханский листок” №52, 1898, с. 29-34

159. Шпаковский А.Я. Торговля Московской Руси с Персией в XVI–XVII вв. Сборник историко-этнографического кружка при Унив-те Св. Владимира, Киев, 1915, вып. VII.

160. Эфендизаде Рашид-бек. Материалы о цеховом устройстве и кустарных производствах в г. Нухе в нач. XIX столетия. 1933, Науч. архив ИИ Азерб. Респ., д. 11.

161. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов. Баку, 1981.
162. Юхт П.И. Индийская колония в Астрахани – Вопросы истории. 1957, №3, с. 128-144
163. Яковцевский В. Купеческий капитал в феодально крепостнической России. М., 1953
164. Ямпольский З.И. К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Куре через Грузию к Черному морю. Гр. Инст-та истории АН Груз. ССР, 1956, № 11, с. 161-180.
165. Çələbi B. Seyahetnamesi. c 2, İstanbul, 1314.
166. Barkan Ö.Z. XV ve XVI asırlarda Osmanlı imperatorluğunda zirai ekonominin hukuku ve mali esasları. İstanbul, 1945.
167. Charden G. Seyahetnameye c. 2. Tehran, 1335.
168. Binə Əli Əkbər. İrənin siyasi və diplomatiya tarixi, c. I, Tehran, 1333.
169. Tavernye G. Safar-name 1632–1668. İsfahan, 1336.
170. Coff Le. Pour un antre Moyen Age. P., 1979.
171. Collis M. Siamese white. London, 1952.
172. Sets M.J. Armenians in India. Calcutta, 1937.
173. Master S. The diaries of Streynsham Master 1675–1680. London, 1971.
174. Ray Chaubhuri T. Jan company in Coromandel 1605–1690. Revenhage, 1962.
175. Raphel du Mans. Estat de La Persa en. Paris, 1890.

АЗЕРБАЙДЖАНО-ИНДИЙСКИЕ ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ В XVII–XVIII ВЕКАХ

РЕЗЮМЕ

Исследователи солидарны во мнении, что мировые торговые пути пролегали через территорию Азербайджана с древних времен. Расширение торговых, товарно-денежных отношений, в целом экономическое развитие в значительной степени предопределяли и политические взаимоотношения средневековых государств.

Интерес к налаживанию торговых связей с Индией в исследуемый период возрос практически во всем мире, многие могущественные государства стремились утвердить свое господство над этой богатой страной.

Процесс утверждения индийских купцов, как на рынках Азербайджана, так и Ирана, начавшийся в середине XVII века, в начале века XVIII ознаменовался превращением их здесь в ведущую силу. Осуществлявшиеся ими торговые операции исчислялись весьма значительными суммами – 4-5 тысячами русских рублей, а в некоторых случаях и того больше. В особенности 20–40-е годы XVIII века можно считать периодом расцвета азербайджано-индийских связей.

Трудно делать точные выводы относительно того, какие товары преобладали в тот или иной период в ввозе и вывозе, однако с некоторой осторожностью можно утверждать, что если на начальном этапе налаживания торговых сношений преобладал вывоз пряностей и риса, то в последующие периоды (к примеру, в XV веке) возрос ввоз кашемировых тканей, в XVII веке увеличился спрос на предметы искусства, изделия индийских мастеров, в XVIII веке же преобладал ввоз зербафта – шелковой ткани с золотыми или серебряными нитями. Так, в XVIII веке ассортимент ввозимых тканей возрос по сравнению с предыдущим веком на десятки.

Со второй половины XVII века возрастает роль состоятельных индийских купцов в укреплении позиций торгово-ростовщического капитала. Тавернье пишет, что деятельность ростовщиков порою приводила к тяжелым последствиям. Финансовые операции, проводимые индийскими ростовщиками, во многих городах и селах оборачивались банкротством для их жителей.

Свидетельством исторически сложившихся связей и связующим звеном между нашими странами является памятник Атяшгах, завораживающий своим таинственным обликом и вызывающий непреходящий интерес у иностранных гостей. Сохранившийся до наших дней этот древний храм огня в близлежащем к Баку поселке Сураханы, наряду с построенным в XVI веке в Ичери шахяр Мултанским каравансараем является неопровержимым свидетельством азербайджано-индийских исторических связей.

С уверенностью можно сказать, что традиционные взаимосвязи, имеющие многовековую историю, послужат укреплению дружественных и братских отношений между этими двумя восточными странами.

SUMMARY

The dissertation on the subject “Azerbaijan trade relations to India in XVII–XVIII c.” is dedicated to one of the interesting problems of Azerbaijan history. Medieval researchers agree that the world trade lines ran through Azerbaijani territory beginning from ancient period. Economic and trade relations had also been formed character of political interrelations of medieval countries.

All countries of the world and especially Great Powers, tried to arrange trade relations to India and strengthened their influence on it in that period of history.

The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion and the list of used sources and literature. In the introduction the author argues actuality of the researched problem, defines the main aims and goals of the research and its practical meanings.

The first chapter consists of two parts. In the first part the author analyses works of the ancient and medieval historians on the trade relations between Azerbaijan and India. The second part of the first chapter uncovers religious customs and traditions of Indian anchorites in Azerbaijan, especially in Surakhan temple.

The Second chapter touches the problems of Azerbaijani-Indian trade relations in the later medieval period. In the third chapter the author researches economic situation of Azerbaijani cities in the XVII–XVIII c. The last chapter of the dissertation scrutinized mediation activities of Indian traders in Azerbaijan foreign trade. In the conclusion the author formulated the main inferences and generalizations.

MÜNDƏRİCAT

MÜƏLLİFDƏN	3
GİRİŞ.....	7

I FƏSİL

Azərbaycan-Hindistan əlaqələri tarixindən	19
1.1. Ölkələrarası əlaqələrin əsas istiqamətləri	19
1.2. Suraxanı Atəşgahı – hind tacirlərinin etiqad yeri.....	27

II FƏSİL

Son orta əsrlərdə Azərbaycanla Hindistan arasında ticarət əlaqələri	49
--	----

III FƏSİL

XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi vəziyyəti. Hindistanın Avropa və Yaxın Şərq ölkələri ilə tranzit ticarətində Azərbaycanın yeri	77
---	----

IV FƏSİL

Azərbaycanın xarici ticarətində hind tacirlərinin vasitəçiliyi	112
NƏTİCƏ	132
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	137
PEZİOME	148
SUMMARY	150

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evində çapa hazırlanmışdır

Buraxılışa məsul: *Rasim Müzəffərli*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Kompüter səhifələnməsi: *Samirə Rəfullayeva*
Üz qabığının dizaynı: *Nərgiz Əliyeva*
Korrektor: *Gültəkin Yusifova*

Çapa imzalanmışdır: 30.07.2011
Formatı 60×90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 9,5
Sifariş N140. Tiraj 500

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evinin mətbəəsində çap olunmuşdur
AZ 1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 370 68 03; 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03; 370 18 49
www.eastwest.az